

મજબૂદાર મણિશંકર જયરામંકર દીકાણી ગ્રંથમાળા નં. ૯

દાર્શનિક કોશ

(દ્વિતીય ખંડ)

સંપાદક:

સ્વ. શ્રી. છોટાલાલ નરભોરામ ભટ્ટ

છપાવી પ્રસિદ્ધ દરનાર:

ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોરચામી તરફથી

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

આગિ. સેક્રેટરી—આમદાવાદ

કિંમત એક રૂપિયા

આવૃત્તિ પહેલી

પ્રત ૧૫૦૦

સને ૧૯૩૮

સંવત ૧૯૯૪

૨
103
જાડુદો
(દારી)
21733

મુદ્રક:—સોમાલાલ મંગળદાસ શાહ

મુદ્રણાલય:—ધી ગુજરાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ

મુદ્રણસ્થાન:—ગાંધી રોડ, ચાર રસ્તા,

અમદાવાદ.

પ રિ ચ ય

કાલીઆવાડના તત્ત્વમાની મજસુદાર મંજિશાંકર જટાશાંકર ટીકાળીની યાદગીરી કાયમ રાખવા માફ જુનાગઢમાં એક સ્મારક ફંડ કરવામાં આવ્યું હતું. તે ફંડમાં બરાબર રૂ. ૨૦૦૦) શુજરાત વનોંડયુલર સોસાયટીના દૂરદર્શી સન ૧૮૮૬ ની સાલમાં તે ફંડના સેક્રેટરીશ્રીએ સોંપ્યા હતા, તેની સાચાતજ ટકાની સરકારી પ્રાગીસરી નોંધે સોસાયટીએ લીધેલી છે. તેના વ્યાજમાંથી ન્યાય, મીમાંસા, વેદાંત વગેરે અંદ્રજીત પુસ્તકો ઉપરથી લાપાન્તરરૂપે અથવા અસલ ગ્રંથો, તેમજ અંદ્રજીત પુસ્તકો ઉપરથી ન્યાય (લૅગિસ્ટ), અર્થશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર, ખગોળ વગેરે વિગતો ઉપર પુસ્તકો લખાવાનો ઉદ્દેશ છે તે અન્વયે આજ સુધીમાં ત્રદરદુ ફંડ ખાતેથી પારિ-તોષિક આપીને નીચેનાં પુસ્તકો રચાવી, “ મજસુદાર મંજિશાંકર જટાશાંકર ટીકાળી ગ્રંથમાળા ” તરીકે શુજરાત વનોંડયુલર સોસાયટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

- (૧) દર્શનશાસ્ત્ર સંબંધી ગ્રંથો
- (૨) પાતાંજલ યોગદર્શન
- (૩) શ્રી બ્રહ્મસૂત્ર શાંકરભાષ્યાનુવાદ (પ્રથમ ભાગ)
- (૪) „ „ (દ્વિતીય ભાગ)
- (૫) યુરોપમાં બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય
- (૬) એરિસ્ટોટલનું નીતિશાસ્ત્ર
- (૭) અખાદૃત કાવ્યો ભા. ૧
- (૮) દાર્શનિક કોશ ભા. ૧
- (૯) „ „ ભા. ૨

અમદાવાદ.
તા. ૨૪-૮-૧૯૨૮

} રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ
આસિ. સેક્રેટરી.

પ્રસ્તાવના

સમયના પ્રગતિમાન પ્રવાહે જગતભરની પ્રજાઓ સમક્ષ ખુદ્દિના પ્રદેશમાં નવાં નવાં દષ્ટિબિન્દુઓ રજુ કર્યા છે. જેથી જ્ઞાનની જ્યોતિ સ્થળે-સ્થળમાં ઝળહળી રહે, તેવા નવા નવા અખતરાઓ યોજાઈ રહ્યા છે. વિજ્ઞાને સ્થળ અને સમયનાં બંધનો શિથિલ કર્યા છે, જગતના અંધારા ખૂણાઓને અજવાળ્યા છે અને દેશદેશની પ્રજાઓમાં નિકટનો સંબંધ સાધી વિચાર તથા વાણીના વિનિમયને સરળ તથા સ્વાભાવિક બનાવ્યો છે. આથી જેમ બને તેમ વિચારોને લાપાના કૃત્રિમ આડંબરમાંથી મુક્ત કરી સુગમતાથી વ્યક્ત કરવાની ઉત્સુકતા પ્રકટ થઈ છે. અને પ્રાચીન કાળમાં વપરાતી ભાષા તથા અર્વાચીન કાળમાં વપરાતી પરભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકોનો સ્વભાષામાં અનુવાદ કરવાની વૃત્તિ લિન્નલિન્ન પ્રાંતોમાં જાગી છે. હિન્દી, અંગ્રાજી, મરાઠી તથા ગુજરાતી ભાષામાં અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રના તથા સાહિત્યના સારા ગ્રંથોનો અનુવાદ થવા લાગ્યો છે અને આથી તે તે ભાષાઓનું સાહિત્ય ક્રમશઃ વિપુલ થતું જાય છે. આમ છતાં કેટલાંક વર્ષોથી ગુજરાતી ભાષામાં આપણા દર્શનશાસ્ત્રોના કોશની ઉણપ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી હતી અને તે દિશામાં પ્રયત્ન કરવાની જવાબદારી ગુજરાતના વિદ્વાનોને માથે આવી પડી હતી.

આવા સંજોગોમાં આશાનાં કિરણો પુટ્યાં અને ગુજરાતી સાહિત્યની મૂળી સેવામાં આયુધ્યની અમૂલ્ય યોગોનો સદુપયોગ કરતાં સદ્ગત સાક્ષરશ્રી છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટને સૂચિત દિશામાં પ્રકાશ પાડવાની રકુરણ થઈ. વર્ષો થયાં તેઓએ શારદાની સતત ઉપાસના કરી હતી. અને સાહિત્ય તથા તત્ત્વજ્ઞાનનાં અનેક પુસ્તકોનો સર્વાંગસંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી ઉત્તમ ગ્રંથોના ગુજરાતી અનુવાદ ગુજરાતને ચરણે ધર્યા હતા. ગુજરાતને તેમણે ‘રસશાસ્ત્ર’ જેવો સાહિત્યમાં મહત્ત્વપૂર્ણ રસનિરૂપણનો ગ્રંથ અર્પ્યો હતો તથા ‘શાન્તિસુધા’ મહાકાવ્ય રચી પ્રતિભાનાં ઓજસ પાથર્યા હતાં. તેઓએ સ્વતંત્ર તથા અનુવાદયુક્ત પચાશેક ગ્રંથો તથા લિન્ન લિન્ન માસિકોમાં અનેક વિદ્વતાપૂર્ણ લેખો લખ્યા હતા. આ સમયે તેમને પંચોતેર છોતેર વર્ષો થયાં હતાં અને વૃદ્ધાવસ્થાની અનિયંત્રિત સત્તા તેમને કલમ તથા પુસ્તક છોડાવવા મથી રહી હતી. તે સત્તાથી પરાધીન ન થતાં તેમણે એક અમરકૃતિ ગુજરાતને અર્પણ કરવા કલમ પકડી અને આજસુધી વાંચેલાં દર્શનશાસ્ત્રોનાં પુસ્તકોમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલી પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યાઓને ગુજરાતીમાં પરિણુત કરી.

આ પ્રમાણે સમગ્ર કોશ સમાપ્ત થયો અને તેની સુંદર હસ્તલિખિત પ્રત લઈ શ્રી. છોટાલાલ અમદાવાદ આવ્યા. તેમના પર આ સમયે વૃદ્ધાવસ્થાની પરિપૂર્ણ અસર થઈ હતી. અને આખે મોતીઆ આવી ગયા હતા. તેમના આવ્યાની ખબર થતાં સદ્ગત સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ તેમને મળવા આવ્યા અને સદ્ગત શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ પણ ત્યાં હાજર હતા. ખન્ને સાક્ષરો ઘણે વર્ષે મળ્યા અને શ્રી. ધ્રુવે દર્શન-શાસ્ત્રના કોશમાંથી કેટલાક પરિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા સાંભળવા ઉત્સુકતા દર્શાવી. તે ઉપરથી મોક્ષ, ઉપાધિ, અધ્યારોપ વગેરે શબ્દોની વ્યાખ્યાઓ વાંચી સંભળાવવામાં આવી અને શ્રી ધ્રુવે અત્યંત આનંદ પ્રકટ કરતાં તે ગ્રંથનું “ન્યાયવેદાન્તાદિ શાસ્ત્રોના પારિભાષિક શબ્દોનો કોશ” એવું મૂળ નામ બદલી ‘દાર્શનિક કોશ’ રાખવા સૂચન કર્યું, જેમાં શ્રી છોટાલાલ સંમત થતાં તે નામથી કોશ છપાવવાને માટે ગુજરાત વનોક્યુલર સોસાયટીને સુપ્રત કરવામાં આવ્યો. પ્રસંગોપાત વાત નીકળતાં શ્રી ધ્રુવે કોશની પ્રસ્તાવના સ્વરૂપે સંપાદકશ્રીએ કંઈક લખવું જોઈએ એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો, પરંતુ શ્રી છોટાલાલ સ્વાસ્થ્ય સુધરતાં લખવાની ઈચ્છા રાખતા હોવા છતાં, અત્યંત અશક્તિ અને આંખે વળતી વખતે લીધે તે લખી શક્યા ન હતા. આથી કયા કયા ગ્રંથોમાંથી તેઓશ્રીએ વ્યાખ્યાઓની તારવણી કરી છે તે સર્વ ગ્રંથોની સૂચિ આ ગ્રંથમાં નિવેશિત કરી શકાઈ નથી. ફક્ત જેટલા ગ્રંથો આ કોશમાં અવારનવાર સૂચ્યા છે તેની ટુંકી યાદી આપવામાં આવી છે.

દાર્શનિક કોશ તેના સંપૂર્ણ સ્વરૂપે આવે ગુજર્ જનતાની સમક્ષ પ્રકટ થાય છે. તે એક અપૂર્વ માંગલિક પ્રસંગ છે. આ કોશનો અભ્યાસક એ વસ્તુ તો કબૂલ કરશે જ કે તેનાથી ગુજરાતી ભાષામાં રહેલી એક જબરી ન્યૂનતા પૂરાઈ છે. આ કોશમાં ચિત્સુખી, અદ્વૈતસિદ્ધિ, વ્યુત્પત્તિવાદ, ન્યાય-મકરન્દ જેવાં મહાન્ ગ્રંથોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે. તથા તે તે ગ્રંથોની વ્યાખ્યાઓને સરળતાથી હૃદયંગમ નિવડે તે પ્રકારે પ્રકટ કરવામાં આવી છે. જે તેની વિશિષ્ટતાનું સૂચક ચિહ્ન છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય અતિ ગહન તથા ગૂઢ પરિભાષાઓથી યુક્ત હોવાને અંગે આ પ્રકારના કોશની અપરિહાર્ય આવશ્યકતા હતી, અને તેની ખોટ પૂરી સંપાદકશ્રીએ ભવિષ્યની પ્રજાની પ્રગતિના માર્ગ તરફ મંગલસૂચક અંશુલિનિદેશ કર્યો છે. સ્થળે સ્થળે લેખકની અપૂર્વ લાક્ષણિક સ્પષ્ટીકરણ શક્તિ પ્રતિબિમ્બિત થયેલી જોવામાં આવે છે, જેની પ્રતીતિ ‘અન્યથાસિદ્ધિ’, ‘લક્ષણ’, ‘તર્ક’

પ્રસ્તાવનાં

સમયના પ્રગતિમાન પ્રવાહે જગતભરની પ્રજાઓ સમક્ષ બુદ્ધિના પ્રદેશમાં નવાં નવાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ રજુ કર્યા છે. જેથી જ્ઞાનની જયોતિ સ્થળે-સ્થળમાં ઝળહળી રહે, તેવા નવા નવા અખતરાઓ યોજાઈ રહ્યા છે. વિજ્ઞાને સ્થળ અને સમયનાં બંધનો શિથિલ કર્યા છે, જગતના અંધારા ખૂણાઓને અંજવાળ્યા છે અને દેશદેશની પ્રજાઓમાં નિકટનો સંબંધ સાધી વિચાર તથા વાણીના વિનિમયને સરળ તથા સ્વાભાવિક બનાવ્યો છે. આથી જેમ બને તેમ વિચારોને ભાષાના કૃત્રિમ આડંબરમાંથી મુક્ત કરી સુગમતાથી વ્યક્ત કરવાની ઉત્સુકતા પ્રકટ થઈ છે. અને પ્રાચીન કાળમાં વપરાતી ભાષા તથા અર્વાચીન કાળમાં વપરાતી પરભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકોનો સ્વભાષામાં અનુવાદ કરવાની વૃત્તિ લિન્નલિન્ન પ્રાંતોમાં જાગી છે. હિન્દી, બંગાળી, મરાઠી તથા ગુજરાતી ભાષામાં અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રના તથા સાહિત્યના સારા ગ્રંથોનો અનુવાદ થવા લાગ્યો છે અને આથી તે તે ભાષાઓનું સાહિત્ય ક્રમેશઃ વિપુલ થતું જાય છે. આમ છતાં કેટલાંક વર્ષોથી ગુજરાતી ભાષામાં આપણા દર્શનશાસ્ત્રોના કોશની ઉણપ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી હતી અને તે દિશામાં પ્રયત્ન કરવાની જવાબદારી ગુજરાતના વિદ્વાનોને માથે આવી પડી હતી.

આવા સંજોગોમાં આશાનાં કિરણો પ્રુથ્વાં અને ગુજરાતી સાહિત્યની મૂળી સેવામાં આયુધ્યની અમૂલ્ય યજ્ઞોનો સદૃષ્યયોગ કરતાં સદ્ગત સાક્ષરશ્રી છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટને સૂચિત દિશામાં પ્રકાશ પાડવાની સ્ફુરણ થઈ. વર્ષો થયાં તેઓએ શારદાની સતત ઉપાસના કરી હતી. અને સાહિત્ય તથા તત્ત્વજ્ઞાનનાં અનેક પુસ્તકોનો સર્વાંગસંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી ઉત્તમ ગ્રંથોના ગુજરાતી અનુવાદ ગુજરાતને ચરણે ધર્યા હતા. ગુજરાતને તેમણે ‘રસશાસ્ત્ર’ જેવો સાહિત્યમાં મહત્ત્વપૂર્ણ રસનિરૂપણનો ગ્રંથ અર્પ્યો હતો તથા ‘શાન્તિસુધા’ મહાકાવ્ય રચી પ્રતિભાનાં ઝોજસૂ પાથર્યા હતાં. તેઓએ સ્વતંત્ર તથા અનુવાદયુક્ત પચાશેક ગ્રંથો તથા લિન્ન લિન્ન માસિકોમાં અનેક વિદ્વતાપૂર્ણ લેખો લખ્યા હતા. આ સમયે તેમને પંચોતેર છોતેર વર્ષો થયાં હતાં અને વૃદ્ધાવસ્થાની અનિયત્રિત સત્તા તેમને કલમ તથા પુસ્તક છોડાવવા મથી રહી હતી. તે સત્તાથી પરાધીન ન થતાં તેમણે એક અમરકૃતિ ગુજરાતને અર્પણ કરવા કલમ પકડી અને આજસુધી વાંચેલાં દર્શનશાસ્ત્રોનાં પુસ્તકોમાંથી ઉદ્ધૃત કરેલી પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યાઓને ગુજરાતીમાં પરિણત કરી.

આ પ્રમાણે સમગ્ર કોશ સમાપ્ત થયો અને તેની સુંદર હસ્તલિખિત પ્રત લઈ શ્રી. છોટાલાલ અમદાવાદ આવ્યા. તેમના પર આ સમયે વૃદ્ધાવસ્થાનો પરિપૂર્ણ અસર થઈ હતી. અને આંખે મોતીઆ આવી ગયા હતા. તેમના આવ્યાની ખબર થતાં સદ્ગત સાક્ષર શ્રી દેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ તેમને મળવા આવ્યા અને સદ્ગત શ્રી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ પણ ત્યાં હાજર હતા. બન્ને સાક્ષરો ઘણે વર્ષે મળ્યા અને શ્રી. ધ્રુવે દર્શન-શાસ્ત્રના કોશમાંથી દેટલાક પરિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા સાંભળવા ઉત્સુકતા દર્શાવી. તે ઉપરથી મોક્ષ, ઉપાધિ, અધ્યારોપ વગેરે શબ્દોની વ્યાખ્યાઓ વાંચી સંભળાવવામાં આવી અને શ્રી ધ્રુવે અત્યંત આનંદ પ્રકટ કરતાં તે અંતરું “ન્યાયવેદાન્તાદિ શાસ્ત્રોના પારિભાષિક શબ્દોનો કોશ” એવું મૂળ નામ બદલી ‘દાર્શનિક કોશ’ રાખવા સૂચન કર્યું, જેમાં શ્રી છોટાલાલ સંમત થતાં તે નામથી કોશ છપાવવાને માટે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને સુપ્રત કરવામાં આવ્યો. પ્રસંગોપાત વાત નીકળતાં શ્રી ધ્રુવે કોશની પ્રસ્તાવના સ્વરૂપે સંપાદકશ્રીએ કંઈક લખવું જોઈએ એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો, પરંતુ શ્રી છોટાલાલ સ્વાસ્થ્ય સુધરતાં લખવાની ઈચ્છા રાખતા હોવા છતાં, અત્યંત અશક્તિ અને આંખે વળતી બંબને લીધે તે લખી શક્યા ન હતા. આથી કયા કયા અંગ્રેજોમાંથી તેઓશ્રીએ વ્યાખ્યાઓની તારવણી કરી છે તે સર્વ અંગ્રેજોની સૂચિ આ અંગ્રેજોમાં નિવેશિત કરી શકાઈ નથી. ફક્ત જેટલા અંગ્રેજો આ કોશમાં અવારનવાર સૂચવ્યા છે તેની ટુંકી યાદી આપવામાં આવી છે.

દાર્શનિક કોશ તેના સંપૂર્ણ સ્વરૂપે આજે ગુજર્ જનતાની સમક્ષ પ્રકટ થાય છે. તે એક અપૂર્વ માંગલિક પ્રસંગ છે. આ કોશનો અભ્યાસક એ વસ્તુ તો કળૂલ કરશેજ કે તેનાથી ગુજરાતી ભાષામાં રહેલી એક જગરી ન્યૂનતા પૂરાઈ છે. આ કોશમાં ચિત્સુખી, અદ્વૈતસિદ્ધિ, બુદ્ધિવૃદ્ધિવાદ, ન્યાય-મકરન્દ જેવા મહાન્ અંગ્રેજોના આધાર લેવામાં આવ્યો છે. તથા તે તે અંગ્રેજોની વ્યાખ્યાઓને સરળતાથી હૃદયગમ નિવડે તે પ્રકારે પ્રકટ કરવામાં આવી છે. જે તેની વિશિષ્ટતાનું સૂચક ચિહ્ન છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય અતિ ગહન તથા ગૂઢ પરિભાષાઓથી યુક્ત હોવાને અંગે આ પ્રકારના કોશની અપરિહાય આવશ્યકતા હતી, અને તેની ખોટ પૂરી સંપાદકશ્રીએ ભવિષ્યની પ્રજાની પ્રગતિના માર્ગ તરફ મંગલસૂચક અંશુલિનિર્દેશ કર્યો છે. સ્થળે સ્થળે લેખકની અપૂર્વ લાક્ષણિક સ્પષ્ટીકરણ શક્તિ પ્રતિબિંબિત થયેલી જોવામાં આવે છે, જેની પ્રતીતિ ‘અન્યથાસિદ્ધિ’, ‘લક્ષણ’, ‘તક’

વગેરે શબ્દોની વ્યાખ્યાઓ વાંચી જનારને થયા વિના રહેશે નહિ. પ્રથમ ખંડની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યા મુજબ આ કોશમાં સર્વ પ્રકારના દર્શન-શાસ્ત્રાન્તર્ગત પારિભાષિક શબ્દો સંગૃહિત કરવામાં આવ્યા નથી પણ જે જે શબ્દોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે તે મહત્વનો તથા દર્શનશાસ્ત્રોના ઉકેલ માટે અતિ ઉપયોગી હોઈ આ કોશની ઉત્તમતા સિદ્ધ કરી આપે છે. વળી જે કોશના સંપાદકે એક ગુજરાતી શિક્ષકની સામાન્ય કોટિમાંથી, ક્ષણેક્ષણનો સદુપયોગ કરી અનર્ગલ ખંતથી તથા અદમ્ય ઉત્સાહથી અને સ્વતઃસિદ્ધ પુરુષાર્થથી જે અપૂર્વ વિદ્વત્તા અને અનુભવ સંપાદન કરી, ગુર્જર વાંઝમયને અતિશય સમૃદ્ધ બનાવ્યું તેમની આ સર્વાંગસંપૂર્ણ કૃતિ વિદ્વજ્જનોના હૃદયમાં નિરન્તર રથાન પ્રાપ્ત કરે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ! આશા છે કે દર્શનશાસ્ત્રોના અભ્યાસ કરવાને ઉત્કર્ષિત થતી ગુર્જર જનતા સદ્ગત 'કલાદીપ' શ્રી છોટાલાલ નરસેરામ ભટ્ટના આ કોશને સહુર્ધ વધાવી લેશે અને તેમના પ્રયત્નને સફળ બનાવશે.

અનુપરામ ગોવિન્દરામ ભટ્ટ

દાર્શનિક કોશ

[ભાગ ૨ જો]

પ

પક્ષ:—પક્ષતાશ્રય: પક્ષ: । પક્ષતાનો જે આશ્રય હોય તે પક્ષ કહેવાય. જેમ—‘પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમરૂપ હેતુથી.’ એ અનુમાનમાં પક્ષતા પર્વતમાં રહેલી છે માટે પર્વત પક્ષતાનો આશ્રય હોવાથી પર્વત પક્ષ કહેવાય છે.

૨. સંદિગ્ધસાધ્યવાન્ પક્ષ: । અનુમિતિ જ્ઞાન થયા પહેલાં માણસને જે પદાર્થમાં સાધ્યનો સંશય થાય છે, તે પદાર્થને પક્ષ કહે છે. જેમ—ઉપરના ઉદાહરણમાં પર્વતમાં અગ્નિ છે કે નહિ, એવો સંશય પર્વત પદાર્થમાં થાય છે માટે પર્વત એ પક્ષ છે.

૩. વાદિપ્રતિવાદિભ્યાં દર્શિતવિપ્રતિપત્તૌ ક્રોટિ: પક્ષ: । વાદી અને પ્રતિવાદીએ જે બાબતનો વિરોધ બતાવ્યો હોય તેમાં એકના તરફથી જે ક્રોટિ કરવામાં આવે (જે કાંઈ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે) તે પક્ષ કહેવાય છે.

૪. પંદર દિવસનું પખવાડિયું તે પણ પક્ષ. (કર્મકાંડીઓને મતે).

પક્ષતા—સિસાધયિષાવિરહવિશિષ્ટસિદ્ધમાવ: પક્ષતા । સાધ્યને સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છાનું નામ સિસાધયિષા છે. જેમ—‘પર્વતમાં અગ્નિની અનુમતિ અમારે કરવી છે.’ એ રીતે અગ્નિરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરવાની જે ઇચ્છા, તેનું નામ સિસાધયિષા છે. એ સિસાધયિષાના અભાવ રૂપ જે વિરહ છે, તે વિરહરૂપ અભાવરૂપ

વિશિષ્ટ જે સાધ્યના નિશ્ચયરૂપ સિદ્ધિ છે, તે સિદ્ધિના અભાવનું નામ પક્ષતા છે.

એ વિશિષ્ટાભાવરૂપ પક્ષતા ક્રોધ જગોએ તો (૧) તે સિસાધયિષા વિરહરૂપ વિશેષણના અભાવથી હોય છે; (૨) ક્રોધ જગોએ સિદ્ધિરૂપ વિશેષ્યના અભાવથી હોય છે; અને (૩) ક્રોધ જગોએ તો વિશેષણ વિશેષ્યના બન્નેના અભાવથી હોય છે. તેમાં—

(૧) જે સ્થળમાં તે સિદ્ધિ પણ હોય છે તથા સિસાધયિષા પણ હોય છે, તે સ્થળમાં પણ અનુમતિ હોઈ શકે છે. તેમાં સિદ્ધિરૂપ વિશેષ્યનો અભાવ છે નહિ, પણ સિસાધયિષા વિરહરૂપ વિશેષણનો અભાવ છે; માટે ત્યાં વિશેષણના અભાવને લીધે વિશિષ્ટાભાવરૂપ પક્ષતા જાણવી.

(૨) ત્યાં સિસાધયિષા પણ નથી તથા સિદ્ધિ પણ નથી, ત્યાં પણ અનુમતિ થાય છે. ત્યાં સિસાધયિષા વિરહરૂપ વિશેષણ તો વિદ્યમાન છે, પણ સિદ્ધિરૂપ વિશેષ્ય નથી, માટે તે તે સ્થળમાં વિશેષ્યના અભાવથી વિશિષ્ટાભાવરૂપ પક્ષતા જાણવી.

(૩) ત્યાં સિસાધયિષા તો છે, પણ સિદ્ધિ નથી, ત્યાં અનુમતિ થાય છે. ત્યાં સિસાધયિષા વિરહરૂપ વિશેષણ પણ નથી, તથા સિદ્ધિરૂપ વિશેષ્ય પણ નથી, માટે તે સ્થળમાં વિશેષણ વિશેષ્ય બન્નેના અભાવથી વિશિષ્ટાભાવરૂપ પક્ષતા જાણવી.

૨. સંદિગ્ધસાધ્યત્વં પક્ષતા । સાધ્યપ્રકારક
જે સંશય છે, તે સંશયવતા (સંશયવાળા
હોવાપણુ) નું નામ પક્ષતા છે. જેમ 'પર્વત
અગ્નિવાળો છે, ધૂમ છે માટે.' એ અનુમાનમાં
'પર્વત અગ્નિવાળો છે' એવી અનુભૂતિ થયા
પહેલાં 'પર્વત અગ્નિવાળો છે કે નથી?' એ
પ્રકારનો અગ્નિરૂપ સાધ્યપ્રકારક સંશય થાય
છે, એ સંશય સમવાય સંબંધે કરીને તે
પુરૂષના આત્મામાં રહી છતાં પણ વિપયના
સંબંધે કરીને પર્વત વિષે પણ રહે છે. એજ
એ પર્વત વિષે પક્ષતા છે.

પક્ષપાત:—પક્ષેડન્યાયસહાયે પાતોડમિનિવેશ: ।
અન્યાયની સહાયતા કરવાના પક્ષમાં પાત
એટલે આગ્રહ, તે પક્ષપાત.

પદ્ધતિ:—સજાતીયપદાર્થાનાં સ્થિતિ: ।
સંજાતીય પદાર્થોની સ્થિતિ. ૨. ઓળ-હાર.
૩. અંચમાંની લીટીમાં જેટલું લખાણ હોય તે.

પંચકોશ:—(૧) અન્નમય, (૨) પ્રાણમય,
(૩) મનોમય, (૪) વિજ્ઞાનમય, અને (૫)
આનંદમય. એ પાંચ શરીરની અંદરના કોશને
પંચકોશ કહે છે.

પંચક્રેશ:—(૧) અવિદ્યા, (૨) અસ્મિતા
(૩) રાગ, (૪) દ્વેષ, અને (૫) અભિનિવેશ,
એ પાંચ ક્રેશ કહેવાય છે.

પંચપદાર્થ:—(આર્હતમતે)—(૧) જીવા-
સ્તિકાય, (૨) પુદ્ગલાસ્તિકાય, (૩) ધર્માસ્તિ-
કાય, (૪) અધર્માસ્તિકાય, અને (૫)
આકાશાસ્તિકાય. એવા પાંચ પદાર્થો મધ્યમ
રીતિથી માને છે. (અસ્તિકાય એટલે પદાર્થ.)

પંચભેદા:—(૧) જીવોનો પરસ્પર ભેદ,
(૨) જીવ અને ઈશ્વરનો પરસ્પર ભેદ, (૩)
જડ પદાર્થોનો પરસ્પર ભેદ, (૪) ઈશ્વર અને
જડનો ભેદ, અને (૫) જીવ અને જડનો ભેદ.

પશ્ચીકરણમ્—સ્વસ્વેતરભૂતચતુષ્ટયમાગ વિશે-
ષેનમિશ્રીકરણમ્ । પોતાનો તથા બાકીનાં ચાર
ભૂતોના અમુક અમુક ભાગોનું મિશ્રણ, તે પંચી-
કરણ. પંચીકરણનો પ્રકાર: યથા, પચાનાં મૂળના-
મૈકેકં દ્વિધા વિમજ્ય સ્વાર્ધમાગં વિહાયાર્દ્રમાગં

ચતુર્ધા વિમજ્યેતરેષુ યોજિતં પશ્ચીકરણં ભવતિ
જેમ, પાંચ ભૂતોમાંના દરેકના બે ભા-
ગોને એક ભૂતનો પોતાનો અર્ધો ભા-
ગ રહેવા દેઈ, બાકીના અર્ધના ચાર ભા-
ગોને પોતાના સિવાયના ચાર ભૂતોમાં
મેળેવવા. જેમ, દરેક મહાભૂતનો $\frac{1}{2} + \frac{1}{2} = 1$ એ પંચીકૃત ભૂત
થયું. એ ક્રિયાને પંચીકરણ કહે છે.

પટત્વમ્—સ્વાશ્રયપટમિન્નાધિકરણાવૃત્તિર્જાતિ:
પટત્વમ્ । પટત્વનો આશ્રય જે પટ, તેનાથી
ભિન્ન અધિકરણમાં ન રહેનારી જે જાતિ
તે. અર્થાત્ પટ માત્રમાંજ રહેનારી જાતિ
તં પટત્વ.

પતનમ્—અધ: સંયોગાનુકૂલક્રિયા પતનમ્ ।
ઉર્ધ્વ દેશમાં રહેલા મૂર્ત દ્રવ્યનો પૃથ્વી
આદિક નીચેના દેશ સાથે જે સંયોગ થાય
છે, તે સંયોગની જનક જે મૂર્ત દ્રવ્યની
ક્રિયા વિશેષ છે, તેને પતન (પડવું) કહે છે.

પતિત:—નરકગમનસૂચકકર્મવિશેષકારક: ।
નરકમાં જવાની સૂચના કરનાર એવું કોઈ
જાતનું કર્મ કરનારો તે પતિત.

પતિત્વમ્—નિરતિશયદક્ક્રિયાશક્તિમત્ત્વમ્ ।
સૌનાથી વધારે જ્ઞાનરૂપ ક્રિયાશક્તિવાળા
હોવાપણું.

પતિવ્રતા—આર્તર્તિ મુદિતા હ્રે પ્રોપિતે
મલિના કૃશા । મૃતે પ્રીયેત ચા પત્યૌ સા સ્ત્રી
જેવા પતિવ્રતા ॥૧૧॥ સ્વામી પીડિત હોય તો
જે પીડા પામે, હર્ષિત હોય તો હર્ષ પામે,
પરદેશ ગયો હોય તો જે મેલી રહે અને
સૂકાઈ જાય, અને સ્વામી મરે તો જે મૃત્યુ
પામે, તે સ્ત્રીને પતિવ્રતા જાણવી.

પદમ્—વર્ણસમુદાય: પદમ્ । અક્ષરોના
સમુદાયનું નામ પદ છે.

૨. સુસિદ્ધંતં પદમ્ । છે શબ્દને છેડે
સુપ્ (નામની વિભક્તિના પ્રત્યયો) અને તિદ્
(ધાતુને લાગનારા કાળ અને અર્થના પ્રત્યયો)
પ્રત્યય હોય તે પદ

વિભેજનન્તરાદ્યઃ પદમ્ । એ શબ્દને છેડે વિભક્તિનો પ્રત્યય હોય તે પદ.

૪. અર્થવદ્ભેદઃ પદમ્ । અર્થવાળો અક્ષર તે પદ.

૫. વાક્યકેદશઃ પદમ્ । વાક્યના એક ભાગને પદ કહે છે.

૬. પ્રત્યેકં સમ્યક્ વાક્યાંગવિભાજનઃ પદમ્ । પ્રત્યેક શબ્દમાં એકમ ચક્રને વાક્યના અંશનો ભોધ કરે એવો અક્ષર તે પદ.

૭. અર્થસ્વરૂપમાત્રગોચરો વર્તમાનવર્તનઃ પદમ્ । અર્થના સ્વરૂપ માત્રનું ભોધન કરનારી વર્ણોની જે રચના તે પદ.

એ પદના ચાર પ્રકાર છે: (૧) યોગિક, (૨) દ્વિ, (૩) યોગદ્વિ, અને (૪) યોગિકદ્વિ.

પદાર્થઃ—પદનિષ્કૃત્તિવિષયઃ । પદમાં રહેલી (શક્તિ આદિ) વૃત્તિનો જે વિષય હોય તે પદાર્થ.

૨. પદજન્યજ્ઞાનવિષયઃ પદાર્થઃ । પદથી જે જન્ય જ્ઞાન, તેનો જે વિષય હોય તે પદાર્થ.

૩. દ્રવ્યાવ્યવસ્થાનિર્ણયઃ પદાર્થઃ—(કણાદિને મતે) દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય વિશેષ, સમવાય અને અભાવ; એવા સાત પદાર્થો છે. (અથવા અભાવને યાદ કરીએ તો ૭ પદાર્થો છે.) તેમાંથી દરકાઠ પદાર્થ કહેવાય છે.

૪. લેપ્યત્વં પ્રમેયત્વમભિધેયત્વમસ્તિત્વં પદાર્થ-સામાન્યલક્ષણમ્ । જેમાં લેપ્યત્વ (જ્ઞાનનો વિષય હોવાપણું), પ્રમેયત્વ (પ્રમાજ્ઞાનના વિષય હોવાપણું), અભિધેયત્વ (નામ હોવાપણું), અને અસ્તિત્વ, એ ચાર લક્ષણો હોય તે સામાન્યરૂપે પદાર્થ કહેવાય છે. એ પદાર્થના મુખ્ય એ પ્રકાર છે: (૧) ભાવરૂપ અને (૨) અભાવરૂપ. ભાવ પદાર્થના દ્રવ્યાદિ ૭ ભેદ છે, અને અભાવ પદાર્થ એક જ છે.

ગૌતમમુનિના ન્યાયમાં પદાર્થો સોળ છે. (૧) પ્રમાણ, (૨) પ્રમેય, (૩) સંશય, (૪) પ્રયોજન, (૫) દષ્ટાન્ત, (૬) સિદ્ધાન્ત, (૭) અવયવ, (૮) તર્ક, (૯) નિર્ણય, (૧૦) વાદ,

(૧૧) વ્યવહાર, (૧૨) વિવંશ, (૧૩) હેતુ-ભાસ, (૧૪) ઇશ, (૧૫) નાતિ, અને (૧૬) નિવરદશ્યાન.

પદાર્થવિભાજકઉપાધિઃ—જે પદને કોઈ દ્રવ્યાદિક સાત પદાર્થોના વિભાગ કરવામાં આવે છે તે પદને પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિ કહે છે. જેમ—દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, કર્મત્વ, સામાન્યત્વ, સમવાયત્વ, અને અભાવત્વ, આ પદોને કોઈ. યથાક્રમે દ્રવ્યાદિ સાત પદાર્થના વિભાગ કરાય છે; માટે દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, આદિક પદો પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિ કહેવાય છે.

પદાર્થોભાવનો—અસંશક્તિ નામની પાંચમા બ્રહ્મકાનો અભ્યાસ થયો થવાથી પ્રજ્ઞા વખત સુધી પ્રપંચ (જગત)ની સ્ફૂર્તિ જે અવસ્થામાં થતી નથી. તેને પદાર્થોભાવની નામે જાણી બ્રહ્મકા કહે છે. એ અવસ્થામાંથી યોગી જીવનના પ્રપત્નથીજ મળે છે.

પદૈકવાક્યપતા—પદસ્ય વાક્યેન સદૈક-વાક્યત્વેકાન્તિવાક્યપતામ્ । પદની વાક્યની સાથે એકવાક્યતા જે એક જ અર્થનું ભોધકપણું તે પદૈકવાક્યતા.

૨. પદપદાર્થવાદવાક્યસ્ય વિધિવાક્યેન સદૈક-વાક્યવાક્યે ના પદૈકવાક્યતા । અર્થવાદ રૂપ વાક્ય પદોનો સમૂહ હોવાથી વાક્યરૂપ છે, તથાપિ વ્રજણાવૃત્તિ વડે તે અર્થવાદ વાક્ય પદસ્થાનીય કહેવાય છે; માટે એવા પદસ્થાનીય અર્થવાદ વાક્યની વિધિવાક્ય સાથે જે એકવાક્યતા તે પદૈકવાક્યતા જાણવી.

પરકૃતિઃ—અર્થવાદ પુરુષવિશેષનિષ્કૃતિ-વિરુદ્ધકથનમ્ । અમુક પુરુષ વિષે જે પરપર વિરુદ્ધ કથન તે. જેમ—‘શિવ પવિત્ર છે’ અને ‘શિવ અપવિત્ર છે’ એમાં જીનું વાક્ય પરકૃતિ અર્થવાદરૂપ છે.

પરત ઉત્પત્તિકત્વમ્—પરતઃ પ્રામા-ણ્યવાદઃ—જ્ઞાનમાત્રજનકસામપ્રયતિરિક્તકારણપ્રયો-જ્યત્વમ્ । જ્ઞાનભાવની જનક જે સામગ્રી તેનાથી લિન્ન કારણ વડે પ્રયોજ્યપણું તે.

૨. આગન્તુકભાવકારણપેક્ષજ્ઞાનસામગ્રીજન્યત્વમ્ ।
જે જ્ઞાનની સામગ્રી આગન્તુક એવા ભાવરૂપ
કાર્યની અપેક્ષા રાખતી હોય તે વડે જે
જન્ય હોય તે.

૩. આગન્તુકભાવકારણસહકૃતજ્ઞાનપ્રયોજક-
પ્રયોજ્યત્વમ્ । આગન્તુક એવા ભાવરૂપ કારણની
સહાયવાળા જ્ઞાનરૂપ પ્રયોજક વડે જે વડે
પ્રયોજ્યપણું તે પરત ઉત્પત્તિકત્વ અથવા
પરતઃ પ્રમાણ્ય કહેવાય.

પરતન્ત્રત્વમ્—ઇતરસત્તાધીનસત્તાકત્વમ્ ।
બીજાની સત્તાને અધીન સત્તાવાળા હોવાપણું
ઉદાહરણ—જેમ જગતની સત્તા (અસ્તિત્વ) ચૈત-
ન્યની સત્તા (અસ્તિત્વ) તે અધીન છે.

પરતોગ્રાહ્યત્વમ્—સ્વાશ્રયગ્રાહકાતિરિક્ત-
સામગ્રીગ્રાહ્યત્વમ્ । અપ્રમાત્વ ધર્મના આશ્રય
શૂત જે અપ્રમાજ્ઞાન, તેની ગ્રાહક જે
સામગ્રી, તે સામગ્રીથી લિપ્ત સામગ્રી વડે જે
ગ્રાહ્યત્વ, એજ અપ્રમાત્વમાં પરતોગ્રાહ્યત્વ છે.
જેમ—‘છોપમાં આ રૂપું છે’ એવા પ્રમાત્વ-
જ્ઞાનના આશ્રયશૂત ‘આ રૂપું’ એવું અપ્રમાજ્ઞાન
છે. તે અપ્રમાજ્ઞાનનું ગ્રાહક સાક્ષિચૈતન્ય
છે. તે સાક્ષિચૈતન્ય તે અપ્રમાત્વ ધર્મને
ગ્રહણ કરતું નથી, પણ તે સાક્ષિચૈતન્યથી
લિપ્ત જે અનુમાનરૂપ સામગ્રી છે તેનાથી તે
અપ્રમાત્વ ધર્મ ગ્રહણ કરાય છે. એજ એ
અપ્રમાત્વમાં પરતોગ્રાહ્યત્વ છે.

પરતઃ પ્રમાણત્વમ્—આત્માવહપમૂલપ્રમાણ-
સાપેક્ષપ્રમાણત્વમ્ । વેદરૂપ મૂળપ્રમાણની અપેક્ષા-
વાળું જે પ્રમાણપણું તે. જેમ—દશરૂતિ આદિકનાં
વચનો મૂળ પ્રમાણરૂપ વેદની અપેક્ષા રાખે
છે માટે તે વચનો પરતઃ પ્રમાણ કહેવાય છે.

પરત્વમ્—પરવ્યવહારવિષયવૃત્તિગુણત્વવ્યાપ્ત-
જાતિમત્પરત્વમ્ । ‘પર’ એવા વ્યવહારના
વિષયમાં વર્તનારી તથા શુભુત્વ જાતિની
વ્યાપ્ત જાતિ (પરત્વત્વ) તે પરત્વ. (પર
એટલે શ્રેષ્ઠ, દૂર, વૃદ્ધ ઇત્યાદિ).

પરવ્યવહારસાધારણ કારણ પરત્વમ્ । ‘પર’
એવા વ્યવહારનું આસાધારણ કારણ તે પરત્વ.

પરત્વગુણઃ—‘પરત્વ’ ગુણ બે પ્રકારનો:
છે: (૧) દૈશિક પરત્વ, અને (૨) કાલિક
પરત્વ. એ ગુણ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ
અને મન એ પાંચ ભૂતદ્રવ્યોમાં રહે છે. તે
પણ કાલિકપરત્વ તો જન્ય ભૂત દ્રવ્યોમાં રહે
છે. પરત્વ ગુણ અનિત્ય છે.

પરપ્રકાશત્વમ્—વેદત્વે સત્પરોક્ષવ્ય-
વહારયોગ્યત્વમ્ । પોતે બીજાથી વેદ (જાણવા
યોગ્ય) હોઇને અપરોક્ષ વ્યવહારને યોગ્ય
હોવાપણું.

પરમમહત્ત્વમ્—અપર્કધર્માશ્રયપરિમાણત્વમ્ ।
જે પરિમાણ આછાપણુનો આશ્રય નથી,
(એટલે જે કોઈનાથી આછું ન હોય) એવું
પરિમાણપણું તે પરમમહત્ત્વ.

પરમહંસઃ—અકલ્પ્યધરો મુખ્ણાડયજ્ઞોપવીતિ
ત્યક્તસર્વકર્માત્મનિષ્ઠઃ સઃ । એક દંડને ધારણ
કરનારો, જેણે આપું માથું મુંઝાવી નાંખ્યું
છે એવો, યજ્ઞોપવીત વગરનો, તમામ કર્મો,
[એટલે વેદોક્ત વર્ણાશ્રમ કર્મો] જેણે તથા
દીધાં છે એવો અને આત્મામાં સ્થિતિવાળો
જે હોય તે પરમહંસ.

૨. પરમો હંસ આત્મા ચત્ય સઃ । જેને
પોતાનો આત્મા એજ પરમ બ્રહ્મ છે, એવો
જે જ્ઞાની તે પરમહંસ. પરમહંસના બે ભેદ
(૧) વિવિદુષુ (બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાની
ધૃષ્ટિવાળો—અથવા જાણવાની ધૃષ્ટિવાળો)
અને (૨) વિદ્વાન (બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર જેને
થયો છે એવો.)

પરમાણુઃ—મનો મિન્નત્વે સત્તિ પરમાણુત્વ-
પરિમાણવાન્ પરમાણુઃ । જે દ્રવ્ય મનથી લિપ્ત
હોય અને સમવાય સંબંધે કરીને પરમ
આણુત્વ પરિણામવાળું હોય; તે પરમાણુ
કહેવાય છે.

૨. મૂર્તિત્વે સત્તિ નિરવયવઃ । જે મૂર્તિ દ્રવ્ય
હોઇને અવયવરહિત હોય તે પરમાણુ.

૩. જાલસૂર્યમરીચિસ્યં ચત્સૂક્ષ્મં દ્વન્દ્વયતે રજઃ ।
તસ્ય પચ્છત્તમો ભાગઃ પરમાણુઃ સ ંચયતે ॥ ૧ ॥

જાળિયામાંથી સૂર્યનું જે દિરણ પડે છે, તેમાં જે સૂક્ષ્મ રજકણ દેખાય છે, તેનો છદો ભાગ તે પરમાણુ.

પરમાપૂર્વમ્—અર્થાં દર્શ અને પૂર્ણમાસ બન્નેનું સ્વર્ગપ્રતિબલકત્વ હોય તે પરમાપૂર્વ કહેવાય.

પરમોક્ષઃ—વિદેહમુક્તિ; દેહ છોડ્યા પછી જે મોક્ષરૂપ સ્થિતિ તે.

પરમ્પરાસમ્યન્ધઃ—સ્વઘટિતપદવાચ્યત્વરૂપ સમ્યન્ધઃ । પોતાનાથી અનેલા પદના વાચ્ય-પણાણી સંબંધ તે પરંપરાસંબંધ. જેમ-દ્વિરેફ (ભમરો) પદનો શક્યાર્થ એ રહાર છે. તે બે રહારોથી બનેલું પદ ઝમર છે. એ ‘ઝમર’ પદનો વાચ્યાર્થ મધુકર (ભમરો) નામે જાતું છે. આવી રીતે એકનો સંબંધ બીજા સાથે અને બીજાનો સંબંધ ત્રીજાની સાથે એમ હોય ત્યાં પરંપરાસંબંધ જાણવો.

૨. સ્વસમ્યન્ધિનઃ સમ્યન્ધઃ । પોતાની સાથે સંબંધવાળાનો જે (બીજાની સાથે) સંબંધ તે પરંપરાસંબંધ.

પરલોકઃ—લોકાન્તરમ્—સ્થૂલકારીરામિમાન-પરિત્યાગઃ । રથક્ષ શરીરના અભિમાનનો ત્યાગ તે પરલોક. એનેજ લોકાન્તર કહે છે.

૨. પારલૌકિકસ્થિતિસ્થાનમ્—પરલોકસંબંધી સ્થિતિનું સ્થાન.

પરવૈરાગ્યમ્—ગુણેષુ વૈતૃષ્ણ્યં પરવૈરાગ્યમ્ । સત્, રજઃ, અને તમસઃ, એ ત્રણ ગુણના પરિણામરૂપ જે આ લોક અને પરલોકના વિષયો છે, તે વિષયોની તૃણાથી રહિતપણું તે પરવૈરાગ્ય.

૨. (પતંગલિને મતે) તતઃ પરં પુરુષલ્યા-તેર્ગુણવૈતૃષ્ણ્યમ્ । પ્રલક્ષ આત્માના જ્ઞાનથી ગુણોના પરિણામરૂપ વિષયોમાં મનુષ્યનું જે તૃણાથી રહિતપણું, તે પરવૈરાગ્ય.

પરસામાન્યમ્ અને અપરસામાન્યમ્—અધિકદેશવૃત્તિત્વં પરસામાન્યત્વમ્ । અલ્પદેશવૃત્તિત્વં અપરસામાન્યત્વમ્ । જે જાતિ જે જાતિની

અપેક્ષાએ અધિક દેશમાં રહેલી હોય તે જાતિ તે જાતિની અપેક્ષાએ અપરસામાન્ય કહેવાય છે. અને જે જાતિ જે જાતિની અપેક્ષાએ અલ્પ દેશમાં રહેલી હોય, તે જાતિ તે જાતિની અપેક્ષાએ અપરસામાન્ય કહેવાય છે. તેમાં પરસામાન્ય વ્યાપક હોય છે અને અપરસામાન્ય વ્યાપ્ય હોય છે. જેમ-દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ, એ ત્રણ પદાર્થોમાં સમાવાય સંબંધથી રહેલી સત્તા જાતિ છે; એ સત્તા જાતિ, દ્રવ્ય માત્રમાંજ રહેનારી દ્રવ્યત્વજાતિની તથા ગુણમાત્રમાંજ રહેનારી ગુણત્વજાતિની તથા કર્મમાત્રમાંજ રહેનારી કર્મત્વ જાતિની અપેક્ષાએ કર્મને દ્રવ્યગુણકર્મરૂપ અધિક દેશમાં રહેનારી છે, માટે તે સત્તાજાતિ અપરસામાન્ય કહેવાય છે અને એજ રીતે સત્તા જાતિના દ્રવ્યગુણકર્મરૂપ દેશની અપેક્ષાએ કર્મને દ્રવ્યરૂપ ન્યૂત દેશમાં રહેનારી દ્રવ્યત્વ જાતિ, તથા ગુણરૂપ ન્યૂત દેશમાં રહેનારી ગુણત્વ જાતિ તથા કર્મરૂપ ન્યૂત દેશમાં રહેનારી કર્મત્વ જાતિ, એ અપરસામાન્ય કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે જે કે પૃથ્વીત્વ, જલત્વ, વગેરે દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ દ્રવ્યત્વજાતિ અપરસામાન્ય છે અને પૃથ્વીત્વાદિ અપરસામાન્ય છે, તથાપિ સત્તા જાતિની અપેક્ષાએ બધીજ જાતિઓ અપરસામાન્ય છે; માટે સત્તા જાતિનેજ અપરસામાન્ય અને બાકીની બધીને અપરસામાન્ય કહેવાનો સંપ્રદાય છે.

પરાજયત્વમ્—કૃત્યસાધ્યત્વધીપ્રયુક્તપ્રવૃત્ત્ય-માવૃત્ત્વમ્ । કોષક કાર્ય કરવું આસાધ્ય છે એવી બુદ્ધિથી તે કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્તિનું ન હોવાપણું તે પરાજયત્વ.

પરામર્શઃ—વ્યાપ્તિવિષયકપક્ષધર્મતાજ્ઞાનં પરામર્શઃ । હેતુ વિષે આધ્યત્મી વ્યાપ્તિને તથા પક્ષ-વૃત્તિત્વ ધર્મતાને વિષય કરનારું જે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન પરામર્શ કહેવાય છે. જેમ-‘અગ્નિની વ્યાપ્તિવાળો જે ધૂમ છે, તે ધૂમવાળો આ પર્વત છે.’ આ જ્ઞાન ધૂમરૂપ હેતુમાં અગ્નિરૂપ આધ્યત્મી વ્યાપ્તિને વિષય કરે છે, તથા પર્વત

૩૫ પક્ષમાં તે હેતુના વૃત્તિત્વ૩૫ પક્ષ ધર્મતાને પણ વિષય કરે છે, માટે ઉક્ત જ્ઞાનને પરામર્શ કહે છે. તેમાં એ પરામર્શ ‘અગ્નિની વ્યાપ્તિ-વાળો’ એટલા અંશવડે તો ધૂમ૩૫ હેતુ વિષે અગ્નિ૩૫ સાધ્યની વ્યાપ્તિને વિષય કરે છે; તથા ‘ધૂમવાળો આ પર્વત છે, એટલા અંશ વડે ધૂમ૩૫ હેતુમાં પક્ષવૃત્તિત્વ૩૫ પક્ષધર્મતાને વિષય કરે છે. (અહીં જેને વિષે અગ્નિ છે એમ સિદ્ધ કરવાનું છે, એવા પર્વતને પક્ષ કહે છે. ‘પક્ષ’ શબ્દ જુઓ.)

પરાર્થાનુમાનમ્—ન્યાયપ્રવોજ્યાનુમાનં પરા-ર્થાનુમાનમ્ । ન્યાય (ન્યાય) શબ્દ જુઓ) વડે ન્યય જે અનુમાન છે, તે પરાર્થાનુમાન કહેવાય છે. સ્વાર્થાનુમાનવાળો પુરૂષ ન્યારે બીજા કોઇ પુરૂષને તે પર્વતમાં અગ્નિની અનુમિતિ કરાવે છે, ત્યારે પ્રતિજ્ઞાદિષ્ટ પાંચ વાક્યોના સમુદાય ૩૫ ન્યાયવડે કરાવે છે. તે ન્યાયવડે તે બીજા પુરૂષને પણ વ્યાપ્તિજ્ઞાન, પરામર્શ, વગેરે યદ્યપે અગ્નિની અનુમિતિ થાય છે. એવું ન્યાયન્ય અનુમાન બીજા પુરૂષની અનુ-મિતિના હેતુ હોવાથી તે પરાર્થાનુમાન કહેવાય છે.

પરાર્થાનુમિતિ:—સ્વયં વ્યાપ્ત્યદ્વાયપકં પ્રતીત્ય પરપ્રતીત્યથં પ્રયુક્તાપસ્થાવયવાત્ત્ર ચવવાદ્વા વાક્યા-ત્પરસ્ય વ્યાપકપ્રત્યય: પરાર્થાનુમિતિ: । પોતે વ્યાપ્ય (ધૂમ) ઉપરથી વ્યાપક (અગ્નિ) ની પ્રતીતિ કરીને બીજાને તેની પ્રતીતિ કરાવવા માટે પાંચ અવયવવાળા કે ત્રણ અવયવવાળા વાક્યોના પ્રયોગ કરીને બીજાને કરાવેલો જે વ્યાપકનો પ્રત્યય, તે પ્રત્યય (જ્ઞાન) નું નામ પરાર્થાનુમિતિ.

પરાર્દ્ધમ્—સ્થાનાત્સ્થાનંદશગુણનેકૈકં ગુચ્ચતે દ્વિજા: । તતોલ્લપદશે ભાગે પરાર્દ્ધમભિધીવતે ॥૧॥ એકમથી આરંભીને બીજું સ્થાન દશનું આવે છે. ત્રીજું સોનું, એ રીતે દરેક સ્થાન પૂર્વના સ્થાનથી દશગણું હોય છે. એવી રીતે દશગણું કરતાં કરતાં જે અઘરમું સ્થાન આવે તે પરાર્દ્ધ કહેવાય છે.

પરાવાક્—મૂલાધારચક્રસ્થવાંઘ્રમિચ્છાગ્ન્યો-ડતિસૂક્ષ્મોડસ્મદદાદેરપ્રત્યક્ષ: શબ્દ: પરાવાક્ । મૂલાધાર ચક્રમાં રહેલા વાયુવડે અભિચ્છાગ્ન્ય અતિસૂક્ષ્મ૩૫ આપણે વગેરેને અપ્રત્યક્ષ શબ્દ તે પરાવાક્.

પરિગ્રહ:—શરીરનિર્વાહાધિકાર્યાર્જનમ્ । શરી-રના નિર્વાહને માટે જરૂર હોય તે કરતાં અધિક અર્થની પ્રાપ્તિ કરવી તે પરિગ્રહ.

૨. શરીરધારણાર્યકમસ્વદ્વત્વેડપિ પરોપનીતં વાહ્યોપકરણમ્ । શરીરના ધારણ માટે સ્પૃહા-રહિત હોવા છતાં બીજાએ અણેલાં જે યદ્યારનાં સાહિયો તે પરિગ્રહ કહેવાય છે.

પરિચ્ચય:—જ્ઞાતસ્ય પૌન: પુન્યેન જ્ઞાનમ્ । જે જાણેલું હોય તેનું ફરીફરીને જ્ઞાન થવા-પણું (જાણવાપણું) તે પરિચ્ચય કહેવાય.

પરિચ્છિન્નત્વમ્—મેદપ્રતિયોગિત્વમ્ । ભેદનું જે પ્રતિયોગીપણું તે પરિચ્છિન્નત્વ.

૨. પ્રતિયોગિસમાનસત્તાકાત્યન્તાભાવપ્રતિયોગિ-ત્વમ્ । પ્રતિયોગીની સમાન સત્તાવાળા અત્યંતા-ભાવનું જે પ્રતિયોગીપણું તે પરિચ્છિન્નત્વ.

૩. અત્યન્તાભાવાચન્યત્તમપ્રતિયોગિત્વમ્ । અત્યંતાભાવ વગેરે અભાવોમાંથી ગમે તે અભાવનું જે પ્રતિયોગીપણું તે પરિચ્છિન્નત્વ.

પરિચ્છેદ:—જ્ઞાન; નિર્ણય; અવધિ.

પરિચ્છેદચયમ્—પરિચ્છેદ ત્રણ પ્રકારનો છે.

(૧) દેશપરિચ્છેદ—જે વસ્તુ દેશથી મર્યાદિત હોય તેની મર્યાદા૩૫ અવધિ તે દેશપરિચ્છેદ. એજ રીતે—

(૨) કાલપરિચ્છેદ—કોઇ વસ્તુની કાળ-વડે થયેલી મર્યાદા.

(૩) વસ્તુપરિચ્છેદ—કોઇ વસ્તુની બીજી વસ્તુવડે થયેલી મર્યાદા.

પરિણામ:—પૂર્વરૂપાપચે રૂપાન્તરાપત્તિ: । પૂર્વરૂપનો નાશ થઇને જે બીજા રૂપની પ્રાપ્તિ તે પરિણામ. જેમ દૂધનો પરિણામ દહીં.

• ૨. પૂર્વરૂપપરિણામે સત્તિ નાનાકારપ્રતિભાસ: । પૂર્વરૂપનો પરિણામ થઇને જે વૃદ્ધા વૃદ્ધા આકારે પ્રતિભાસ તે. જેમ દૂધનું દહીં, માખણ, ઘી.

૩. પૂર્વાવસ્થાપરિત્યાગે સત્યવસ્થાન્તરપ્રાપ્તિઃ ।
પૂર્વની અવસ્થાનો પરિત્યાગ થયે છતે જે
ખીછ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય છે તે. જેમ,
કીડામાંથી પતંગિયું, ખીજમાંથી વૃક્ષ વગેરે.

૪. ઉપાદાનસમસત્તાવત્ત્વે સત્યન્યથામાવઃ ।
ઉપાદાન કારણની સમાન સત્તાવાળો હોઇને
જે ખીજે પ્રકારે થવું તે. જેમ માટીમાંથી ઘડો.

૫. ઉપાદાનસલક્ષણત્વે સત્યન્યથામાવઃ ।
ઉપાદાનના જેવાજ લક્ષણવાળો જે અન્યથા-
ભાવ તે. જેમ, અનિર્વચનીય પ્રકૃતિમાંથી
ઉત્પન્ન થયેલું અનિર્વચનીય જગત્ પણ
પ્રકૃતિની સમાન સત્તાવાળું છે. માટે જગત્
એ પ્રકૃતિનું પરિણામ છે.

૬. કારણત્વાભિમતવસ્ત્વભિન્નત્વે સત્તિ સત્કાર્ય-
ત્વમ્ । કારણરૂપે માનેલી વસ્તુથી અલિન હોઇને
જે તેનું કાર્યપણું તે. જેમ સોનાનું કુંડલાદિક
એ પરિણામ છે.

પરિનિષ્ટા—અનન્યવૃત્તિત્વ; પર્યાવસાન.

પરિમાપા—શાસ્ત્રકૃતાસાધારણસંકેતઃ । શાસ્ત્રે
કરેલો કરેલો અસાધારણ (ખાસ-વિશેષ) સંકેત.

૨. આધુનિકસંકેતઃ । અર્વાચીન કાળના
લોકોએ કરેલો સંકેત.

પરિમણ્ડલમ્—પરમાણુના માપનું નામ
પરિચંડલ.

પરિમાણમ્—માનવ્યવહારવિષયવૃત્તિગુણત્વ-
વ્યાપ્યજાતિમત્પરિમાણમ્ । પરિમાણ (માપ) ૩પી
વ્યવહારના વિષયમાં વર્તનારી તથા ગુણત્વ
જાતિની વ્યાપ્ય એવી જે પરિમાણત્વ જાતિ
છે, તે જાતિવાળો ગુણ તે પરિમાણ કહેવાય છે.

૨. ગુણત્વે સત્તિ માનવ્યવહારકારણમ્ । ગુણ
હોઇને જે માન (માપ)ના વ્યવહારનું કારણ
હોય તે પરિમાણ.

૩. માનપરિમિતિવ્યવહારાસાધારણં કારણં
પરિમાણમ્ । તોલમાપ તથા લંબાઇ પહોળાઇ
વગેરે વ્યવહારનું જે અસાધારણ કારણ હોય
તે પરિમાણ કહેવાય.

પરિમાણગુણઃ—(૧) આણુત્વ, (૨)
મહત્વ, (૩) દીર્ઘત્વ, અને (૪) હ્રસ્વત્વ,

એવા બેદૃથી આ ગુણ ચાર પ્રકારનો છે,
છે. એ ચારે પ્રકારનાં પરિણામ વળી પરમ
અને મધ્યમ, એવા બેદૃથી જે પ્રકારનાં છે.
એ પરિમાણ ગુણ પૃથ્વી આદિક નવે દ્રવ્યોમાં
રહે છે. તેમાં પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ
એ ચાર પરમાણુઓમાં તથા મનમાં પરમ
આણુત્વ તથા પરમ હ્રસ્વત્વ ગુણ રહે છે;
તથા પૃથ્વી આદિક ચારના આણુક્રેમાં મધ્યમ
આણુત્વ તથા મધ્યમ હ્રસ્વત્વ રહે છે; અને
આકાશ, કાલ દિશા તથા આત્મા, એ ચારમાં
પરમ મહત્વ તથા પરમ દીર્ઘત્વ રહે છે.
ઘટાદિક દ્રવ્યોમાં મધ્યમ મહત્વ તથા મધ્યમ
દીર્ઘત્વ રહે છે.

એ પરિમાણ ગુણ નિત્ય દ્રવ્યોમાં નિત્ય
હોય છે અને અનિત્ય દ્રવ્યોમાં અનિત્ય હોય
છે. અનિત્ય પરિમાણ પણ (૧) સંખ્યાજન્ય,
(૨) પરિમાણ જન્ય, અને (૩) પ્રત્યયજન્ય
એમ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે.

પરિવૃત્તિસહઃ—એક જાતનો યૌગિક
શબ્દ, જેનાં પૂર્વ અને ઉત્તર પદને ઉલટા-
વ્યાથી યોગલભ્ય અર્થનું જ્ઞાન થાય છે.
જેમ,—હિનસ્તીતિ સિંહઃ (હિંસા કરે તે સિંહ.)
સિંહ પદના વ્યંજનોને ઉલટાવ્યાથી હિંસુ પદ
થાય છે, અને તેનો યોગલભ્ય અર્થ હિંસા
કરનાર પ્રાણી એવો થાય છે. એવા શબ્દને
‘પરિવૃત્તિસહ’ કહે છે.

પરિશિષ્ટમ્—અવશિષ્ટાર્થવોધકગ્રન્થઃ । ગ્રંથમાં
કહેલી બાબત કરતાં વિશેષ કહેવાનું કાંઇ
બાકી રહેલું હોય તે જણાવનારો ગ્રંથ
પૂરવણી પ્રકરણ.

પરિશેષઃ—પ્રસક્તસ્ય પ્રતિષેધેડન્યત્રાપ્રસક્તા-
ત્પરિશિષ્યમાણે સંપ્રત્યયઃ પરિશેષઃ । પ્રાપ્ત અર્થનો
નિષેધ કરવાથી અને તેનાથી ખીજ અર્થમાં
અપ્રાપ્તિ થતાં પરિશેષથી રહેલા અર્થમાં જે
અનુભૂતિ જ્ઞાનની વિષયતા છે તેને પરિશેષ
કહે છે. જેમ ૩પાદિ ગુણની પેદે શબ્દ પણ
ગુણ છે, માટે તે પણ અવશ્ય કોઇ દ્રવ્યનો
આશ્રિત હોવો જોઇએ; પણ પૃથ્વી આદિક

આઠ દ્રવ્યોમાં કોઈ તેનો આશ્રય જણાતો નથી, ત્યારે બાકી રહેલું આકાશ એજ તેનો આશ્રય છે, એમ અનુમાન કરવું એ પરિશેષ કહેવાય છે.

પરિશેષાનુમાનમ્—તદિતરવિશેષામાવલ્લે સતિ સામાન્યવત્ત્વરૂપે હેતુઃ । અથવા વિશેષામાવસહકૃતસામાન્યહેતુકાનુમાનમ્ । જે હેતુ સામાન્ય ફળથી બીજા કોઈ વિશેષ ફળના અભાવવાળો હોય તે સામાન્ય ફળવાળા-પણાઈપ હોય, તે હેતુવાળું અનુમાન તે પરિશેષાનુમાન અથવા વિશેષ ફળના અભાવ સહિત સામાન્ય ફળરૂપ હેતુવાળું અનુમાન તે પરિશેષાનુમાન. જેમ “મફલં સમાપ્તિફલકં સમાપ્ત્યન્યાફલકત્વે સતિ સફલત્વાત્ ।” “મંગળ સમાપ્તિરૂપ ફળવાળું છે, સમાપ્તિ સિવાય બીજા કોઈ ફળવાળું તે ન હોય (પણ) ફળવાળું છે માટે.” એમાં સમાપ્તિ ફળ સિવાય બીજું કોઈ ફળ તો ‘મંગળ’નું છે નહિ અને સફળ તો છે, તેથી મંગળ સમાપ્તિ ફળવાળુંજ સિદ્ધ થયું છે. (અર્થોપત્તિ જેવું આ અનુમાન છે.)

પરિસંખ્યાવિધિઃ—ઉભયોષ્ઠ યુગપત્પ્રાપ્તા-વિતરવ્યાવૃત્તિપરો વિધિઃ । એકજ કાળે એ અર્થો પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે ઇતર અર્થની નિવૃત્તિનો યોગક જે વિધિ તે પરિસંખ્યા વિધિ કહેવાય છે. જેમ “પન્નપન્નનલા મક્ક્યાઃ” “પાંચ નખવાળાં પાંચ પશુ લક્ષ્ય છે.” આ વિધિ પરિસંખ્યા વિધિ કહેવાય છે. તેમાં સસલા, શાહુડી, ઘો, ગેડા અને કાચળો, એ પાંચ પ્રાણીઓ પાંચ નખવાળાં છે. તથા એ પાંચથી લિન્ત મનુષ્ય, વાનર આદિ પણ પાંચ નખવાળાં છે. એ બન્નેનું રાગથી (લક્ષણ કરવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છાથી) લક્ષણ પ્રાપ્ત થયે ઉક્ત વિધિ પેલાં પાંચ નખવાળાં સસલાં વગેરે પાંચ પ્રાણીઓથી લિન્ત મનુષ્ય, વાનર વગેરે પ્રાણીઓના લક્ષણની નિવૃત્તિનુંજ યોગ્ય કરે છે, પણ સસલા વગેરે પાંચ પ્રાણીઓના લક્ષણનું

વિધાન કરવું નથી. કેમકે સસલા વગેરેનું લક્ષણ કોકોને પ્રથમથીજ રાગવડે પણ પ્રાપ્તજ છે; માટે ઉક્ત વિધિ પરિસંખ્યાવિધિ કહેવાય છે.

૨. ઉભયપ્રાપ્તાવતરવ્યાવૃત્તિવોધકો વિધિપરિ-સંખ્યાવિધિઃ । એકે વખતે એ પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેમાંથી એકની વ્યાવૃત્તિનો યોગક જે વિધિ તે પરિસંખ્યાવિધિ જેમ, —“દ્વામ-ગૃહ્ણાનરક્ષનામૃતસ્ય” —“સત્યની આ લગામને ઝાલી.” એ વચનથી ઘોડાની તથા ગધેડાની બન્નેની લગામ ઝાલવાની પ્રાપ્ત થઈ. ત્યાં આગળ એવું વચન છે કે “અશ્વામિધાનીમાદતે” “ઘોડાની લગામ ઝાલે છે.” આ વચન વડે ગધેડાની લગામ ઝાલવાની વ્યાવૃત્તિમાત્ર કરી છે, ઘોડાની લગામ ઝાલવાનો વિધિ નથી કહ્યો. એ રીતે જે વિધિવડે ખાસ કરીને કોઈ અર્થનો નિષેધ થતો હોય, તે પરિસંખ્યા વિધિ કહેવાય છે. અહીં “અશ્વામિધાનીમાદતે” એ વિધિ વાક્ય વડે ગધેડાની રક્ષના (લગામ)ની વ્યાવૃત્તિ થાય માટે એ પરિસંખ્યા વિધિ છે.

દીપઃ—નિયમવિધિમાં તથા પરિસંખ્યા-વિધિમાં ઇતરની વ્યાવૃત્તિ સમાન છે, તથાપિ નિયમ વિધિમાં તો ઇતરની નિવૃત્તિ ‘અર્થોત્’ છે, અને પરિસંખ્યાવિધિમાં તો ઇતરની નિવૃત્તિ વિધેય છે; એટલો ફેર છે.

પરિહારત્વમ્—વોષાણુદ્ધરણત્વમ્ । દોષ વગેરેને દૂર કરવાપણું.

પરીક્ષકઃ—શાસ્ત્રસંસ્કૃતમતિઃ । શાસ્ત્રના સંસ્કારવાળી બુદ્ધિવાળો.

૨. પ્રમાણેન પરીક્ષ્યવ્યવહર્તા । પ્રમાણવડે પરીક્ષા કરીને વ્યવહાર કરનારો.

પરીક્ષા—લક્ષિતસ્થૈતલ્લક્ષણ સંભવતિ ન વેતિ વિચારઃ પરીક્ષા । જે વસ્તુનું લક્ષણ કહ્યું હોય તે વસ્તુનું તે લક્ષણ સંભવે છે કે નથી સંભવતું એવો વિચાર તે પરીક્ષા કહેવાય છે. જેમ, પૃથ્વી વગેરેનું ગંધત્વ વગેરે લક્ષણ

સંભવે છે કે નહિ, એવો વિચાર કરવો તે લક્ષણની પરીક્ષા કહેવાય છે.

૨. તર્કપ્રમાણાદિના વસ્તુતત્ત્વાધારણમ્ । તર્ક અને પ્રમાણવડે વસ્તુના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવો તે પરીક્ષા.

પરોક્ષજ્ઞાનમ્—(જ્ઞાનગતપરીક્ષતા)—વિષય-ચિત્તાદાત્મ્યાડનાપન્નં પ્રમાણચૈતન્યમ્ । વિષય-ચૈતન્યની સાથે તાદાત્મ્યપણાને નહિ પામેલું પ્રમાણચૈતન્ય, તે પરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય. એનેજ જ્ઞાનગત પરોક્ષતા પણ કહે છે.

૨. અનાધિગતાવાધિતવર્તમાનયોગ્યવિષય-ચૈતન્યમિન્નં પ્રમાણચૈતન્યમ્ । પહેલાં નહિ બળેલું, આધિત નહિ થયેલું, અને વર્તમાન-કાળમાં હોય એવું યોગ્ય જે વિષયચૈતન્ય, તેનાથી ભિન્ન જે પ્રમાણચૈતન્ય તે પરોક્ષ-જ્ઞાન કહેવાય.

પરોક્ષત્વમ્—યોગ્યવિષયસ્થાનાવૃત્તસંવિત્તા-દાત્મ્યાભાવઃ । અજ્ઞાનવૃત્ત આવરણથી રહિત જે સાક્ષિચૈતન્ય છે તેનું નામ અનાવૃત્તસંવિત્ છે. એવી અનાવૃત્તસંવિત્ની સાથે પ્રત્યક્ષ-યોગ્ય વિષયના તાદાત્મ્યનો જે અભાવ તે પરોક્ષપણું.

પર્યનુયોગઃ—હૂષણને માટે જિજ્ઞાસા. નિગ્રહસ્થાનમાં આવેલા વાદીને તેનું હૂષણ કહેવાનો અવસર તે પર્યનુયોગ.

પર્યનુયોજ્યઃ—વાદમાં વાદી નિગ્રહ-સ્થાનમાં સપડાયો હોય ને તેને કહી દેવું ભેદએ. એવી રીતે કહેવા યોગ્ય વાદી તે પર્યનુયોજ્ય કહેવાય.

પર્યનુયોજ્યોપેક્ષણમ્—ઉદ્ભાવનાર્હપરકીય-નિગ્રહસ્થાનાનુદ્ભાવનં પર્યનુયોજ્યોપેક્ષણમ્ । નિગ્રહ-સ્થાનમાં પ્રાપ્ત થયેલા વાદીનું નિગ્રહસ્થાન સભાસદ મધ્યસ્થોએ પ્રતિવાદીને કહેવું ભેદએ; પણ એ રીતે પર્યનુયોજ્ય એટલે નિગ્રહસ્થાનમાં સપડાયેલા વાદીનું નિગ્રહસ્થાન પ્રતિવાદીને ન કહેવું તે પર્યનુયોજ્યોપેક્ષણ કહેવાય છે.

પર્યન્તતત્ત્વમ્—તદવધિકવિપ્રકર્ષશૂન્યત્વે સત્તિ તત્ત્વનિગ્રહત્વમ્ । કોઇ દિશાદિના અવધિ

સુધીના અંતર (દૂરતા) થી રહિત હોઇને તે દેશાદિની જે સમીપતા તે પર્યન્તત્ત્વ કહેવાય. અર્થાત્ અમુક હદમાં આવેલો પ્રદેશ.

પર્યાપ્તિઃ—સ્વરૂપસંબંધને પર્યાપ્તિ કહે છે. પ્રતિયોગી વસ્તુનું અથવા અનુયોગી વસ્તુનું જે સ્વરૂપ છે તેજ સંબંધરૂપ હોય તો તેને સ્વરૂપસંબંધ કહે છે. જેમ, જે ઘડામાં રહેલું દ્વિત્વ સંખ્યાસ્વરૂપ તેજ તે બે ઘડામાં પર્યાપ્તિ નામે સંબંધ છે, તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે:—દ્વિત્વ, ત્રિત્વાદિક અનેકત્વ સંખ્યા અનેક દ્રવ્યોને આશ્રિત રહે છે, એક દ્રવ્યને આશ્રિત રહેતી નથી. જેમ, બે ઘડાની સંખ્યા બે ઘડાને આશ્રિત છે અને ત્રણ ઘડાની સંખ્યા ત્રણ ઘડાને આશ્રિત છે, પણ પ્રત્યેક ઘડાને આશ્રિત રહેતી નથી. બે કે તે દ્વિત્વ, ત્રિત્વાદિક સંખ્યા સમવાય સંબંધે કરીને પ્રત્યેક ઘડામાં પણ રહે છે, તથાપિ આ એકત્વ સંખ્યાવાળું દ્રવ્ય દ્વિત્વ સંખ્યાવાળું છે. એવી પ્રતીતિ લોકને થતી નથી; પણ આ એકત્વ સંખ્યાવાળું દ્રવ્ય દ્વિત્વ સંખ્યાવાળું નથી, એવીજ પ્રતીતિ લોકોને થાય છે; માટે તે દ્વિત્વાદિક સંખ્યા પર્યાપ્તિ (સમાપ્તિ) નામે કોઇ સંબંધ વિશેષ માનવો ભેદએ. માટે બે ઘડામાંની દ્વિત્વ સંખ્યા પર્યાપ્તિ સંબંધ વડે તે બે ઘડામાં રહે છે, તેમ ત્રણ ઘડામાં જે ત્રિત્વ સંખ્યા છે તે પર્યાપ્તિ સંબંધ વડે ત્રણ ઘડામાં છે, ઇત્યાદિ.

પર્યાયઃ—સમાનાર્થવૈધકઃ । સમાન અર્થનું બોધન કરનારો (શબ્દ).

૨. નાનાશબ્દૈર્કાર્થવૈધકઃ પર્યાયઃ । એકજ અર્થનું બોધન કરનારો જે અનેક શબ્દો છે તે અર્થનો બોધ કરનારો જે શબ્દ તે પર્યાય શબ્દ.

૩. તત્ત્વમાનપદાન્તરેણ તદર્થકલ્પનમ્ । તેના સમાન અર્થવાળા ખીજા શબ્દ વડે તેજ અર્થનું કલ્પન કરવું તે પર્યાય. ૪. અનુક્રમ.

પર્યુદાસઃ—અન્યોન્યાભાવ. જેમ—“ ઘટ એ પટ નથી. ”

૨. “ અધ્યાહ્નણેને બોલાવો. ” એમાં નચને જે અર્થ છે તે પણ પર્યુદાસ કહેવાય છે.

પશ્ચિમાદિક—પ્રતિર્ચા—સ્વાપેક્ષાસ્તાવલસ-નિહિતાદિક્ । પોતાની અપેક્ષાથી અરતાયક્ષની સમાપના આવેલી દિશા તે પશ્ચિમા અથવા પ્રતીતી દિશા કહેવાય છે.

પદ્યન્તી— નામિચક્રસ્થવાય્વમિવ્યદ્યયો યો-ગિપ્રત્યક્ષગોચરઃ શ્વદઃ । નાભિયક્રમાં રહેલા વાયુથી અભિવ્યક્ત થવા યોગ્ય અને યોગીઓને સંભ-ળાય એવા શબ્દ તે પશ્યન્તીવાણી કહેવાય છે.

પાસ્ત્રણ્ડી— વેદાચારત્યાગી । વેદમાં કહેલા આચારોને ભાગ કરનાર.

૨. વેદવિરુદ્ધાર્થપ્રતિપાદકઃ । વેદથી વિરુદ્ધ અર્થને પ્રતિપાદન કરનાર પાખંડી કહેવાય છે.

પાઠઃ— શાસ્ત્રાદિગ્રન્થાનાં પૌનઃપુન્યેનોચારણમ્ । શાસ્ત્ર વગેરે ગ્રંથોનું ફરી ફરીને ઉચ્ચારણ કરવું (શાસ્ત્ર વગેરેનું) મુખથી બોલીને વારંવાર આવર્તન) તે પાઠ.

પાઠવ્યસનમ્—પાઠવાસના— શાસ્ત્રતાત્પર્યા-પ્રઘણેન સમપ્રાવૃત્ત્યા શાસ્ત્રપાઠસત્કિઃ । શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય નહિ ગ્રહણ કરતાં સમગ્ર અવસ્થા-વાળાં શાસ્ત્રોના પાઠની આસક્તિ તે પાઠવ્યસન અથવા પાઠવાસના કહેવાય છે.

પાણિઃ— મળિવન્ધવાધ્યદ્ગુલિપર્ધન્તઃ । કાંડાથી તે આંગળીઓ મુઠીનો હાથનો ભાગ.

૨. આદાનક્રિયાસાધનમિન્દ્રિયં પાણિઃ । ગ્રહણ ક્રિયાનું સાધન જે ઇન્દ્રિય તેને પાણિ (હાથ) કહે છે.

પાત્રમ્— સ્વયંજમાનયો રક્ષકં પાત્રમ્ । પોતાનું અને યજમાનનું રક્ષણ કરે એવો જે હોય તે પાત્ર કહેવાય.

(૨) પતન્તં ત્રાયત્ત ઇતિ પાત્રમ્ । (નરકદિમાં) પડતાને જે અચાવે તે પાત્ર કહેવાય.

પાદઃ— ગમનક્રિયાસાધનમિન્દ્રિયમ્ । ગમન ક્રિયાનું સાધનરૂપ જે ઇન્દ્રિય તે પાદ. ૨. શ્લોકના અતુર્યાશને પણ પાદ કહે છે.

પાપમ્— વેદનિપિદ્ધક્રિયાજન્યમ્ । વેદ નિપિદ્ધ માનેલી ક્રિયાવડે જે ઉત્પન્ન થાય તેને પાપ કહે છે. અધર્મ એ પાપનું ખીન્નું નામ છે.

૨. નિપિદ્ધાનુષ્ઠાનજન્યં પાપમ્ । નિપિદ્ધ કર્મ કરવાથી જે ઉત્પન્ન થાય તે પાપ.

પાપકર્મત્રયમ્— ઉત્કૃષ્ઠ, મધ્યમ અને સામાન્ય, એવા ભેદથી પાપકર્મ ત્રણ પ્રકારનું છે. ખીજને પીડા કરનાર શુદ્ધ, શુદ્ધ, વૃશ્ચિકાદિ શરીર આપનાર પાપકર્મ ઉત્કૃષ્ઠ પાપ કહેવાય છે; આંખો, ફણસ, વગેરે શરીરો મધ્યમ પાપનું ફળ છે; અને હોડમાં પૂલ્ય એવાં હાથી, ગાય, પોંખો, તુળસી, વગેરે સામાન્ય પાપનું ફળ છે.

પામરત્વમ્— શાસ્ત્રસંસ્કારશૂન્યત્વે સતિ વિ-પયભોગાસક્તત્વં । શાસ્ત્રના સંસ્કારથી રહિત હોઇને વિપયભોગમાં આસક્તાપણું તે પામર-પણું કહેવાય છે.

પાયુઃ— વિસર્ગક્રિયાસાધનામિન્દ્રિયમ્ । વિસર્ગ (ત્યાગ) ક્રિયાનું સાધન જે ઇન્દ્રિય તેને પાયુ (શુદ્ધ) ઇન્દ્રિય કહે છે.

પરમાર્થિકસત્ત્વમ્— કાલત્રયાવાધ્યત્વમ્ । ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એવા ત્રણ કાળમાં જેનો યાદ થઇ શકે નહિ તે પાર-માર્થિક સત્ત્વ કહેવાય.

પારમાર્થિકાત્યક્ષાભાવઃ— શુભ, ધર્મિય અને જગત્ રૂપ દ્વિત પ્રપંચનો પ્રત્યગભિન્ન બ્રહ્મ વિષે જે અત્યંતાભાવ છે તે.

પારમાર્થિકીપ્રમા— તત્ત્વમસિ આદિ વાક્યથી ઉપજેલી અધિકારી પુરૂષની અહં બ્રહ્માસ્મિ એવી પ્રમા તે પારમાર્થિકી પ્રમા.

પારાયણમ્— ભાગવતાદીનામાદ્યન્તપાઠાધિ-કારેણ પ્રવૃત્તમ્ । શ્રીમદ્ ભાગવત વગેરેનો સાદાંત પાઠ કરવાના અધિકાર વડે જે કર્મ પ્રવૃત્ત થયું હોય તે પારાયણ કહેવાય છે.

પારિભાષિકઃ— શાસ્ત્રસંક્લેપવિશેષેણ તત્ત-દર્થવોધકઃ શ્વદઃ । શાસ્ત્ર ખાસ સંક્લેપ વડે

તે તે અર્થનો બોધ કરનારો શબ્દ તે પારિ-
ભાષિક શબ્દ કહેવાય છે.

પાર્થિવવિષયઃ—ગન્ધવદ્વિષયઃ પાર્થિવવિષયઃ ।
જે વિષય સમવાય સંબંધે કરીને ગંધ ગુણ-
વાળો હોય છે, તે વિષય પાર્થિવ વિષય
કહેવાય છે.

૨. ગન્ધસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્વ્યાપ્ય-
જાતિમદ્વિષયઃ પાર્થિવવિષયઃ । ગંધનું સમાનાધિ-
કરણ અને દ્રવ્યત્વનો સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય એવો
જે વિષય તે પાર્થિવ વિષય કહેવાય છે.

પાર્થિવશરીરમ્—ગન્ધવચ્છરિરં પાર્થિવ-
શરીરમ્ । જે શરીર સમવાય સંબંધે કરીને
ગંધ ગુણવાળું હોય છે, તે શરીર પાર્થિવ
શરીર કહેવાય છે, જેમ—મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી,
કૃમિ, વૃક્ષ, ઇત્યાદિ શરીરો સમવાય સંબંધે
કરીને ગંધ ગુણવાળાં છે, માટે તે પાર્થિવ
શરીરો છે.

૨. ગન્ધસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્વ્યાપ્યજાતિ-
મત્ શરિરં પાર્થિવશરીરમ્ । ગંધની સમાનાધિ-
કરણ તથા દ્રવ્યત્વ જાતિનું સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય
એવી જે પૃથ્વીત્વ જાતિ છે, તે જાતિવાળું
શરીર તે પાર્થિવ શરીર. (જે લોચને મતે
ઉત્પન્ન વિનષ્ટ શરીરમાં તથા ઉત્પત્તિક્ષણ-
વચ્ચિન્ન શરીરમાં તથા સુરભિઅસુરભિ અવ-
યવ જન્મ શરીરમાં ગંધગુણનો અભાવ
મનાતો હોય તેમને મતે આ લક્ષણ નિર્દોષ છે.)

પાર્થિવેન્દ્રિયમ્—ગન્ધવદિન્દ્રિયં પાર્થિવે-
ન્દ્રિયમ્ । જે ઇન્દ્રિય સમવાય સંબંધે કરીને
ગંધગુણવાળું હોય તે પાર્થિવ ઇન્દ્રિય કહેવાય,
સમવાય સંબંધે કરીને ગંધગુણવાળું એક
દ્રાણ ઇન્દ્રિય છે, માટે દ્રાણેન્દ્રિયને પાર્થિવે-
ન્દ્રિય કહે છે.

૨. ગન્ધસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્વ્યાપ્ય-
જાતિમદિન્દ્રિયં પાર્થિવેન્દ્રિયમ્ । ગંધનું સમાના-
ધિકરણ તથા દ્રવ્યત્વ જાતિનું સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય
એવી જે પૃથ્વીત્વ જાતિ છે, તે જાતિવાળું
ઇન્દ્રિય તે પાર્થિવ ઇન્દ્રિય જાણવું.

પિઠરપાકવાદો—કાર્યકારણના સમુદ્ધ-
યને પિઠર કહે છે. અર્થાત્ અવયવ અને
અવયવીનો સમુદ્ધય તે પિઠર કોઇ ઘડનાં બે
કપાલોને પણ 'પિઠર' કહે છે. જે નૈયાયિકો
એમ કહે છે કે, ઘડનાં કપાલોને અગ્નિનો
સંયોગ થવાથી એટલે વખતે ઘડના શ્યામ
રૂપાદિકની નિવૃત્તિ થઇને રક્ત રૂપાદિકની
ઉત્પત્તિ થાય છે, તેઓ પિઠરપાકવાદી કહે-
વાય છે. કેમકે આ વાદીઓ પિઠરનો પાક
માને છે, પરમાણુનો પાક માનતા નથી.

પિતૃત્વમ્—સપિન્ડીકરણોત્તરબ્રાહ્મજન્યફલ-
માનિત્વમ્ । સપિન્ડીશ્રાદ્ધ કર્તા પછી શ્રાદ્ધથી
ઉત્પન્ન થતું ફળ જેને પ્રાપ્ત થાય છે તે પિતૃ.

પીલુપાકવાદો—પીલુ એટલે પરમાણુ.
પરમાણુપાકવાદી વૈશેષિક શાસ્ત્રવાળાઓ પીલુ
પાકવાદી કહેવાય છે. તેઓ એમ કહે છે
કે અગ્નિના સંયોગથી ઘડના પરમાણુઓમાં
પાક થઇને પૂર્વનાં રૂપરસાદિક નાશ પામે છે
તથા બીજાં રૂપરસાદિક ઉત્પન્ન થાય છે.

પુણ્યં કર્મ—પુણ્યજનકં કર્મ—પુણ્યને ઉત્પન્ન
કરનારું કર્મ તે પુણ્યકર્મ.

૨. વેદવિહિત ક્રિયાજન્ય—જેને ધર્મ કહે
છે તે—પુણ્યકર્મ કહેવાય છે.

પુણ્યકર્મત્રયમ્—ઉત્કૃષ્ઠ, મધ્યમ, અને
સામાન્ય, એવા પુણ્યકર્મના ત્રણ ભેદ છે.
તેમાં હિરણ્યગર્ભાદિ શરીર એ ઉત્કૃષ્ઠ પુણ્ય-
કર્મનું ફળ છે; ઇન્દ્રાદિ શરીર મધ્યમ પુણ્યનું
અને યક્ષરાક્ષસાદિ શરીર એ સામાન્ય પુણ્યનું
ફળ છે.

પુણ્યાદિકર્મત્રયમ્—પુણ્યકર્મ, પાપકર્મ,
અને મિત્રકર્મ, એમ કર્મ ત્રણ પ્રકારનું છે.

પુત્રેષણા—પુત્રવિષયક અભિમાન કે ચાહના.

પુદ્ગલપદાર્થઃ—(જૈનમતે)—જે પદાર્થ
પૂરણ થતું જાય તથા ગળતું જાય તે પુદ્ગલ
કહેવાય. અર્થાત્ ઉપચય અને અપચયવાળું
જે હોય તે પુદ્ગલ. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ,
સ્થાવર શરીર અને જંગમ શરીર, એવા
પુદ્ગલના છ ભેદ છે.

પુનરુક્તમ્—અનુવાદ વિના કથિતસ્ય પુનઃ કથનં પુનરુક્તમ્ । ડોષએ કહેલાને ફરી કહી બતાવવું તેને અનુવાદ કહે છે. એવા અનુવાદ વિનાજ એક વાર કહેલા અર્થનું જે પુનઃ કથન છે, તેનું નામ પુનરુક્ત છે. જેમ—શબ્દોનિત્યઃ, શબ્દોનિત્યઃ, ઇત્યાદિક વચનનું કથન તે પુનરુક્ત કહેવાય છે. (વાદમાનો એ એક દોષ છે.)

પુનરુક્તિઃ—પુનઃપુનરુક્તિઃ । વારંવાર તેનું તે બોલવું તે.

૨. **एकार्थबोधकानेकपदोरुक्तिर्वा ।** અથવા એક અર્થના બોધક અનેક શબ્દો કહેવા તે. જેમ—તેણે શીતળ વારિ, જળ, પાણી પીધું. એમાં વારિ, જળ, પાણી, એ શબ્દો એકજ અર્થના હોવાથી પુનરુક્તિ કહેવાય છે.

પુરશ્ચરણમ્—મન્ત્રફલસિદ્ધયર્થમુપોદ્ધાતત્વેન પૂર્વેત્વેનમ્ । મંત્રના ફળની સિદ્ધિને માટે ઉપોદ્ધાત રૂપે પ્રથમ જે ઉપાસન કરવું તેને પુરશ્ચરણ કહે છે.

પુરાકલ્પાર્થવાદઃ—એતિહ્યસમાચરિતતયા કીર્તનમ્ । પુરાણાદિકમાં કહેલી કથાનાં પાત્રો સમાન આનું આચરણ છે એમ કહેવું તે પુરાકલ્પ નામે અર્થવાદ બાણવો.

પુરાણમ્—પુરાતનવૃત્તાન્તકથનમ્ । ગૂંતા વખતના વૃત્તાન્તનું કથન.

૨. **सर्गश्च प्रतिगर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।** વંશાનુચારિતં ચૈવ પુરાણં પદ્મલક્ષણમ્ ॥૩॥ પ્રાકૃતિક સર્ગ (મૂળ પ્રકૃતિથી થયેલી સત્ત્વાદિ ગુણો વગેરેની સૃષ્ટિ), વૈકૃતિક સર્ગ (પંચ મહાભૂતાદિક વિકૃતિ રૂપ તત્ત્વોથી થયેલી પૃથ્વી તથા મનુષ્યાદિકની સૃષ્ટિ), રાજાઓના વંશ, મન્વંતરનાં વૃત્તાંત, અને મનુ વગેરેના વંશમાં થયેલા રાજા આદિનાં ચરિત્ર, એ પાંચનું જેમાં કથન કરેલું હોય તે પુરાણ કહેવાય.

પુરુષઃ—(સાંખ્યોત્તેમતે) ઇજન્યત્વે સત્ય-જનકઃ । જે ડોષથી ઉત્પન્ન થયેલો ન હોય,

તેમ જે ડોષને ઉત્પન્ન ન કરતો હોય તે. અર્થાત્ આત્મા.

૨. **पुरुषार्थसम्पादनयोग्यः पुरुषः ।** ધર્માદિ ચાર પુરુષાર્થને સંપાદન કરવાને જે યોગ્ય હોય તે પુરુષ.

૩. **पुर्वष्टकसु वसतीति पुरुषः ।** પુર્વષ્ટકમાં છે રહેતો હોય તે પુરુષ—શ્વ. (' પુર્વષ્ટક ' શબ્દ શુભો).

પુરુષાર્થઃ—ત્રિવિધદુઃખાત્યન્તનિવૃત્તિઃ । ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ તે પુરુષાર્થ—મોક્ષ.

૨. **सुखवासिर्दुःखपरिहारः ।** સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખનો નાશ તે પુરુષાર્થ.

૩. **पुरुषेण साध्याऽर्थः ।** પુરુષ વડે સાધ્ય એવો અર્થ.

પુર્યષ્ટકમ્—સૂક્ષ્મ શરીર સાથે અવિદ્યા, કામ અને કર્મ, વિશેષ ગણીએ તો તે પુર્યષ્ટક કહેવાય. અથવા, આઠ પુરીઓના સમૂહને પુર્યષ્ટક કહે છે. એ આઠ પુરીઓઃ—(૧) પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, (૨) પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, (૩) ચાર અંતઃકરણ, (૪) પાંચ પ્રાણ, (૫) પાંચ સૂક્ષ્મભૂત, (૬) અવિદ્યા, (૭) કામ, અને (૮) કર્મ, એ આઠ પુરીઓનાં નામ બાણવાં.

પૂરકપ્રાણાયામઃ—હૃદય પોઢાનાત્રાસિઃ પ્રાણવાયોઃ પાનમ્ । ડાબી નાસિકાથી શ્રોણ માત્રા જેટલા વખત સુધી પ્રાણવાયુને ખેંચવો તે પૂરક પ્રાણાયામ.

પૂર્વત્ત્વમ્—ક્રિયાજન્યસંયોગપ્રતિયોગિત્ત્વમ્ । ક્રિયાથી જન્ય સંયોગનું પ્રતિયોગીપણું (એટલે સંયોગ થતા પહેલાંની સ્થિતિ) તે પૂર્વપણું.

પૂર્વપક્ષઃ—શાસ્ત્રીયસંશયનિરાસાર્થઃ પક્ષઃ । શાસ્ત્રના વિષય સંબંધી સંશયને દૂર કરવા માટે જે પ્રશ્ન તે પૂર્વપક્ષ.

૨ **सिद्धान्तविरुद्धकोटिः ।** સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ જે ઉપન્યાસ કરવો તે પૂર્વપક્ષ. અથવા—

૩. સિદ્ધાન્તવિરોધિતકોપન્યાસઃ । સિદ્ધાન્તથી ઉલટા તર્કનો ઉપન્યાસ કરવો તે પૂર્વપક્ષ.

પૂર્વમીમાંસા—પૂર્વકાષ્ટવંદવિચારશાસ્ત્રમ્ । વેદના કર્મોદિ પ્રતિપાદક એવા પૂર્વકાંડના વિચારનું શાસ્ત્ર.

પૂર્વવદનુમાનમ્—કારણલિંગમનુમાનં પૂર્વવત્ । ત્યાં કારણરૂપ લિંગ (હેતુ) વડે કાર્યરૂપ સાધ્યની અનુગિતિ થાય છે તે પૂર્વવત્ અનુમાન નાણું. (પૂર્વ એટલે કારણ.) જેમ-મેધની ઘટા વિશેષ વડે વરસાદનું અનુમાન થાય છે. તેમાં વરસાદ તો કાર્ય છે અને મેધોની ઘટા વિશેષ એ કારણ છે.

કેટલાક અંધકારો પૂર્વ શબ્દનો અર્થ અન્યથામિ કરે છે. તેથી અન્યથામિવાળું જે દેવલાન્યથિ અનુમાન તેને ' પૂર્વવત્ ' કહે છે. જેમ-“ વટોડમિધંયઃ, પ્રમેયત્વાત્ ”-“ વટો અભિધેય છે, પ્રમેય છે માટે. ”

પૂર્વવૃત્તિત્વમ્—કાર્યપ્રાગભાવાધિકરણક્ષણવૃત્તિત્વમ્ । કાર્યના પ્રાગભાવના અધિકરણમાં ક્ષણુત્તર રહેવાપણું તે. જેમ ઘટ એ કાર્ય છે. તેના પ્રાગભાવ કપાક્ષોમાં રહેલો છે માટે કપાક્ષોએ પ્રાગભાવનું અધિકરણ છે. એ અધિકરણમાં રહેલા ભાવમાં જે એક ક્ષણુ ઘટ કાર્ય રહેલું તે ઘટનું પૂર્વવૃત્તિત્વ કહેવાય.

પૃષ્ઠા—જ્ઞાતુમિષ્ટા । જાણવાની ઇચ્છા. ૨. જિજ્ઞાસાવિષયકજ્ઞાનાનુકૂલવ્યાપારઃ પૃષ્ઠા । જે જાણવાની ઇચ્છા હોય તે વિષયક જ્ઞાનને જ્ઞાનને અનુકૂલ વ્યાપાર તે પૃષ્ઠા.

પૃથક્ત્વમ્—પૃથક્ક્રવ્યવહારવિષયવૃત્તિગુણત્વવ્યાપ્યજાતિમત્ પૃથક્ત્વમ્ । પૃથક્ વ્યવહારનો વિષયમાં વર્તનારી અને ગુણત્વ જાતિની વ્યાપ્ય એવી જે જાતિ છે, તેને પૃથક્ત્વ કહે છે. (પૃથક્ત્વ એટલે લિંગપણું.)

૨. પૃથગ્વ્યવહારાસાધારણકારણત્વં પૃથક્ત્વમ્ । અમુક વસ્તુ પૃથક્ (લિન્ગ) છે એવા વ્યવહારનું જે અસાધારણ કારણ કે પૃથક્ત્વ.

પૃથક્ત્વગુણઃ—એક પૃથક્ત્વ, દ્વિપૃથક્ત્વ, ત્રિપૃથક્ત્વ, ઇત્યાદિ બેદથી પૃથક્ત્વ ગુણ અનેક પ્રકારનો છે. એ ગુણ પૃથ્વી આદિક નવે દ્રવ્યોમાં રહે છે. તેમાં એક પૃથક્ત્વ તો નિત્ય દ્રવ્યોમાં નિત્ય હોય છે અને અનિત્ય દ્રવ્યોમાં અનિત્ય હોય છે; દ્વિપૃથક્ત્વ વગેરે તો સર્વત્ર અનિત્યજ રહે છે.

પૃથિવી—ગન્ધસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વસાધ્નાદ્વ્યાવ્યજાતિમતી પૃથિવી । ગંધગુણનું સમાનાધિકરણ તથા દ્રવ્યત્વ જાતિનું સાક્ષાત વ્યાપ્ય, એવી જે જાતિ છે, તે જાતિવાળું દ્રવ્ય પૃથિવી કહેવાય છે.

૨. પૃથિવીત્વજાતિમતી પૃથિવી । જે દ્રવ્ય સમવાય સંબંધે કરીને પૃથિવીત્વ જાતિવાળું હોય તે દ્રવ્ય પૃથિવી (પૃથ્વી) કહેવાય છે.

૩. ગંધસદ્ધરિતચતુર્દશગુણવત્ત્વં પૃથિવીત્વમ્ । ગંધસદ્ધિત ચૌદ ગુણવાળા હોવાપણું તે પૃથ્વીત્વ.

પૃથ્વીગતગુણાઃ—પૃથ્વીમાં આ પ્રમાણે ચાર ગુણો હોય છેઃ-(૧) રૂપ, (૨) રસ, (૩) ગંધ, (૪) સ્પર્શ, (૫) સંખ્યા, (૬) પરિમાણ, (૭) પૃથક્ત્વ, (૮) સંયોગ, (૯) વિભાગ, (૧૦) પરત્વ, (૧૧) અપરત્વ, (૧૨) ગુરુત્વ, (૧૩) દ્રવત્વ, (૧૪) વેગસ્થિતિ સ્થાપક નામે સંસ્કાર.

પૃથ્વીદ્રવ્યમ્—એના બે પ્રકાર છેઃ (૧) નિત્ય પૃથ્વી, અને (૨) અનિત્ય પૃથ્વી. તેમાં પરમાણુરૂપ પૃથ્વી નિત્ય છે અને ક્ષણિકાદિ કાર્યરૂપ પૃથ્વી અનિત્ય છે. અનિત્ય પૃથ્વી ત્રણ પ્રકારની છેઃ (૧) શરીરરૂપી પૃથ્વી, (૨) ઇન્દ્રિયરૂપ પૃથ્વી, અને (૩) વિષયરૂપ પૃથ્વી. તેમાં શરીરરૂપ પૃથ્વી અથવા પાર્થિવ શરીરઃ (૧) યોનિજ શરીર અને (૨) અયોનિજ શરીર, એ બે પ્રકારનું છે. તેમાં શુદ્ધશોણિતના મેળાપથી બનેલું શરીર યોનિજ શરીર કહેવાય છે. યોનિજ શરીર પણ (૧) જરાયુજ અને (૨) અંડજ, એમ બે પ્રકારનું છે. તેમાં

મનુષ્યાદિ શરીર જરાયુજ કહેવાય છે; અને પક્ષીસર્પાદિકનું શરીર અંડજ કહેવાય છે.

જે શરીર યોનિજ શરીરથી ભિન્ન હોય તે અયોનિજ શરીર કહેવાય છે. તે ત્રણ પ્રકારનું છે: (૧) ઉદ્ભિન્નજ, (૨) સ્વદેહ, અને (૩) અદૃષ્ટવિશેષજન્ય. વૃક્ષાદિક શરીર ઉદ્ભિન્નજ કહેવાય છે; કૃમિદંશાદિકનાં શરીર સ્વદેહ કહેવાય છે; અને મનુ આદિકનાં શરીર અદૃષ્ટ વિશેષજન્ય કહેવાય છે.

પાર્થિવ ઇન્દ્રિય—ગંધ ગુણનું ગ્રાહક ઇન્દ્રિય ધ્રાણુ તે પાર્થિવ ઇન્દ્રિય છે. માટી, પથરા, વગેરે અનેક પ્રકારના પદાર્થો તે પાર્થિવ વિષય છે.

પૈથુન્યમ્—પરોક્ષે પરદૂષણવચનમ્ । કોષ માણસની ગેરહાજરીમાં તેનાં દૂષણ ભોલવાં તે પૈથુન્ય. અથવા—

૨. પરસ્મૈ પરોક્ષે પરદોષપ્રકાશનમ્ । ખીખના આગળ કોષ માણસની ગેરહાજરીમાં તેના દોષને ઉઘાડા કરવા તે પૈથુન્ય.

પૌરુષેયત્વમ્—નૂતનાનુપૂર્વોરચનત્વમ્ । નવીન આનુપૂર્વી (ગોઠવણી)ની રચના કરવી તે (જેમ ડંડપુગણ.)

૨. પૂર્વાનુપૂર્વનપેક્ષપુંવિશેષબુદ્ધયધીનાનુપૂર્વોમત્ત્વમ્ । પહેલાંની રચના પદ્ધતિની અપેક્ષા રાખ્યા વગર પુરૂષ વિશેષની બુદ્ધિથી ગોઠવી કાઢેલી જે આનુપૂર્વી, તેપણું. (જેમ કાદંબરી.)

૩. સજાતીયોચારણાનપેક્ષોચારણવિષયત્વમ્ । સગતીય ઉચ્ચારણની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય ઉચ્ચારણનો વિષય હોવાપણું. (જેમ ભારતાદિ)

પ્રકરણમ્—૯કાર્થપ્રતિપાદકગ્રંથાંશઃ । એક અર્થને પ્રતિપાદન કરનારો ગ્રંથનો ભાગ તે પ્રકરણગ્રંથ કહેવાય.

૨. શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તપ્રતિપાદકગ્રંથઃ । શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તભાગ સિવાયના વિષયને પ્રતિપાદન કરનારો ગ્રંથ.

૩. શાસ્ત્રિકદેશસમ્બદ્ધત્વે સતિ શાસ્ત્રકાર્યાન્તરે સ્થિતં પ્રકરણમ્ । શાસ્ત્રના એક દેશ સાથે

સંબંધ રાખનારું હોઇને શાસ્ત્રના કોષ કાર્યમાં જે રહેલું હોય તે પ્રકરણ.

૪. (મીમાંસક મતે) ઉભયાકાંક્ષા પ્રકરણમ્ । વ્યા પ્રયાજાદિયુ । વિધિવાક્ય અને અંગવાક્ય, બન્નેની આકાંક્ષાવાળું તે પ્રકરણ, જેમ પ્રયાજ આદિકમાં. અર્થાત્ જેમાં પ્રધાનકર્મની અને અંગકર્મની આકાંક્ષા રહેલી તે પ્રકરણ કહેવાય છે. અથવા—

૫. સજ્ઞવાક્યસાપેક્ષં પ્રધાનવાક્યમ્ । અંગ પ્રતિપાદક વાક્યની અપેક્ષાવાળું પ્રધાન વાક્ય જેમા કહેલું હોય તે પ્રકરણ કહેવાય.

૬. સજ્ઞાતિપદર્શનપ્રયોજિકાંક્ષા પ્રકરણમ્ । જે આકાંક્ષાને લીધે સંગતિનું (અંથમાંના પૂર્વાપર સંબંધનું) પ્રદર્શન કરવાની જરૂર લાગે છે તે આકાંક્ષા બોધક ગ્રંથ સંદર્ભને પ્રકરણ કહે છે.

પ્રકરણસમોદેત્વાભાસઃ—(‘સત્પ્રતિપક્ષઃ’ શબ્દ બુઓ.)

પ્રકારતા—વિષયતા; વિશેષણત્વ નામની એક પ્રકારની વિલક્ષણ વિષયતાને પણ પ્રકારતા કહે છે.

પ્રકાશમાનત્વમ્—સ્વસત્તાયાં સ્વસત્તાપ્રકારક-સંશયાગ્રોચરત્વમ્ । પોતાની સત્તા (અસ્તિત્વ)-માં પોતાની સત્તા છે કે નહિ એવા પ્રકારના સંશયાદિનું નહિ જણાવાપણું તે પ્રકાશમાનત્વ.

પ્રકૃતિઃ—પ્રાચીનકર્મસંસ્કારાધીનસ્વભાવઃ । પૂર્વનાં કર્મના સંસ્કારને અધીન જે સ્વભાવ તે. અર્થાત્ પૂર્વકર્મના સંસ્કાર પ્રમાણે જે સ્વભાવનું બધારણુ તે પ્રકૃતિ.

૨. તત્ત્વાન્તરારમ્ભકત્વં પ્રકૃતિત્વમ્ । પોતાનાથી ભિન્ન તત્ત્વનું આરંભકપણું તે પ્રકૃતિપણું. અથવા—

૩. તત્ત્વાન્તરોપાદનત્વમ્—ખીખ તત્ત્વનું જે ઉપાદાનપણું તે પ્રકૃતિત્વ.

૪. અજન્યત્વે સતિ જનકત્વં મૂલપ્રકૃતિત્વ-મિતિ સોદ્ભૂયમતે । સાંખ્યમતમાં—જે ઉત્પત્તિ-રહિત હોઇને ખીખ (તત્ત્વની) જનક હોય તે મૂલપ્રકૃતિ કહેવાય છે.

૫. (ભીમાંસદ્ધને મતે) પ્રાથમિકવિધિ પ્રતિપાદિતસમપ્રતિકર્તવ્યતાકત્વમ્ । યાગમાં જે પ્રથમ કરવાનો વિધિ છે, તે વિધિવડે પ્રતિપાદિત સમગ્ર ઇતિકર્તવ્યતાવાળા હોવાપણું તે પ્રકૃતિપણું. (અર્થાત્ તે પ્રકૃતિયાગ કહેવાય છે.)

૬. કાર્યાકારેણ વિક્રિયમાણત્વં પ્રકૃતિત્વમ્ । કાર્યરૂપે જે વિકાર પામે છે તેને પ્રકૃતિ કહે છે અને એવું વિકારપણું તે પ્રકૃતિત્વ.

૭. સત્ત્વરજસ્તમોગુણાનાં સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિઃ । સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્, એ ગુણોની સામ્યાવસ્થા તે પ્રકૃતિ (વેદાન્ત).

૮. (વૈયાકરણોને મતે) અર્થાવગ્રાહકૃતઃ પ્રત્યયવિધાનાવધિમૂતઃ શબ્દવિશેષઃ પ્રકૃતિઃ । પ્રત્યય લગાડતા પહેલાં શબ્દનું જે રૂપ હોય છે તથા જે અર્થના જ્ઞાનનો હેતુ હોય છે એવા શબ્દ વિશેષ ને પ્રકૃતિ કહે છે.

૯. (વેદાન્ત) જગતના મૂળ કારણરૂપ અજ્ઞાન તે પ્રકૃતિ.

પ્રકૃતિવિકૃત્તિઃ—(સાંખ્યમતે) મહતત્ત્વ, અદૃશકાર અને શબ્દાદિ પાંચ તત્ત્વાત્માઓએ સાત પ્રકૃતિવિકૃતિ કહેવાય છે, કેમકે તે અનુક્રમે પોતાની પક્ષીનાનાં કારણ હોવાથી પ્રકૃતિરૂપ છે, અને પોતાની પૂર્વનાનાં કાર્ય હોવાથી વિકૃતિરૂપ છે.

પ્રક્રિયાગ્રન્થઃ—સ્વમતનું સ્થાપન કરનારા ગ્રંથ તે પ્રક્રિયાગ્રંથ કહેવાય છે. જેમ વેદાન્ત મતનું સ્થાપન કરનારા ગ્રંથઃ—પંચદશી, વેદાન્ત સાર, અપરોક્ષાનુભૂતિ, વાક્યવૃત્તિ, વાક્યસુધા, છવન-મુક્તિ, વિવેકચૂડામણિ, આત્મબોધ, તત્ત્વબોધ, વગેરે પ્રક્રિયા ગ્રંથ કહેવાય છે.

પ્રચયઃ—મહદવયવાનાં પ્રશિયિલઃ સંયોગઃ પ્રચયઃ । મહત્ત્વ પરિણામવાળા અવયવોનો જે પરસ્પર શિથિલ સંયોગ છે તેનું નામ પ્રચય. જેમ રૂના એ ગોળાનો સંયોગ એ પ્રચય છે. પ્રચયવાળા એ રૂના ગોળાથી રૂનો

એક મોટા ગોળા થાય છે. એવા મોટા ગોળા-રૂપ પરિણામમાં શિથિલ નામે સંયોગરૂપ પ્રચય એ સમાવાયિ કારણ છે.

પ્રતિકૂલત્વમ્—વિરુદ્ધપક્ષાલમ્બિત્વમ્ । વિરુદ્ધ પક્ષનું અવલંબન કરવાપણું તે પ્રતિકૂલત્વ.

પ્રતિગ્રહઃ—અદ્યથ્યત્યક્તદ્રવ્યસ્વીકારઃ । અદૃશ ક્ષણ થવાના હેતુથી દ્રાઘ્યે આપેલા દ્રવ્યનો સ્વીકાર કરવો તે પ્રતિગ્રહ કહેવાય છે.

પ્રતિજ્ઞાન્તરમ્—પરોક્ષદોષોદ્ધિર્ધર્મયા પૂર્વાનુક્તવિશેષણવિશિષ્ટત્વા પ્રતિજ્ઞાતાર્થકથન પ્રતિજ્ઞાન્તરમ્ । પ્રતિવાદીએ કહેલા દોષનો ઉદ્ધાર કરવાની (કાઢી નાંખવાની) ઇચ્છા વડે પૂર્વે નહિ કહેલા વિશેષણ વડે વિશિષ્ટ કરીને જે પ્રતિજ્ઞા કરેલા અર્થનું કથન છે, તેનું નામ પ્રતિજ્ઞાન્તર છે. જેમ,—‘ કિત્વાદિકં ગુણજન્યં કાર્યત્વાત્ ’ (પૃથ્વી વગેરે ગુણવડે જન્ય છે, કાર્યરૂપ હોવાથી.) આ અનુમાન વડે વાદીએ પૃથ્વી આદિકમાં ઇન્ધ્રના જ્ઞાન ઇચ્છાદિક ગુણો વડે જન્યત્વ સિદ્ધ કર્યું. પ્રતિવાદીએ પૃથ્વી આદિકમાં અદૃશરૂપ ગુણજન્યત્વને ક્ષેપને (માનીને) સિદ્ધ સાધન દોષ કથન કર્યો. તે દોષનો ઉદ્ધાર કરવા માટે વાદીએ ‘ગુણ’નું સવિપયત્વ વિશેષણ ઉમેર્યું. તેથી, જેમ જ્ઞાનાદિકમાં સવિપયત્વ હોય છે, તેમ ધર્માધર્મરૂપ અદૃશ વિશે સવિપયત્વ હોય છે, તેમ ધર્માધર્મરૂપ અદૃશવિશે, અવિપયત્વ હોતું નથી; માટે ‘ગુણ’ પદનું ‘સવિપયત્વ’ વિશેષણ કહેવાથી સિદ્ધસાધન દોષની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. પરંતુ ગુણનું એ સવિપયત્વ વિશેષણ પ્રથમ કહ્યું નહોતું, તેથી એ ‘પ્રતિજ્ઞાન્તર’ નામે નિગ્રહસ્થાન થયું.

પ્રતિજ્ઞાવાક્યમ્—સાધ્યવિશિષ્ટપક્ષવાચ-જનનં વચ્ચનં પ્રતિજ્ઞાવાક્યમ્ । શ્રોતા પુરૂષને, સાધ્ય વિશિષ્ટ પક્ષના બોધનું જનન જે વચન છે, તે વચન પ્રતિજ્ઞાવાક્ય કહેવાય છે. જેમ—‘ પર્વતા વહિમાનુ ’ (‘ પર્વત અગ્નિવાળો છે ’) આ વચન અગ્નિરૂપ સાધ્યવડે વિશિષ્ટ જે પર્વતરૂપી પક્ષ છે, તે પક્ષના બોધનું જનન છે, માટે એ વાક્ય પ્રતિજ્ઞાવાક્ય કહેવાય છે.

૨. ઉત્તરકાલે સ્વર્ત્તવ્યત્વેન નિર્દેશઃ । હવે પછીના કાળમાં પોતાને જે કર્તવ્ય છે તેનો નિર્દેશ તે પ્રતિજ્ઞા.

૩. કર્તવ્યત્વપ્રકારક જ્ઞાનાનુકૂલ્યાપારઃ । જે પ્રકારે પોતે કરવા ધારતો હોય તે પ્રકારના જ્ઞાનને અનુકૂલ વ્યાપાર (મોઢે બોલી બતાવવું, હાથમાં જળ લેવું, ઇત્યાદિ.)

૪. પક્ષે સાધ્યનિર્દેશઃ પ્રતિજ્ઞાવાક્યમ્ । અનુમાન પ્રકરણમાં પક્ષમાં સાધ્યનો બોધ કરનાર જે વાક્ય પ્રથમ બોલવામાં આવે છે તે. જેમ—‘પર્વત અગ્નિવાળો છે’ એ પ્રતિજ્ઞાવાક્ય છે.

પ્રતિજ્ઞાવિરોધઃ—સ્વોક્તસાધ્યવિરુદ્ધહેતુકથનં પ્રતિજ્ઞાવિરોધઃ । પોતે કહેલા સાધ્યથી વિરુદ્ધ હેતુનું જે કથન તેનું નામ પ્રતિજ્ઞા વિરોધ નામ નિગ્રહસ્થાન છે. જેમ, દ્રવ્યં ગુણભિન્નં રૂપાદિતં પૃથક્ત્વેન અનુપલબ્ધમાનત્વાત્ । (દ્રવ્ય ગુણથી ભિન્ન છે, રૂપાદિથી ભિન્નપણા વડે પ્રતીત નહિ થતું હોવાથી) અહીં ગુણ ભિન્નત્વરૂપ સાધ્યથી, ‘રૂપાદિથી ભિન્નપણાવડે અપ્રતીતિરૂપ’ હેતુ વિરુદ્ધ છે. અર્થાત્ એ હેતુ ઉક્ત સાધ્યની વ્યાપ્તિવાળો નથી. એવા સાધ્ય વિરુદ્ધ હેતુના કથનને પ્રતિજ્ઞા વિરોધ કહે છે.

પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસઃ—સ્વોક્તેયે પરેણ દૂષિતે તદપર્લાપઃ પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસઃ । વાદીએ કહેલા અર્થમાં પ્રતિવાદીએ દૂષણ આપ્યાથી વાદી તે અર્થનો અપલાપ કરે (એટલે પોતે એમ કહ્યું નથી, એમ ફરી બેસે) તેનું નામ પ્રતિજ્ઞા સંન્યાસ છે. જેમ, ‘શબ્દોઽનિત્યઃ શબ્દ્યત્વત્વાત્ ।’ (શબ્દ અનિત્ય છે, ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો વિષય હોવાથી) આવું અનુમાન કરીને વાદીએ શબ્દનું અનિત્યત્વ સિદ્ધ કર્યું; પછી બીજા પ્રતિવાદીએ તે ઔદ્રિયકત્વરૂપ હેતુનો જાતિરૂપ સામાન્યમાં વ્યભિચાર કથન કર્યો—અર્થાત્ તે જાતિરૂપ સામાન્યમાં અનિત્યત્વરૂપ સાધ્ય ન છતાં પણ ઔદ્રિયકત્વ

રહેલું છે—અને એ રીતે અનુમાનને દૂષિત કર્યું. તે જોઈ પ્રથમવાદી, ‘શબ્દ અનિત્ય છે’ એમ કાણે કહ્યું છે? એમ પોતાના બોલેલાનો અપલાપ કરે તો તે પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ નામે નિગ્રહસ્થાન કહેવાય.

પ્રતિજ્ઞાહાનિઃ—પ્રતિજ્ઞાતાર્થપરિત્યાગઃ પ્રતિજ્ઞાહાનિઃ । પૂર્વે પ્રતિજ્ઞા કરેલા અર્થનો જે પરિત્યાગ તે પ્રતિજ્ઞાહાનિ કહેવાય. જેમ ‘શબ્દોઽનિત્યઃ પ્રત્યક્ષગુણત્વાત્ ।’ (શબ્દ અનિત્ય છે, પ્રત્યક્ષ ગુણત્વ હોવાથી.) એવા અનુમાન વડે શબ્દમાં અનિત્યત્વ સિદ્ધ કરનારા વાદી પ્રતિ બીજો વાદી ‘સૌઽયં નકાર’ (તે નકાર.) ઇત્યાદિક પ્રત્યક્ષિજ્ઞા બળથી તે શબ્દમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરે છે, ત્યારે પહેલો વાદી એમ કહે કે ‘લયે, શબ્દ નિત્ય હો.’ એ રીતે શબ્દના નિત્યત્વને અંગીકાર કરીને શબ્દના અનિત્યત્વની પ્રતિજ્ઞાને ત્યાગ કરી દે છે. એનું નામ પ્રતિજ્ઞાહાનિ નામે નિગ્રહસ્થાન છે. હુંકામાં—

૨ સ્વકૃતોક્તપરિત્યાગઃ પ્રતિજ્ઞાહાનિઃ । પોતે કહેલાનો પોતે પરિત્યાગ કરવો તે પ્રતિજ્ઞાહાનિ.

પ્રતિતન્ત્રમ્—પોતાના મતથી વિરુદ્ધ શાસ્ત્ર.

પ્રતિતન્ત્રસિદ્ધાન્તઃ—વાદપ્રતિવાદેકતર-માત્રાભિમતસિદ્ધાન્તઃ—વાદી અને પ્રતિવાદી એ બેમાંથી માત્ર એક જણે જ માન્ય રાખેલા સિદ્ધાન્ત.

૨. સમાનતન્ત્રસિદ્ધઃ પરતન્ત્રસિદ્ધઃ । જે સિદ્ધાન્ત પોતાના સમાન શાસ્ત્રોમાં સિદ્ધ હોય અને બીજા શાસ્ત્રોમાં અસિદ્ધ હોય, તે સિદ્ધાન્ત પ્રતિતન્ત્ર સિદ્ધાન્ત કહેવાય છે. જેમ મીમાંસકો શબ્દને નિત્ય માને છે, અને નૈયાયિકો અનિત્ય માને છે. અથવા નૈયાયિકોને મતે મન ઇન્દ્રિય છે, અને તેના સમાન શાસ્ત્રમાં (વૈશેષિકમાં) પણ મન ઇન્દ્રિય છે. પણ તેના પ્રતિતન્ત્રમાં (વેદાન્તમાં) મન ઇન્દ્રિય નથી. આ પ્રતિતન્ત્ર સિદ્ધાન્ત છે.

પ્રતિપદિનમ્—પ્રતિપાદ્યં મુક્તઃ પ્રતિજ્ઞાય-પથાત્તત્તિદ્ધિદેતુપ્રદર્શનમ્ । પ્રતિપાદ્ય વસ્તુની

પ્રથમ મુખથી પ્રતિજ્ઞા કરીને પછી તેને સિદ્ધ કરવાના હેતુઓ ખતાવવા તે પ્રતિપાદન.

૨. પ્રતિપત્ત્યનુકૂલઃ શબ્દપ્રયોગઃ । જ્ઞાન થવાને અનુકૂળ એવા શબ્દોમાં કથન કરવું તે.

પ્રતિપ્રસવઃ—પ્રતિવિદ્ધેકદેશસ્ય પુનર્વિધાનમ્ । એકવાર જે વિષયના એક ભાગનો નિષેધ કર્યો હોય તે ભાગનું ફરીને વિધાન કરવું તે પ્રતિપ્રસવ.

પ્રતિવન્દી—નોઘપરિહારસામ્યં પ્રતિવન્દી । વાદી અને પ્રતિવાદી બન્નેના પક્ષમાં જે શંકા સમાધાનની તુલ્યતા તે પ્રતિવંદી (એને કોઈ પ્રતિવંદી પણ કહે છે.)

પ્રતિવન્ધઃ—કાર્યાનુકૂલકિચ્છિર્મવિષટકઃ । કાર્યને અનુકૂળ એવા કોઈક ધર્મને જે અટકાવતો હોય તે પ્રતિવંધ કહેવાય છે. જેમ, અગ્નિમાં દાહરૂપ કાર્યને અનુકૂળ જે શક્તિરૂપી કોઈક ધર્મ છે, તેને રોકનાર જે મણિમંત્ર ઔષધ વગેરે છે, તેને પ્રતિવંધ કહે છે.

પ્રતિવન્ધકત્વમ્—કારણીભૂતાભાવપ્રતિયોગિત્વમ્ । જે અભાવ જે કાર્યના પ્રતિ કારણ હોય છે, તે અભાવનો પ્રતિયોગી તે કાર્યનો પ્રતિવંધક હોય છે. જેમ, અગ્નિદાહનું કારણ મણિમંત્રાદિકોનો અભાવ છે. માટે તે અભાવના પ્રતિયોગી મણિમંત્રાદિક દાહના પ્રતિવંધક થાય છે.

૨. પુલ્કલકારણે સતિ કાર્યોત્પાદવિરોધિત્વમ્ । પૂરતાં કારણ છતાં કાર્યની ઉત્પત્તિમાં જે વિરોધીપણું તે પ્રતિવંધકત્વ.

૩. સામગ્રીકાર્ણીનકાર્યાનુત્પાદપ્રયોજકત્વમ્ । જે સમયે કાર્યને ઉત્પન્ન કરનાર સામગ્રી હોય તે વખતે કાર્યની અનુત્પત્તિનું જે હેતુપણું તે પ્રતિવંધકત્વ.

પ્રતિવિસ્મત્ત્વમ્—તદ્ધીને સતિ તત્સદશત્વમ્ । બિચ્છન્ન વસ્તુને અધીન હોઈને તેના (બિચ્છન્ન) જેવા હોવાપણું.

૨. ઉપાધ્યન્તર્ગતત્વે સતિ ઔપાધિકપરિચ્છેદશૂન્યત્વે સતિ વહ્નિઃ સ્થિતસ્વરૂપકત્વમ્ । જે ઉપાધિની અંદર રહેલું હોઈને ઉપાધિએ કરેલા પરિચ્છેદથી રહિત હોય, તેમ છતાં ઉપાધિના અવયવોની અંદર ન રહેતાં તેનાથી બહાર રહેલું સ્વરૂપ હોય તે પ્રતિબિચ્છ.

પ્રતિયોગઃ—વિરોધઃ । વિરુદ્ધસમ્બન્ધઃ । વિરોધ, અથવા વિરોધવાળો સંબંધ, તે પ્રતિયોગ.

પ્રતિયોગિતાવચ્છેદકઃ—યેન રૂપેણ (ધર્મેણ) યસ્યામાવાદૌ પ્રતિયોગિતા વૉચ્યતે સ ધર્મઃ । જે રૂપે એટલે જે ધર્મે કરીને જેના અભાવ આદિકમાં પ્રતિયોગિતાનો યોગ થાય છે તે ધર્મ. જેમ—ઘટાભાવમાં ઘટના ઘટતી રૂપે પ્રતિયોગિતાનો યોગ થાય છે, માટે ત્યાં ' ઘટતી ' એ પ્રતિયોગિતાવચ્છેદક કહેવાય છે.

પ્રતિયોગી—યસ્યામાવઃ, સમ્બન્ધઃ, સાદૃશ્યં વા સ પ્રતિયોગી । જે વસ્તુનો અભાવ, સંબંધ કે સાદૃશ્ય કહ્યું હોય તે વસ્તુ, તે અભાવની, સંબંધની કે સાદૃશ્યની પ્રતિયોગી કહેવાય. જેમ વિદ્યાભાવનો પ્રતિયોગી વિદ્ય છે; રાત્રી અને દિવસનો અન્યોન્યાભાવ છે માટે રાત્રીનો પ્રતિયોગી દિવસ અને દિવસનો પ્રતિયોગી રાત્રી છે. એજ રીતે શત્રુ, મિત્ર, રાગદ્વેષ, વગેરેમાં પણ સમજવું. વળી પ્રાગભાવ અને ધ્વંસાભાવમાં પણ જેનો પ્રાગભાવ કે ધ્વંસાભાવ કહ્યો હોય તે, તે અભાવનો પ્રતિયોગી કહેવાય. તેમજ જે વસ્તુનો જે અધિકરણમાં સંબંધ છે, તે સંબંધનો તે વસ્તુ પ્રતિયોગી કહેવાય છે, અને તે અધિકરણ અનુયોગી કહેવાય છે. જેમ, ભૂતળમાં ઘટના અત્યંતાભાવ વિશેષણતાનામે સ્વરૂપ સંબંધે કરીને રહેલો છે. તે સ્વરૂપ સંબંધનો અત્યંતાભાવ પ્રતિયોગી છે, અને ભૂતળ અનુયોગી છે. અહીં એ સ્વરૂપ સંબંધ અત્યંતાભાવરૂપ પ્રતિયોગી સ્વરૂપ જ છે. વળી મહાકાળમાં ઘટપટાદિ પદાર્થો કાલિક નામે સ્વરૂપસંબંધવડે રહે છે; તે કાલિક સંબંધનાં ઘટપટાદિ પ્રતિયોગી છે, અને મહાકાલ અનુયોગી છે. તેમાં કાલિકસ્વરૂપસંબંધ મહાકાળરૂપ અનુયોગી સ્વરૂપ જ છે. કેમકે એ કાલિકસ્વરૂપ સંબંધને જે ઘટપટાદિરૂપ પ્રતિયોગી સ્વરૂપ માનીએ તો અનેક ઘટપટાદિકા વિષે સ્વરૂપસંબંધરૂપતા કલ્પવામાં ગૌરવ દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને મહાકાલરૂપ

અનુયોગી સ્વરૂપ માનવામાં લાંબવ છે. એજ રીતે બિચ્ચ પ્રતિબિમ્બમાં સાદસ્ય હોવાથી તે એક બીજાનાં પ્રતિયોગી છે. એજ રીતે વિરોધીપણું, પ્રતિકૂળ સંબંધવાળાપણું, અખંડ એવો ધર્મ વિશેષ, અન્યોન્યાભાવ વિરહાત્મત્વ, ૧વત્તિવેલત્વ, અન્વયિત્વ, નિરૂપકત્વ, સ્વાશ્રય-સંયુક્તાત્વ (જેમ-દેવદત્ત જીવન કે મરણ્ય બેમાંથી એકનો પ્રતિયોગી છે.) એ સર્વ પ્રતિ-યોગિતા છે.

પ્રતિરોધઃ—સત્પ્રતિપક્ષ નામે દોષ. ૨. પ્રતિબંધ; કાર્યવિશેષનો અનુત્પાદ.

પ્રતિવાદઃ—વાદિપ્રયુક્ત્યાયવાક્યવિરુદ્ધ-ન્યાયવાક્યપ્રયોગઃ । વાદીએ કહેલા ન્યાયવાક્યની વિરુદ્ધ ન્યાયવાક્યનો પ્રયોગ તે પ્રતિવાદ, એવો પ્રતિવાદ કરનાર તે પ્રતિવાદી કહેવાય છે

પ્રતિશ્રવણમ્—‘આ હું આપીશ’ એમ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી તે.

પ્રતિસંહ્યાનિરોધઃ (બૌદ્ધમતે)— ‘આ વસ્તુનો હું નાશ કરીશ’ એવી જે વસ્તુને પ્રતિકૂલ બુદ્ધિ છે. તેને પ્રતિસંહ્યા કહે છે. એવી પ્રતિસંહ્યા (પ્રતિજ્ઞા) પૂર્વક જે તે વસ્તુનો નાશ તે પ્રતિસંહ્યાનિરોધ કહેવાય છે.

પ્રતિસંન્યાનમ્—૧. જ્ઞાન; ૨. અન્વેષણ-શોધ; ૩. અનુચિન્તન; ૪. નાશ પામેલા દ્રવ્યને પાછું પ્રાપ્ત કરવાનો વ્યાપાર.

પ્રતીકઃ—અવયવ; ૨. પ્રતિરૂપ; ૩ હલકું.

૪. કોશ્ચયાન્તરપ્રત્યયસ્યાશ્રયાન્તરે પ્રક્ષેપઃ । જે જ્ઞાનનો આશ્રય બીજી વસ્તુ છે, તેનાથી અન્ય વસ્તુમાં તે જ્ઞાનને સ્થાપન કરવું તે.

૫. તદ્વિન્તત્ત્વે સત્તિ તદર્થવોધકમ્ । અમુક વસ્તુથી ભિન્ન હોઈને તેના અર્થનું જે બોધક હોય તે. (જેમ-ત્રિષ્ટુનું પ્રતીક શાલગ્રામ.)

પ્રતીકોપાસનમ્—બ્રહ્મપ્રતીકાનામાદિલાલીનાં બ્રહ્મદૃષ્ટ્યુપાસનમ્ । આદિત્ય વગેરે બ્રહ્મનાં પ્રતીકમાં ‘એ બ્રહ્મ છે’ એવી દષ્ટિ કરીને ઉપાસન કરવું તે પ્રતીકોપાસન. પ્રતીકોપાસનાના

ચાર પ્રકાર છે: (૧) સંપદુપાસના; (૨) આરો-પોપાસના; (૩) સંવર્ગોપાસના; અને (૪) અધ્યાસોપાસના.

પ્રત્યક્ષમ્—ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષજન્ય જ્ઞાન પ્રત્યક્ષમ્ । ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયોનો ઘટાદિક અર્થોની સાથે જે સંયોગાદિરૂપ સંબંધ છે, તેનું નામ ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષ છે. એ ઇન્દ્રિય અને અર્થના સન્નિકર્ષ (સંબંધ) વડે જન્ય જે જ્ઞાન છે, તેનું નામ પ્રત્યક્ષ છે. જેમ-ઘટરૂપ અર્થની સાથે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો સંયોગ થયા પછી ‘આ ઘટ’ એવું જ્ઞાન થાય છે, માટે ‘આ ઘટ’ એ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

૨. ઇન્દ્રિયસંપ્રયોગજ્ઞાનમ્ । ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધ થવાથી જન્ય જે જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ.

૩. વ્યાપ્ત્યાયજન્યત્વે સત્તિ સ્વકાલાવચ્છિન્નાર્થ-વોધત્વે પ્રલક્ષત્વમ્ । જે જ્ઞાન વ્યાપ્તિ વગેરેથી ઉપજેલું ન હોઈને તે જ્ઞાનકાળમાં રહેલા અર્થનો જે બોધ કરતું હોય તે પ્રત્યક્ષ.

૪. અનુપલબ્ધ્યર્થપત્તિશબ્દાનુમાનોપમાનજ-મિતિ વ્યતિરિક્તત્વે સત્તિ પ્રમિતિત્વમ્ । અનુપલબ્ધિ, અર્થોપત્તિ, શબ્દ, અનુમાન, ઉપમાન, એ પ્રમાણોથી થયેલી પ્રમિતિ (જ્ઞાન-પ્રમાણથી થયેલું જ્ઞાન) થી ભિન્ન એવી પ્રમિતિ તે પ્રત્યક્ષ.

૫. તત્તદિન્દ્રિયપ્રમાણચૈતન્યસ્ય યોગ્યવર્તમાન-વિષયચૈતન્યાવચ્છિન્નચૈતન્યામિન્નત્વમ્ । તે તે ઇન્દ્રિય રૂપ પ્રમાણ ચૈતન્યનું, યોગ્ય વર્તમાન વિષય ચૈતન્યવડે અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય સાથે જે અભિન્નપણું તે પ્રત્યક્ષ. અથવા—

૬. યોગ્યત્વે સત્તિ વર્તમાનવિષયચૈતન્યામિન્ન-પ્રમાણચૈતન્યવિષયત્વમ્ । યોગ્યત્વ હોઈને વર્તમાન એવા વિષય ચૈતન્યથી અભિન્ન એવા પ્રમાણ ચૈતન્યના વિષય હોવાપણું તે પ્રત્યક્ષ. (જ્ઞાન-ગત પ્રત્યક્ષ અને વિષયગત પ્રત્યક્ષ, એવા બે ભેદ પ્રત્યક્ષના છે.)

પ્રત્યક્ષપ્રમા—વિષયચૈતન્યામિન્ન પ્રમાણ-ચૈતન્યમ્ । વિષય ચૈતન્યથી અભિન્ન જે પ્રમાણ ચૈતન્ય તે પ્રત્યક્ષ પ્રમા. અથવા—

૨. જ્ઞાનાકરણકં જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષપ્રમા । જેનું કરણ જ્ઞાન નથી એવું જે જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અથવા પ્રત્યક્ષપ્રમા કહેવાય. જેમ- 'આ ઘટ' ઇત્યાદિક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયોત્કરણ હોય છે, કોઇ જ્ઞાન કરણ હોતું નથી, માટે પ્રત્યક્ષપ્રમાનું આ લક્ષણ સંભવે છે.

ઇન્દ્રિયનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન નિત્ય કહેવાય છે અને છવનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અનિત્ય કહેવાય છે. છવનું અનિત્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પણ (૧) ધાતુજ, (૨) રસન, (૩) આક્ષુપ, (૪) રૂપાશન, (૫) શ્રોત્ર અને (૬) માનસ, એવા બેદથી છ પ્રકારનું છે. તેમાં ધાતુ ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને ધાતુજ કહે છે; રસન ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને રસન કહે છે; ચક્ષુ ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને આક્ષુપ કહે છે; શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષને શ્રોત્ર કે શ્રાવણ કહે છે; અને મન ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષને માનસ કહે છે. એ છ પ્રકારના પ્રત્યક્ષના (૧) નિર્વિકલ્પ અને (૨) સવિકલ્પ, એવા બે બેદ છે, તથા (૧) લૌકિક અને (૨) અલૌકિક, એવા પણ બેદ છે.

૩. અનધિગતાવધિતવર્તમાનચામ્યવિપય-ચૈતન્યાભિનં પ્રમાણચૈતન્યં પ્રલક્ષપ્રમા । પૂર્વે નહિ જાણેલું, સંસારદશામાં અધ્યાધિત, વર્તમાન કાળમાં હોય તથા પ્રત્યક્ષને ચોક્કસ એવા વિષયથી અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય સાથે અભિન્ન જે પ્રમાણ ચૈતન્ય તે પ્રત્યક્ષપ્રમા.

૪. અવધિતાપરોક્ષવિપયજ્ઞાનમ્ । અધ્યાધિત એવા અપરોક્ષ વિષયનું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષપ્રમા.

પ્રત્યક્ષપ્રમાણમ્—પ્રત્યક્ષપ્રમાકરણં પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણમ્ । પ્રત્યક્ષપ્રમાનું જે કરણ હોય તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ કહેવાય છે.

એ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ (૧) બાહ્યપ્રત્યક્ષ-પ્રમાણ અને (૨) અંતરપ્રત્યક્ષપ્રમાણ, એમ બે પ્રકારનું છે. બાહ્ય પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ (૧) ધાતુ, (૨) રસન, (૩) ચક્ષુ, (૪) ત્વક્, (૫) શ્રોત્ર, એવા બેદથી પાંચ પ્રકારનું છે.

અને મનરૂપ ઇન્દ્રિય અંતરપ્રત્યક્ષપ્રમાણ કહેવાય છે. એ બાહ્ય અને અંતર બન્ને મળીને ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષપ્રમાણ છ પ્રકારનું છે. એ ઇન્દ્રિયરૂપ પ્રત્યક્ષ (૧) દ્રવ્યઆદક અને (૨) દ્રવ્યઅઆદક એવા બેદથી બે પ્રકારનું છે. તેમાં ચક્ષુ, ત્વક્ અને મન, એ ત્રણ ઇન્દ્રિય તેા દ્રવ્યનાં આદક હોય છે; અને ધાતુ, રસન, અને શ્રોત્ર, એ ત્રણ ઇન્દ્રિય દ્રવ્યનાં અઆદક હોય છે.

૨. (સાદૃશ્યમતે) ઇન્દ્રિયસમારમાર્ગેણ વાણવસ્તુ-સમ્યન્વાચિન્નતત્ત્વેન્દ્રિયમન્નિકૃષ્ટાર્થવિશેષાવધારણપ્રધા-નાવૃત્તિઃ પ્રત્યક્ષપ્રમાણમ્ । વયા ઘટોડ્યમિત્યાદિ । ઇન્દ્રિયોના સંચાર માર્ગે બાહ્યરની વસ્તુનેા સંબંધ થવાથી ચિત્તની, જે ઇન્દ્રિયની સાથે સંબંધ પામેલા અર્થ વિશેષનેા નિશ્ચય કરવામાં પ્રધાનવૃત્તિ તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ. જેમ, આ ઘટોડ્ય' ઇત્યાદિ. (સાંખ્યમતે)

પ્રત્યક્ષવાચઃ—તત્ત્વમસ્યાદિવાચ્યાત્માત્મ-સાક્ષાત્કરેણાજ્ઞાનતત્કાર્યનિવૃત્તિઃ । 'તત્ત્વમસિ (તે તું છે)' ઇત્યાદિ મદાવાક્યથી ઉપજેલા આત્મસાક્ષાત્કારથી અજ્ઞાન અને તેના કાર્યરૂપ જગતની જે નિવૃત્તિ તે પ્રત્યક્ષવાચ કહેવાય.

પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રત્યક્ષમ્—અતીતાવસ્થાવચ્છિન્ન-વસ્તુપ્રદર્શનમ્ । જૂતકાળમાં જાણેલી વસ્તુનું પ્રદર્શન (જ્ઞાન થવું). તે, અર્થાત્ એક વાર જાણવામાં આવેલાને ફરીથી જાણખવું એટલે 'તે એજ છે' એમ જાણવું તે પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રત્યક્ષ કહેવાય.

૨. તદિન્તાવગાદિજ્ઞાનમ્ । 'તેપણું' અને 'આપણું' એ બન્નેને વિષય કરનાર જ્ઞાન. જેમ- 'તે' દેવદત્ત તેજ 'આ' છે. એટલે, પૂર્વે ભિન્ન દેશકાલમાં દીઠેલા દેવદત્તનું બ્યારે ભિન્ન દેશકાળમાં દર્શન થાય છે, ત્યારે 'તેજ આ દેવદત્ત છે' એવું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેને પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાન કહે છે.

૩. સંસ્કારસન્નિકર્ષોભયજન્યં જ્ઞાનમ્ । સંસ્કાર અને ઇન્દ્રિયસન્નિકર્ષ બન્નેથી થયેલું જ્ઞાન તે પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રત્યક્ષ. સ્મૃતિની પેઠે આ જ્ઞાન પણ ભાવનાખ્ય સંસ્કારથી જન્ય છે.

પણ સ્મૃતિજ્ઞાન તો કેવળ ભાવના નામે સંસ્કાર માત્રથી જન્ય છે—ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયોથી જન્ય નથી—પણ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન તો સંસ્કારની સાથે ચક્ષુ આદિય ઇન્દ્રિયો વડે જન્ય છે, એટલે સ્મૃતિ અને પ્રત્યક્ષિ-જ્ઞામાં તફાવત છે.

પ્રત્યયઃ—પ્રકૃતિમવધીકૃત્ય વિધીયમાનઃ સ્વાર્થવૌધકઃ શબ્દવિશેષઃ । પ્રકૃતિરૂપ શબ્દ પૂરો થાય ત્યાંથી આરંભીને સ્વાર્થને જણાવનારા જે અમુક શબ્દનું (વૈયાકરણો વડે) વિધાન કરવામાં આવ્યું હોય તે પ્રત્યય. અથવા—

૨. તદર્થાન્વિતસ્વાર્થવૌધને તદપેક્ષત્વે સતિ તદવવિકરણેન વિધીયમાનત્વં પ્રત્યયત્વમ્ । કોષ શબ્દના અર્થ સાથે સંબંધ પામીને જે પોતાનો ખાસ અર્થ જણાવે, પણ તેમ કરવામાં તે મૂળ શબ્દની અપેક્ષા રાખે, અને તે મૂળ શબ્દ પૂરો થયા પછી તેની સાથે જોડાવાનું જેનું વિધાન કરાયું હોય (વૈયાકરણો વડે) તે પ્રત્યય.

પ્રત્યામ્નાયઃ—પ્રતિજ્ઞા ફરી કહી બતાવવી તે. ૨. પ્રતિનિધિ તરિકે જે પદાર્થનું વિધાન કર્યું હોય તે પદાર્થ.

પ્રત્યાસત્તિઃ—સંબંધ.

પ્રત્યાહારઃ—ઇન્દ્રિયાણાં સ્વસ્વવિષયેભ્યઃ પ્રત્યાહરણમ્ । ઇન્દ્રિયોનું પોતપોતાના વિષયોથી નિવારણ.

પ્રધાનમ્—(સાંખ્યમતે) સત્ત્વરજ્ઞાનસાંખ્યાવસ્થાપ્રધાનમ્ । સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થાને પ્રધાન કહે છે. એનેજ મૂળ પ્રકૃતિ કહે છે. (પ્રકૃતિ શબ્દ જુઓ.) પ્રધાન એક છે તથા ઉત્પત્તિથી રહિત છે, માટે તે કોઈની વિકૃતિ (કાર્ય) નથી.

પ્રધાનઃ—(અંગી શબ્દ જુઓ.)

પ્રધાનવિચારઃ—બ્રહ્મવિચાર.

પ્રધ્વંસામાવઃ—ઉત્પત્તિમાનમાવઃ પ્રધ્વંસામાવઃ । જે અભાવ ઉત્પત્તિવાળો હોય છે તે અભાવ પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય છે. જેમ ઘટાદિ કાર્યોની ઉત્પત્તિ થયા પછી મુદ્દગર પ્રહારાદિક

નિમિત્તકારણ વડે જે ઘટાદિકનો વિનાશ થાય છે તે વિનાશનું નામ પ્રધ્વંસાભાવ છે. એ પ્રધ્વંસાભાવ ઉત્પત્તિવાળો છે તથા અભાવ પણ છે, માટે પ્રધ્વંસાભાવનું આ લક્ષણ ધટે છે.

૨. ઉત્પત્તિમાનન્તઃ પ્રધ્વંસામાવઃ । જે અભાવ ઉત્પત્તિવાળો હોય અને નાશરૂપ અંતથી રહિત હોય તે અભાવ પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય છે. પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે મુદ્દગર પ્રહારથી ઉપજે છે માટે પ્રધ્વંસાભાવ ઉત્પત્તિવાળો છે, અને પ્રધ્વંસનો પ્રધ્વંસ થતો નથી માટે તે નાશરૂપ અંતથી રહિત છે, માટે પ્રધ્વંસાભાવનું આ લક્ષણ સંભવે છે.

૩. અવિનાશિત્વે સતિ પ્રતિયોગિસમવાયિમાત્ર-જૂત્યમાવઃ પ્રધ્વંસામાવઃ । જે અભાવ અવિનાશી હોય છે તથા પોતાના પ્રતિયોગીના સમવાયી કારણ માત્રમાં રહે છે તે, તે અભાવ પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય છે. જેમ-ઘટનો પ્રધ્વંસાભાવ અવિનાશી છે તથા પોતાના ઘટરૂપ પ્રતિયોગીના સમવાયી કારણરૂપ કપાલ માત્ર વિષેજ રહે છે, અર્થાત્ તે ઘડો ભાગ્યા પછી તે ઘડાના અવયવરૂપ જે કાચલાંમાં રહે છે તે કાચલાંમાં તે ઘટનો પ્રધ્વંસાભાવ વિશેષણાખ્ય સ્વરૂપ સંબંધે કરીને રહે છે એ પ્રમાણે જે જે દ્રવ્ય, ગુણ કે કર્મ વગેરેનો જે જે પ્રધ્વંસાભાવ હોય છે, તે તે પ્રધ્વંસાભાવ તે તે દ્રવ્યગુણકર્મના સમવાયિકારણરૂપ દ્રવ્યમાંજ સ્વરૂપ સંબંધે કરીને રહે છે, માટે પ્રધ્વંસાભાવનું આ ત્રીજું લક્ષણ પણ સંભવે છે.

પ્રપञ્ચઃ—દૃશ્યત્વં જહત્ત્વં પરિચિન્નત્વં ચિદ્વિન-ત્વં ચ પ્રપञ્ચસામાન્યલક્ષણમ્ । દૃશ્યત્વ, જહત્ત્વ, પરિચિન્નત્વ, અને ચૈતન્યથી ભિન્નપણું, એ પ્રપંચ (જગત) નું સામાન્ય લક્ષણ છે.

પ્રમેદઃ—સામાન્યધર્મવ્યાપ્યાવાન્તરધર્મવિશિષ્ટઃ પ્રમેદઃ । સામાન્ય ધર્મનું વ્યાપ્ય હોઈને અવાન્તર ધર્મવિશિષ્ટ હોવું તે પ્રમેદ. જેમ,

જલ એ દ્રવ્યવસ્થા સામાન્ય ધર્મનું વ્યાખ્ય છે, અને અવાન્તર ધર્મ જે જલત્વ, તેથી વિશિષ્ટ છે, માટે જલ એ પ્રભેદ છે.

પ્રમા:—(બૌદ્ધમતે) અવિસંવાદનુભવ: । જે અનુભવ વિસંવાદી (વિરોધ) ન હોય તે પ્રમા.

૨. (ભાદ્રોતે મતે) અવ્યભિચાર્યનુભવ: । જે અનુભવ વ્યભિચારી ન હોય તે પ્રમા.

૩. ચચાર્યનુભવ: પ્રમા । સંશય, વિપર્યય, અને તર્ક રહિત એવા અનુભવ તે પ્રમા.

૪. પ્રમાણજન્ય જ્ઞાનં પ્રમા । પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન તે પ્રમા.

૫. સંશયવિપર્યયવિકલ્પસ્મૃત્તિરૂપચિત્તવૃત્તિભિન્ના ચા ચિત્તવૃત્તિ: સા પ્રમા । સંશય, વિપર્યય, વિકલ્પ, અને સ્મૃતિ રૂપ ચિત્તની વૃત્તિથી ભિન્ન જે ચિત્તની વૃત્તિ તે પ્રમા.

૬. અનધિગતતત્ત્વત્રોધ: પૌરુષેયો વ્યવહાર- હેતુ: પ્રમા । તત્ત્વભેદ વગરના પુરુષોએ કરવા યોગ્ય વ્યવહારનો હેતુ તે પ્રમા.

૭. ત્રોધેદ્યાવૃત્તિર્વૃત્તિદ્વત્રોધો વા પ્રમા । ચૈતન્ય વડે પ્રકાશિત અંત:કરણની વૃત્તિ અથવા વૃત્તિમાં ભિન્નિત ચૈતન્ય તે પ્રમા.

૮. સ્મૃતિભિન્નત્વે; સત્યવાધિતાર્થગાચરજ્ઞાનં પ્રમા । સ્મૃતિથી ભિન્ન હોઈને અગાધિત પદાર્થ વિષયક જ્ઞાન તે પ્રમા.

એ પ્રમા બે પ્રકારની છે [૧] જીવાત્રયા પ્રમા, અને (૨) ઈશ્વરાત્રયા પ્રમા.

પ્રમાણમ્—પ્રમાકરણં પ્રમાણમ્ । યથાર્થ અનુભવરૂપ પ્રમાનું જે કરણ (સાધન) હોય તે પ્રમાણ કહેવાય છે. જેમ—પ્રત્યક્ષ, અનુ- મિતિ, ઉપમિતિ, અને શાબ્દ, એ ચાર પ્રકારની પ્રમાણોનું અનુક્રમે કરણરૂપ હોવાથી પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, અને શાબ્દ, એ ચાર પ્રમાણ કહેવાય છે.

૨. અસંદિગ્ધાવિપરીતાનધિગતવિષયત્રોધરૂપ- પ્રમાકરણમ્ । સંદેહરહિત, અવિપરીત અને અજ્ઞાત, એવા વિષય સંબંધી ભોધરૂપી પ્રમાનું જે કરણ તે પ્રમાણ કહેવાય છે.

૩. દોષાસહકૃતજ્ઞાનકરણત્વમ્ । દોષ વિનાનું જે જ્ઞાનનું કરણ તે પ્રમાણ.

૪. અજ્ઞાતાર્થજ્ઞાપકત્વં પ્રમાણમ્ । અજ્ઞાત અર્થનું જે જ્ઞાપક (જણાવનાર) હોય તે પ્રમાણ.

૫. અઘ્રીતગ્રાહિજ્ઞાનકરણત્વં પ્રમાણત્વમ્ । જે ભણ્યું નથી તે જણાવનાર એવું જ્ઞાનનું કરણપણું તે પ્રમાણત્વ.

પ્રમાણગતવિપરીતભાવના—શ્રુતીનામહે- ચાનુપાદેયવ્રહ્મપ્રતિપાદકત્વે નિષ્ફલપ્રસંગાચ્છૈત્તય: કર્મપરા એવિતિ નિશ્ચયાત્મિકા ચિત્તવૃત્તિ: । બ્રહ્મ- વસ્તુ સાગ કરી શકાય એવી નથી, તેમ ગ્રહણ કરી શકાય એવી પણ નથી, તેથી શ્રુતિ તેનું પ્રતિપાદન કરે તો તે શ્રુતિઓને નિષ્ફળ કહેવાનો પ્રસંગ આવી પડે; માટે શ્રુતિઓ કર્મનું જ પ્રતિપાદન કરનારી છે, એવી નિશ્ચયરૂપ જે ચિત્તની વૃત્તિ, તે પ્રમાણગત વિપરીતભાવના કહેવાય છે.

પ્રમાણગતાડસમ્ભાવના—વ્રહ્મણે ઘટાદિ- વસ્તિદ્વત્વેનમાનાન્તરગમ્યત્વાચ્છૈત્તિસ્તત્પ્રતિપાદિકા કથં ભવેત્ ? ફલાભાવાન્નમયેદેવેત્યાકારિકા ચિત્તવૃત્તિ: । બ્રહ્મ ઘટાદિની પેઠે સિદ્ધ વસ્તુ છે, તેથી તે કોઈ પણ પ્રમાણથી જાણી શકાય એવું છે, તો શ્રુતિ એનું પ્રતિપાદન શા માટે કરે ? સિદ્ધ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવામાં કાંઈ ફળ નથી, માટે ન જ કરે, એવા પ્રકારની જે ચિત્તની વૃત્તિ તે પ્રમાણગતા અસંભાવના કહેવાય છે.

પ્રમાણચૈતન્યમ્—અન્ત:કરણવૃત્ત્યવચ્છિન્નં ચૈતન્યં પ્રમાણચૈતન્યમ્ । અંત:કરણની વૃત્તિવડે અવચ્છિન્ન જે ચૈતન્ય તે પ્રમાણ ચૈતન્ય કહેવાય.

પ્રમાણપદાર્થ:—પ્રમાણના (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન, (૩) ઉપમાન, અને (૪) શાબ્દ, એવા ચાર ભેદ છે.

(૧) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ—(૧) બાહ્યપ્રત્યક્ષ અને (૨) આંતરપ્રત્યક્ષ, એમ બે પ્રકારનું છે. બાહ્ય પ્રત્યક્ષના (૧) દ્રાણજ, (૨) રાસન, (૩) ચાક્ષુષ, (૪) ત્વાચ, અને (૫) શ્રાવણ, એવા પાંચ ભેદ છે. મનને આંતર પ્રત્યક્ષ કહે છે.

(૨) અનુમાન પ્રમાણ (૧) પૂર્વવત, (૨) શેષવત, (૩) સામાન્યતો દષ્ટ, એવા લેદથી ત્રણ પ્રકારનું છે. વળી એ ત્રણે પ્રકારનાં અનુમાન (૧) સ્વાર્થાનુમાન, તથા (૨) પરાર્થાનુમાન, એવા લેદથી એ બે પ્રકારનાં છે.

(૩) ઉપમાન પ્રમાણ (૧) સાદસ્ય વિશિષ્ટ પિંડજ્ઞાન, (૨) વૈધમ્ય વિશિષ્ટ પિંડજ્ઞાન, અને (૩) અસાધારણ ધર્મ વિશિષ્ટ પિંડજ્ઞાન, એવા લેદથી ત્રણ પ્રકારનું છે.

(૪) શાબ્દપ્રમાણ (૧) દષ્ટાર્થક, અને અદષ્ટાર્થક, એમ બે પ્રકારનું છે.

પ્રમાણપ્રકારા:—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શાબ્દ, અર્થાપત્તિ, અને અનુપલબ્ધિ, એવાં છ પ્રમાણ વેદાન્તીઓ માને છે.

પ્રમાતા:—પ્રમાત્રયઃ । પ્રમાજ્ઞાનનો જે આશ્રય તે પ્રમાતા કહેવાય.

૧. પ્રમાણૈર્થોડર્થ પ્રમિણોત્તિ સઃ । પ્રમાણો વડે અર્થને જે સાબીત કરે છે તે પ્રમાતા.

પ્રમાતૃત્વૈતન્યમ્—અન્તઃકરણવિશિષ્ટૈતન્યમ્ । અન્તઃકરણરૂપ વિશેષણવાળું ચૈતન્ય તે પ્રમાતૃ-ચૈતન્ય.

પ્રમાતૃત્વમ્—તદ્વત્તિ તત્ત્વકારકત્વમ્ । જ્ઞાન-નિષ્ઠ એવા જે વસ્તુનો ધર્મ, તે ધર્મવાળા વસ્તુમાં તે ધર્મવિષયત્વ (એટલે તે ધર્મવાળા હોવાપણું) તેને પ્રમાતૃ કહે છે. જેમ—‘આ ઘડો છે’ એમાં ઘટત્વ ધર્મવાળા ઘટમાં તે ઘટત્વ ધર્મવિષયકત્વ છે, એજ પ્રમાતૃ છે.

પ્રમાદ:—કર્તવ્યેડકર્તવ્યધિયા તતેનિવૃત્તિઃ । કર્તવ્ય વિષયમાં, તે અકર્તવ્ય છે, એવી યુદ્ધિ વડે તે કર્તવ્યથી નિવૃત્ત થયું તે પ્રમાદ.

૨. અકર્તવ્યે કર્તવ્યધિયા તત્ર પ્રવૃત્તિઃ । અકર્તવ્ય વિષયમાં તે કર્તવ્ય છે એવી યુદ્ધિથી તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે પ્રમાદ કહેવાય છે.

૩. પ્રયત્નેન કર્તવ્યે કાર્યે વિસ્મૃતિઃ પ્રમાદઃ । પ્રયત્ન વડે કર્તવ્ય કાર્યમાં તે કાર્યની વિસ્મૃતિ થવી તે પ્રમાદ કહેવાય.

પ્રમેયગતવિપરીતમાવના—‘યોગ્યં યોગ્યેન સમ્બધ્યતે’ इति न्याયાત્રિગુणात्मकप्रपञ्चोपादानं

ત્રિગુણાત્મિકા માયૈવ, ન ત્રણેતિ નિશ્ચયાત્મિક ચિત્તવૃત્તિઃ । ‘યોગ્ય યોગ્યની જોડે સંબંધ રાખે છે’ એવા ન્યાય હોવાથી ત્રણ ગુણવાળા પ્રપંચનું ઉપાદાન ત્રણ ગુણવાળી માયા જ છે, અહા ઉપાદાન નથી, એવી નિશ્ચયાત્મક ચિત્તની વૃત્તિ તે પ્રમેયવિપરીત ભાવના કહેવાય છે.

પ્રમેયગતાડસમ્ભાવના—બ્રહ્મણઃ સચ્ચિદા-નન્દરૂપિણોઽનૃતજહદુઃસ્વાત્મકપ્રપંચવિલક્ષણત્વેન તત્કા-રણત્વં કથં મંવેદેવેત્યાકારિકા ચિત્તવૃત્તિઃ । અહા સતરૂપ, ચિતરૂપ અને આનંદરૂપ છે, માટે તે અસત, જડ અને દુઃખરૂપ પ્રપંચથી વિલક્ષણ હોવાથી પ્રપંચનું કારણ કેવી રીતે થઈ શકે? નજ થઈ શકે, એવા પ્રકારની ચિત્તવૃત્તિ, તે પ્રમેયગત અસંભાવના કહેવાય છે. એનેજ પ્રમેયગતસંશય પણ કહે છે.

પ્રમેયચૈતન્યમ્-વિષયચૈતન્યમ્—અજ્ઞાતં ઘટાદિવચ્છિન્નં ચૈતન્યમ્ । ઘટાદિ વડે અવચ્છિન્ન અજ્ઞાત એવું ચૈતન્ય તે પ્રમેયચૈતન્ય અથવા વિષયચૈતન્ય કહેવાય છે.

૨. વિષયપ્રકાશકં વિષયાધિષ્ઠાનમૂતં ચૈતન્યમ્ । વિષયનું પ્રકાશક અને વિષયનું અધિષ્ઠાનમૂત જે ચૈતન્ય તે પ્રમેય ચૈતન્ય, અથવા વિષય ચૈતન્ય.

પ્રમેયત્વમ્—પ્રમાણજન્યજ્ઞાનવિષયત્વમ્ । પ્રમાણથી જન્ય એવા જ્ઞાનનો વિષય હોવાપણું. અથવા, પ્રમાજ્ઞાનની વિષયતાને પ્રમેયત્વ કહે છે.

પ્રમેયપદાર્થ:—(ન્યાયમતે) પ્રમેય પદાર્થ આર પ્રકારનો છે: (૧) આત્મા, (૨) શરીર, (૩) ઇન્દ્રિય, (૪) અર્થ, (૫) યુદ્ધિ, (૬) મન, (૭) પ્રવૃત્તિ, (૮) દોષ, (૯) પ્રેત્ય-ભાવ, (૧૦) ફલ, (૧૧) દુઃખ, અને (૧૨) અપવર્ગ.

(૧) આત્માપ્રમેય—જીવાત્મા અને ઈશ્વરાત્મા એમ બે પ્રકારનો છે. જીવાત્મા નાનાં (અનેક) છે અને ઈશ્વરાત્મા એક છે અને નિત્ય અને વિશુ છે.

(૨) શરીરપ્રમેય—(૧) જરાયુજ, (૨) અંડજ, (૩) સ્વેદજ, અને (૪) ઉદ્ભિજ, એમ ચાર પ્રકારનો છે.

(૩) ઇન્દ્રિયપ્રમેય—(૧) ધ્રાણ, (૨) રસન, (૩) ચક્ષુ, (૪) ત્વક્, (૫) શ્રોત્ર, અને (૬) મન, એમ છ પ્રકારનો છે.

(૪) અર્થપ્રમેય—રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, બુદ્ધિ, મુખ, કુંભ, ઇન્દ્રિય અને પ્રયત્ન, એમ અગિયાર પ્રકારનો છે. અયવા-દ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય, એવા છ પ્રકારનો છે.

(૫) બુદ્ધિ પ્રમેય—નિત્ય બુદ્ધિ અને અનિત્ય બુદ્ધિ, એવા બે પ્રકારનો છે. તેમાં ઈશ્વરાત્માની બુદ્ધિ નિત્ય, એક અને પ્રત્યક્ષ છે; તથા જીવાત્માની બુદ્ધિ અનિત્ય છે.

અનિત્ય બુદ્ધિ (૧) અનુભવ અને સ્મૃતિ, એમ બે પ્રકારની છે. એ બંને પ્રકારની બુદ્ધિ વર્ણી (૧) યથાર્થ અને (૨) અયથાર્થ, એવા બેદૃથી બે પ્રકારની છે.

યથાર્થ અનુભવ—(૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુભૂતિ, (૩) ઉપમિતિ અને (૪) શાબ્દ એમ ચાર પ્રકારનો છે.

અયથાર્થ અનુભવ—(૧) સંશય, (૨) વિપર્યય, અને (૩) તર્ક, એમ ત્રણ પ્રકારનો છે.

(૬) મનપ્રમેય—નાના, નિત્ય તથા આણુ છે.

(૭) પ્રવૃત્તિપ્રમેય—(૧) વાગારંભ, (૨) બુદ્ધ્યારંભ, અને (૩) શરીરારંભ, એમ ત્રણ પ્રકારનો છે.

(૮) દોષપ્રમેય—(૧) રાગ, (૨) દેવ અને (૩) મોહ, એમ ત્રણ પ્રકારનો છે.

રાગદોષ—(૧) કામ, (૨) મત્સર, (૩) સ્પૃહા, (૪) તૃષ્ણા, (૫) ક્ષોભ, (૬) માયા, અને (૭) દંભ, એમ સાત પ્રકારનો છે.

દેવદોષ—(૧) ક્રોધ, (૨) ધૃષ્ટી, (૩) અમૃતા, (૪) દ્રોહ, (૫) અમર્ષ, અને (૬) અભિમાન, એમ છ પ્રકારનો છે.

મોહદોષ—(૧) વિપર્યય, (૨) સંશય, (૩) તર્ક, (૪) માન, (૫) પ્રમાદ, (૬) ભય, અને (૭) શોક, એમ સાત પ્રકારનો છે,

(૯) પ્રેત્યભાવપ્રમેય—મરણ પછી જન્મ થવો તે પ્રેત્યભાવપ્રમેય

(૧૦) ફલપ્રમેય—(૧) મુખ્ય અને (૨) ગૌણ એવા બે પ્રકારનો છે.

(૧૧) દુઃખપ્રમેય—‘દુઃખી છું’ એવી પ્રતીતિનો વિષય તે દુઃખપ્રમેય.

(૧૨) અયવગપ્રમેય—શરીર વગેરે એકવીશ પ્રકારના દુઃખની નિવૃત્તિ.

પ્રમોદ—હજ વસ્તુના ભોગથી જન્મ મુખ્ય તે પ્રમોદ.

પ્રયત્ન—કરોમીત્યનુભવવિષયવૃત્તિગુણત્વવ્યા-પ્યજાતિમાન પ્રયત્નઃ । દુઃ પ્રયત્નરૂપકૃતિવાળો છું, એ પ્રકારના અનુભવનો જે વિષય છે, તે વિષય વિષે વર્તનારી તથા ગુણત્વ જાતિની વ્યાખ્ય એવી જે (પ્રયત્નત્વ) જાતિ છે, તે જાતિવાળો ગુણ પ્રયત્ન કહેવાય છે. પ્રયત્નનું ખીજું નામ કૃતિ છે.

પ્રયત્નગુણ—કૃતિરૂપ પ્રયત્ન ગુણ બે પ્રકારનો છે. (૧) નિત્ય પ્રયત્ન અને (૨) અનિત્ય પ્રયત્નઃ એ ગુણ કેવળ આત્મામાં જ રહે છે. ઈશ્વરમાં તે પ્રયત્ન નિત્ય અને એક હોય છે; જીવાત્મામાં તે પ્રયત્ન અનિત્ય હોય હોય છે, તથા (૨) પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ, તથા (૩) જીવનયોગિ, એમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે.

પ્રયોગ—શબ્દાદીનામુચારણમ્ । શબ્દાદિનું ઉચ્ચારણ. ૨. કોષ પણ ક્રિયાની યોજના.

પ્રયોગવિધિ—(મીમાંસા) બ્રહ્માનાં જન-વોધકો વિધિઃ । અંગ રૂપ કર્મનો કર્મબોધક વિધિ તે પ્રયોગ વિધિ કહેવાય. જેમ “વેદં કૃત્વા વેદો કરોતિ.” ઇત્યાદિ.

પ્રયોજકત્વમ્ ।—સાક્ષાત્ પરંપરયા વા કાર્યજનકત્વમ્ । સાક્ષાત્ અથવા પરંપરા વડે કાર્યનું જનકપણું તે પ્રયોજકત્વ કહેવાય.

૨. અન્યથાસિદ્ધિશ્રદ્ધ્યંતે સતિ કાર્યાવ્યવહિત્ પૂર્વવર્તિત્વમ્ । જે કાર્યની સિદ્ધિ અન્યથા-

સિદ્ધ કારણો વડે ન થતી હોય અને એમ હોઇને કાર્યની પૂર્વે અવ્યવહિતપણે (વચમાં બીજું કાંઇ ન હોઇને) હોવાપણું, તે પ્રયોજકત્વ.

૩. કાર્યાર્થો મૃત્યાદીન પ્રયુજન્નીતિ પ્રયોજ-
કત્વમ્। સેવકો વગેરેને કામકાજમાં યોજવાપણું
તે પ્રયોજકત્વ.

પ્રયોજનમ્—પ્રવૃત્તિહેત્વિચ્છાવિષયત્વમ્। પ્રવૃ-
ત્તિની હેતુ જે ઇચ્છા, તે ઇચ્છાનો વિષય તે
પ્રયોજન.

૨. બુદ્ધિવિષયત્વે સત્તિ સ્વસમ્બન્ધિતયેચ્છા-
વિષયત્વમ્। બુદ્ધિનો વિષય હોઇને પોતાના
સંબંધીપણા વડે જે ઇચ્છાનો વિષય હોય તે
પ્રયોજન કહેવાય.

૩. જરૂરિયાત. જેમ, 'તત્ત્વાનુસન્ધાન'
નામે ગ્રંથમાં અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ દ્વારા પરમા-
નંદની પ્રાપ્તિ કહી છે, એ ગ્રંથનું 'પ્રયોજન' છે.

૪. જે જેના વિના કદી પણ હોઇ શકે
નહિ, તે તેનું પ્રયોજન કહેવાય છે. જેમ—પાક
એ અગ્નિ વિના થઇ શકતો નથી, માટે 'પાક'
એ અગ્નિનું પ્રયોજન કહેવાય. અથવા જેના
હોવાથી જે અવસ્થ થાય છે તે તેનું પ્રયોજન
કહેવાય. જેમ—વૃષ્ટિથી તાપ અવસ્થ નાશ પામે
છે, માટે 'તાપનો નાશ' એ વૃષ્ટિનું પ્રયોજન છે.

પ્રયોજનમ્—(અનુવન્ધઃ)—અર્થમધિકૃત્ય
પુરુષઃ પ્રવર્તેતે તત્પ્રયોજનમ્। (કોઈ પણ શાસ્ત્રીય
ગ્રંથના અધિકારી, વિષય, સંબંધ અને
પ્રયોજન, એવા ચાર અનુબંધ હોય છે. એ
અનુબંધોમાંના 'પ્રયોજન' શબ્દનું અહીં
અનુબંધરૂપે લક્ષણ કહ્યું છે.) જે અર્થની
પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશથી મનુષ્ય તેના સાધનોમાં પ્રવૃત્ત
થાય છે, તે અર્થને પ્રયોજન કહે છે જેમ
વેદાન્ત ગ્રંથનું પ્રયોજન 'પરમાનંદની પ્રાપ્તિ'
વગેરે છે. (મુખ્ય અને ગૌણ બેદથી પ્રયોજન
બે પ્રકારનું છે.)

પ્રયોજનં (ગૌણમ્)—મુખ્યપ્રયોજનેચ્છા-
ધીનેચ્છા વિષયઃ ગૌણં પ્રયોજનમ્। મુખ્ય પ્રયો-
જન વિષયક ઇચ્છાને અધીન ઇચ્છાનો જે

વિષય હોય તે ગૌણ પ્રયોજન કહેવાય છે.
જેમ મુખ્ય પ્રયોજન જે સુખ તથા દુઃખા-
ભાવ છે, તેનાં સાધનોમાં લોકોની જે ઇચ્છા
થાય છે, તે ઇચ્છા સ્વતઃ થતી નથી, પણ
સુખ તથા દુઃખાભાવની ઇચ્છાને લીધે જ તે
ઇચ્છા થાય છે. માટે તે સાધનોની ઇચ્છાના
વિષયને ગૌણ પ્રયોજન કહે છે. ઉદા—મોક્ષના
સાધન રૂપ તત્ત્વજ્ઞાન એ મોક્ષશાસ્ત્રનું ગૌણ
પ્રયોજન છે.

પ્રયોજનં (મુખ્યમ્)—ઇતરેચ્છાનધીનેચ્છા-
વિષયઃ મુખ્યં પ્રયોજનમ્। ઇતર વસ્તુ વિષયક
ઇચ્છાને અધીન નહિ, એવી ઇચ્છાનો જે
વિષય હોય, તે મુખ્ય પ્રયોજન કહેવાય છે.
જેમ—સુખની તથા દુઃખના અભાવની લોકોને
જે ઇચ્છા હોય છે, તે ઇચ્છા બીજા કોઈ
વસ્તુની ઇચ્છાને અધીન હોતી નથી; કેમકે તે
બંને ઇચ્છાઓ વિષે લોકોની ઇચ્છા પોતાની
મેળે જ થાય છે, માટે સુખ તથા દુઃખાભાવ
એ બંને મુખ્ય પ્રયોજન કહેવાય છે. ઉદા—
મોક્ષ એ તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક શાસ્ત્રનું મુખ્ય
પ્રયોજન છે.

પ્રયોજ્યત્વમ્—સાક્ષાત્પરંપરયા વા જન્યત્વમ્।
સાક્ષાત્ કે પરંપરાથી જે જન્ય હોય તે
પ્રયોજ્ય કહેવાય.

પ્રલયઃ—(માયાવાદીને મતે) ત્રૈલોક્યનાશઃ।
ત્રણે લોકોનો નાશ.

૨. (પૌરાણિક મતે) મૃતાદિલયાધારકાલઃ
જૂતોના લયનો આધાર કાળ અર્થાત્ જે કાળમાં
પંચમહાભૂત વગેરે નાશ પામે છે તે કાળ.

૩. સકલમાવકાર્યવિનાશઃ। તમામ ભાવરૂપ
કાર્યનો નાશ તે પ્રલય.

એ પ્રલય પાંચ પ્રકારનો છેઃ (૧) નિત્ય-
પ્રલય, (૨) નૈમિત્તિક પ્રલય, (૩) દૈનિક પ્રલય,
(૪) મહાપ્રલય, અને (૫) આત્મતિક પ્રલય.
અથવા બીજી રીતે—(૧) સુષુપ્તિ, (૨) મૂર્છા,
(૩) મરણ, (૪) પુનઃશરીરપ્રાપ્તિ, અને (૫)
દૈનંદિન પ્રલય, એવા પણ પાંચ પ્રકાર કહે છે.

પ્રલાપ:—નિષ્પ્રયોજનાનર્થકવાક્યમ્ । વિના પ્રયોજન અર્થ રહિત વાક્ય બોલવું તે પ્રલાપ; લવારો.

પ્રવચનમ્—અર્થાનુસંધાનપૂર્વકકથનમ્ । અર્થના અનુસંધાનપૂર્વક જે કથન તે પ્રવચન.

પ્રવર્તકમ્—(ન્યાયમતે) ક્ષણિકાધિકારવિષયક કૃતિસાધ્યતાજ્ઞાનમ્ । કોઈ વિષય ઇષ્ટનું સાધન છે અને તે કૃતિથી સાધ્ય છે, એવું જ્ઞાન તે પ્રવર્તક.

૨. અન્યાપ્રેરિતત્વે સતિ તાદૃશલિહુચ્ચારયિતૃત્વ પ્રવર્તકમ્ । ખીજા કોઈએ પ્રેરણા કર્યા સિવાય પોતાની મેળે પ્રેરણા કરવા માટે લિહુ પ્રલયવાળા શબ્દનો (વિધ્યર્થવાચક શબ્દનો) ઉચ્ચાર કરવાપણું તે પ્રવર્તકત્વ.

પ્રવર્તના—પ્રવૃત્ત્યનુકૂલે વ્યાપારઃ । પ્રવૃત્તિને અનુકૂળ જે વ્યાપાર તે પ્રવર્તના કહેવાય.

પ્રવૃત્તિ:—રાગજન્યો ગુણઃ પ્રવૃત્તિઃ । ઉત્કટ ઇચ્છા૩૫ રાગવડે જન્ય જે ગુણ છે, તે ગુણ પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે.

૨. રાગજન્યો રાગવિષયકગુણઃ પ્રવૃત્તિઃ । રાગવડે જન્ય તથા રાગવિષયક એવો ગુણ તે પ્રવૃત્તિ.

૩. સ્વસ્વવિષયે इन्द्रियादीनां सञ्चारप्रवृत्तिः । પોતપોતાના વિષયમાં ઇન્દ્રિયો વગેરેના સંચાર તે પ્રવૃત્તિ.

૪. શબ્દનામર્થબોધનશક્તિઃ પ્રવૃત્તિઃ । શબ્દોની અર્થનો બોધ કરવા૩૫ શક્તિ.

પ્રવૃત્તિ:—ગૌતમન્યાયશાસ્ત્રોક્ત પ્રવૃત્તિ નામે પ્રમેય ત્રણ પ્રકારનો છે: (૧) વાગારંભ, (૨) શરીરારંભ, અને (૩) યુદ્ધચારંભ. એ ત્રણનાં લક્ષણો:—

૧. વાગારંભ—વચનાનુકૂલે યત્નો વાગારમ્મઃ । મનુષ્યનો વચનનું ઉચ્ચારણ કરવામાં અનુકૂળ જે યત્ન છે તે વાગારંભ કહેવાય છે.

૨. શરીરારંભ—ચેષ્ઠાનુકૂલે યત્નઃ શરીરારમ્મઃ । શરીરની ચેષ્ઠાને અનુકૂળ જે યત્ન તે શરીરારંભ કહેવાય છે.

૩. યુદ્ધચારંભ—एतद्वयमिन्द्रो यत्નો बुद्ध्यारम्भः । ઉપર કહેલા બંને પ્રયત્નથી ભિન્ન જે યત્ન તે યુદ્ધચારંભ કહેવાય છે. એ યુદ્ધચારંભ નામે પ્રયત્ન ધ્યાનાદિને અનુકૂળ હોય છે.

પ્રવૃત્તિકારણાનિ—પ્રવૃત્તિનાં કારણો ચાર છે: (૧) ચિકીર્ષા (પ્રવૃત્તિ કરવાની ઇચ્છા), (૨) કૃતિસાધ્યતા જ્ઞાન, (૩) ઇષ્ટસાધનતા જ્ઞાન, અને (૪) ઉપાદાનનું પ્રલક્ષ. પ્રવૃત્તિ૩૫ પ્રયત્નનાં એ ચાર કારણો હોય છે.

પ્રવૃત્તિનિમિત્તમ્—પદની શક્યતાનું અવચ્છેદક તે પ્રવૃત્તિનિમિત્ત કહેવાય છે. જેમ—‘વટત્વ’ એ ‘વટ’ પદની શક્યતાનું અવચ્છેદક હોવાથી પ્રવૃત્તિનિમિત્ત કહેવાય.

પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનમ્—(યોગાચાર્ય-બૌદ્ધમતે) આ ધડો છે, આ વસ્ત્ર છે, આ શરીર છે, ઇત્યાદિ વિજ્ઞાનનું નામ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન છે. એ વિજ્ઞાન ક્ષણિક છે.

પ્રશંસા—ગુણાવિષ્કારેણ સ્તુતિઃ । કોઈના ગુણો પ્રકટ કરીને જે સ્તુતિ કરવી તે પ્રશંસા.

પ્રશ્ન:—વાગવ્યવહારવિશેષઃ । એક પ્રકારનો (પૂછવા૩૫) વાણીનો વ્યવહાર.

૨. પ્રતિવચનાનન્તરમાક્ષેપોત્થાનમ્ । ખીજાએ ઉત્તર આપ્યા પછી તેમાં કાંઈ ખામી કાઢીને જે આક્ષેપ ઉઠાવવો તે પ્રશ્ન.

૩. અવિજ્ઞાતાર્થજ્ઞાનાર્થમિચ્છાપ્રયોગ્યવાક્યમ્ । ન જાણેલા અર્થના જ્ઞાન માટે ઇચ્છા થવાથી જે વાક્ય બોલવામાં આવે તે પ્રશ્ન.

પ્રસક્તિ:—૧ અનુમિતિ. ૨ આપત્તિ. ૩ પ્રસંગ, ૪ વ્યાપ્તિ, ૫ પ્રાપ્તિ.

પ્રસંહયાનમ્—શબ્દયુક્તિપ્રલયનાવૃત્તિઃ । શબ્દ, યુક્તિ અને પ્રત્યય (જ્ઞાન) એમનું વારંવાર ચિંતન. ૨ જોડા વિચારમાં-ધ્યાનમાં ઉતરી જવું.

પ્રસંગત્વમ્—લક્ષ્યે લક્ષણસમ્બન્ધત્વમ્ । લક્ષ્યમાં લક્ષણનું સંબંધપણું તે પ્રસંગત્વ.

૨. નિરૂપણયોગ્યત્વમ્ । નિરૂપણ કરવાનું યોગ્યપણું.

૩. સ્મૃત્યોપેક્ષાનર્હત્વમ્ । (ગદાધરને મતે)
જે અર્થ સ્મૃતિનો વિષય થયો હોય છતાં
દ્વેષનો વિષય ન થયો હોય, તે પણ તે પ્રસંગત્વ.

પ્રસક્તસજ્જતિઃ—ઉપોદયાતાદિમિત્રસ્મરણપ્ર-
યોજકસમ્બન્ધઃ । ઉપોદયાતાદિકથી લિન્ન
એવો જે અર્થના સ્મરણનો પ્રયોજક સંબંધ
છે, તેનું નામ પ્રસંગસંગતિ. જેમ—યથાર્થ
અનુભવરૂપ પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ, અનુમિતિ,
આદિક વિભાગનું નિરૂપણ કર્યા પછી તે
પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, વગેરે
પ્રમાણોના વિભાગનું નિરૂપણ જે સંબંધથી
પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રસંગસંગતિ છે.

૨. સ્મૃત્યોપેક્ષાનર્હત્વમ્ । એક અર્થના
નિરૂપણમાં કોઇ હેતુથી સ્મરણમાં આવેલો જે
અન્ય અર્થ છે, તે અર્થની ઉપેક્ષા નહિ
કરવી, પણ તે અર્થનું પણ ત્યાં નિરૂપણ કરવું
તેનું નામ પ્રસંગસંગતિ છે. કેટલાક તેને
પ્રસંગત્વ પણ કહે છે.

પ્રસક્તસમઃ—અનવરથાના આભાસનો
પ્રસંગ.

પ્રસજ્યપ્રતિષેધઃ—સંસર્ગોભાવ. ક્રિયાની
સાથે કહેલા નચ્ (નકાર) વડે પ્રતિપાદિત
થયેલો થયેલો અસંતાભાવ. જેમ—‘ મયં ન
પિવેત્ ’ (મધ ન પીવું.) એમાં, મનુષ્યોને
મધપાન રાગતઃ પ્રાપ્ત છે, એ મધપાનની
પ્રસક્તિ કહેવાય; તેનો પ્રતિષેધ પિવેત્ ક્રિયાની
સાથે નકાર મૂકીને કર્યો છે, માટે એ પ્રસજ્ય
પ્રતિષેધ છે. અર્થાત્ જે વસ્તુ વિષે મનુષ્યોની
સામાન્ય પ્રીતિ અથવા આસક્તિ હોય છે,
તેમાંથી મનુષ્યોને અટકાવવા માટે જે નિષેધ
વચન કહેવામાં આવ્યું હોય તેને પ્રસજ્યપ્રતિ-
ષેધ કહે છે.

પ્રસંજનમ્—આપાદન. જેમ—‘ જે અહીં
ધડો હોય તો તે પ્રાપ્ત થાય ’ એવી રીતે
ધડાની પ્રાપ્તિ કહી છે તે પ્રસંજન છે.

પ્રસારણં (કર્મ)—તિર્થક્ સંયોગસમવાયિ
કારણં પ્રસારણમ્ । મૂર્ત દ્રવ્યનો તિર્થ દેશ
સાથે જે સંયોગ છે તે સંયોગનું અસમવાયિ

કારણ રૂપ જે મૂર્ત દ્રવ્યનું કર્મ છે, તે કર્મ
પ્રસારણ કહેવાય છે. શરીરનાં સંક્રયિત
અંગોને પુનઃ પસારવાથી તે હાથ પગ વગેરે
અંગોનો વિપ્રકૃષ્ટ (દૂરના) દેશ સાથે સંયોગ
થાય છે. તે સંયોગનું અસમવાયિ કારણ તે
હાથ પગ વગેરે અંગોનું કર્મ છે છે. માટે
અંગોનું તે કર્મ પ્રસારણ કહેવાય છે.

પ્રસ્તાવના—પ્રત્યાવતરણાર્થવ્યાખ્યાનાર્થઃ ।
અર્થના અવતરણ માટે જે વ્યાખ્યાનરૂપ અર્થનો
ભાગ તે પ્રસ્તાવના.

૨. અમુલ્યાર્થપ્રતિપાદકત્વે સત્તિ મુલ્યાર્થ-
પ્રવર્તિકા પ્રસ્તાવના । અર્થના આરંભમાં ગૌણ
અર્થોનું પ્રતિપાદન કરનારી હોઇને મુખ્ય અર્થને
જે પ્રવૃત્ત કરે તે પ્રસ્તાવના.

પ્રાકૃતપ્રલયઃ—કાર્યવ્રહ્મવિનાશનિમિત્તકઃ સર્ક-
લકાર્યવિનાશઃ । કાર્યવ્રહ્મ (વ્રહ્માદિક) ના
નાશના નિમિત્તથી જે સર્કલ કાર્યનો વિનાશ
તે પ્રાકૃતપ્રલય કહેવાય છે. (બધા પદાર્થો
મૂળ પ્રકૃતિમાં લય પામે છે માટે તે પ્રાકૃત-
પ્રલય કહેવાય છે)

પ્રાગભાવઃ—વિનાશ્યમાવઃ પ્રાગભાવઃ ।
જે અભાવ વિનાશવાળો હોય તે પ્રાગભાવ
કહેવાય છે. જેમ—પટાદિક કાર્યોની ઉત્પત્તિ
પહેલાં તે પટાદિક કાર્યોના સમવાયિ કારણ-
રૂપ તંતુ આદિકમાં તે પટાદિક કાર્યોનો પ્રાગ-
ભાવ રહે છે. પ્રાગભાવ પટાદિક કાર્ય ઉત્પન્ન થાય
ત્યારે નાશ થઇ જાય છે, માટે એ પ્રાગભાવ
વિનાશી પણ છે, અને અભાવરૂપ પણ છે.

૨. અનાદિસાન્તઃ પ્રાગભાવઃ । જે અભાવ
અનાદિ એટલે ઉત્પત્તિથી રહિત હોય છે
તથા સાન્ત એટલે નાશરૂપ અંતવાળો હોય
છે, તે પ્રાગભાવ કહેવાય છે.

૩. પ્રતિયોગિજનકામાવઃ પ્રાગભાવઃ । જે
અભાવ પોતાના પ્રતિયોગીનો જનક હોય તે
અભાવ પ્રાગભાવ કહેવાય છે. જેમ—પટની
ઉત્પત્તિથી પૂર્વે તે પટનો પોતાના સમવાયિ
કારણરૂપ તંતુઓમાં પ્રાગભાવ રહે છે; તે
પ્રાગભાવ જ તે પટરૂપ પ્રતિયોગીનું નિમિત્ત

કારણ હોવાથી જનક કહેવાય છે. એ પ્રકારે જે જે કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે તે કાર્યનો પ્રાગભાવજ તે તે કાર્યનો જનક હોય છે, પ્રાગભાવ વગર કોઈ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, માટે પ્રાગભાવનું આ ત્રીજું લક્ષણ પણ સંભવે છે.

૪. ધ્વંસપ્રતિયોગિત્વે સત્તિ ધમાવત્વમ્ । ધ્વંસનો પ્રતિયોગી હોઇને જે અભાવ હોય તે. અથવા, જે અભાવ ધ્વંસનો પ્રતિયોગી હોય તે પ્રાગભાવ. જેમ-ઘટ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં ઘટનો પ્રાગભાવ કપાસોમાં હતો, પણ ઘટ ઉત્પન્ન થયો એટલે તે અભાવનો (પ્રાગ-ભાવનો) ધ્વંસ (નાશ) થયો. માટે પ્રાગભાવ એ ધ્વંસનો પ્રતિયોગી હોઇને અભાવરૂપ પણ છે.

૬. કાર્યસમવાયિકાલનન્યવૃત્તિત્વં સત્તિ કાર્યોત્પત્તિ પૂર્વકાલીનામાવત્વમ્ । કાર્યના સમવાયી કાળથી અન્ય પદાર્થમાં ન રહેનારો હોઇને, કાર્યની ઉત્પત્તિના પૂર્વકાળમાં જે અભાવ હોય, તે પ્રાગભાવ.

૬. ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યનો પોતાના ઉપાદાન કારણમાં રહેલો કાર્યનો પોતાનો જે અભાવ તે પ્રાગભાવ.

પ્રાદ્ધઃ—સુપુત્રો વિલીનેન્તઃકરણેજ્ઞાનમાત્ર-સાક્ષી પ્રાદ્ધઃ । સુપુત્રિ અવસ્થામાં અંતઃકરણ લીન થયા છતાં જે માત્ર અજ્ઞાનનો જ સાક્ષી થઇને રહે છે તે પ્રાદ્ધ.

પ્રાણઃ—શરીરાન્તઃ સચ્ચારી વાયુઃ પ્રાણઃ શરીરની અંદર વિચરનારો જે વાયુ તે પ્રાણ કહેવાય છે.

૨. પ્રાગ્મનવાન્ નાસાપ્રવર્તી વાયુઃ નાસાત્ર તરફ આગળ ચાલવાના સ્વભાવવાળો અને નાસાના અગ્રને વિષે રહેનારો વાયુ તે પ્રાણવાયુ.

૩. મિલિતંસમસ્તાપચીકૃતપદ્મમહામૂતરાજસાં-શક્તિવે સત્તિ ક્રિયાશક્તિ પ્રધાનવાયુઃ । અપચી-કૃત પચ્ય મહામૂતો એકત્ર થઈ ને તેના રાજસ અંશમાં ક્રિયાશક્તિ પ્રધાન જે વાયુ ઉપજે છે તે પ્રાણવાયુ.

પ્રાણઃ—(સમાપ્તિઃ)—હિરણ્યગર્ભઃ, સમષ્ટિ સ્વરૂપશરીર.

૨. ક્રિયા શક્તિવાળા પ્રાણથી શરીર ઘટિત હોવાથી એટલે પ્રાણ પણ શરીરમાં મુખ્ય ઘટક અવયવ હોવાથી શરીરઉપહિત ચૈતન્યને પણ કેટલાક 'પ્રાણ' કહે છે.

પ્રાણમયકોશઃ—કર્મેન્દ્રિયઃ સહિતઃ પ્રાણઃ વાદ્ આદિક પાંચ કર્મેન્દ્રિયો સહિત પાંચ પ્રાણ તે 'પ્રાણમયકોશ' કહેવાય છે.

પ્રાણવાયુપ્રકારાઃ—(૧) પ્રાણ, (૨) અપાન, (૩) સમાન, (૪) ઉદાન, અને (૫) વ્યાન, એ પ્રાણવાયુના પાંચ પ્રકાર છે. તે વાયુઓનાં સ્થાન તથા કર્મ ત્રીયે જતાવ્યાં છે.

(૧) પ્રાણ—હૃદયમાં રહે છે તથા મુખ નાસિકા દ્વારા શ્વાસોચ્છાસની ક્રિયા કરે છે.

(૨) અપાન—ગુદામાં રહે છે તથા મલા-દિકની અધોનયન ક્રિયા કરે છે.

(૩) સમાન—નાભિમાં રહે છે તથા અન્નપાચનમાં સહાય કરે છે.

(૪) ઉદાન—કંઠ દેશમાં રહે છે તથા અન્નાદિકને ઉંચે લઈ જાય છે.

(૫) વ્યાન—ગદા શરીરમાં વ્યાપીને રહે છે તથા અન્ન રસાદિકને નાડીઓમાં પહોંચાડે છે.

અર્થાત્ એકજ વાયુ હૃદય વગેરે પાંચ સ્થાનમાં રહે છે તેથી તેમની પ્રાણ વગેરે સંજ્ઞાઓ દરાવેલી છે.

૨. ક્રિયાના ભેદથી જેમ એકજ વાયુના પ્રાણ વગેરે પાંચ ભેદ થાય છે. તેમજ ક્રિયાના ભેદથી એકજ વાયુના નાગાદિ પાંચ ભેદ થાય છે. જેમઃ—

(૧) નાગ—ઓડકારરૂપ ક્રિયા કરનારો વાયુ.

(૨) કૂર્મ—આંખમાં નિમેષઉન્મેષની ક્રિયા કરનારો વાયુ.

(૩) કૃકલ—છીંક આણનારો વાયુ.

(૪) દેવહત્—બગાસુ આણનારો વાયુ.

(૫) ધનંજય—શરીરને કુલાવનારો વાયુ (મરી ગયા પછી પણ એ વાયુ શરીરમાં રહે છે.)

પ્રાણાયામઃ—પ્રાણકૃત્તિરોષઃ । પ્રાણની ગમનાગમનરૂપ વૃત્તિને અટકાવવી તે પ્રાણાયામ. અથવા—

૨. નિશ્વાસોચ્છવાસયોર્ગતિવિચ્છેદકારકવ્યાપારો વા । નિઃશ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસની ગતિની રોકવાનો જે વ્યાપાર તે પ્રાણાયામ.

૬. રેચકપૂરકકુમ્ભકલક્ષણપ્રાણનિગ્રહોપાયઃ
પ્રાણાયામઃ । રેચક (શ્વાસને બહાર કાઢવો), પૂરક (બહારના વાયુને શરીરની અંદર ખેંચવો) અને કુંભક (પૂરેલા વાયુને રોકી રાખવો) એ લક્ષણોવાળા પ્રાણને કબજે રાખવાનો ઉપાય તે પ્રાણાયામ.

પ્રાણાયામપ્રકારાઃ—પ્રાણાયામના પ્રકારઃ પ્રાણાયામના ચાર પ્રકારનો છેઃ (૧) બાહ્યવૃત્તિ, (૨) અભ્યંતરવૃત્તિ, (૩) સ્તંભવૃત્તિ, અને (૪) તુરિય.

(૧) **બાહ્યવૃત્તિ**—નાસિકા છિદ્ર દ્વારા રેચન કરીને બહાર ગયેલાં અંતર વાયુનું બાહ્યદેશમાં ધારણુ તે બાહ્યવૃત્તિ. એનેજ 'રેચક' કહે છે.

(૨) **અભ્યંતર વૃત્તિ**—નાસિકા છિદ્ર દ્વારા પૂરક કરીને બહારના વાયુને અંદર ખેંચવો, અને તે અંદર ગયેલા વાયુને અંદર ધારણુ કરી રાખવો તે અભ્યંતરવૃત્તિ. એનેજ 'પૂરક' કહે છે.

(૩) **સ્તંભવૃત્તિ**—પૂરક કે રેચનના પ્રયત્ન સિવાય કેવળ વિધારક (અટકાવી રાખવાના) પ્રયત્નથી પ્રાણની ગતિનો જે વિચ્છેદ તે સ્તંભવૃત્તિ. એનેજ 'કુંભક' કહે છે.

(૪) **તુરિય**—રેચકને જવાનો હસ્ત-પાદાદિ બાહ્ય દેશ છે, તથા પૂરકને જવાનો જે નાભિચક્રાદિ અંતર દેશ છે, તે દેશના નિશ્ચયપૂર્વક ધણુ પ્રયત્ન વડે સાધ્ય એવો જે સ્તંભવૃત્તિ નામે કુંભક છે, તે તુરિય પ્રાણાયામ કહેવાય છે.

પ્રાતિપદિકમ્—અર્થવદવાતુરપ્રત્યયઃ પ્રાતિ-પદિકમ્ । ધાતુ સિવાયના અર્થવાળા શબ્દનું પ્રત્યય વગરનું જે રૂપ તે પ્રાતિપદિક.

૨. વિમત્ત્યર્થશૂન્યત્વે સતિ વ્યક્તિમાત્રાર્થ-ત્વમ્ । વિભક્તિના અર્થથી રહિત હોઈને માત્ર અર્થનેજ જે વ્યક્ત કરતો હોય તે શબ્દ પ્રાતિપદિક કહેવાય.

પ્રતિભાસિકત્વમ્—વ્રહ્મજ્ઞાનેતરવાચ્યાત્વમ્ । બ્રહ્મજ્ઞાન સિવાય બીજા સાધનથી જેનો આધાર થઈ શકે તે પ્રતિભાસિક.

૨. આગન્તુક (કાચનિદ્રાદિ) દોષસહકૃતા-વિદ્યાકાર્યત્વમ્ । કાચ-મોતિયો, છારી વિગેરે-તથા નિદ્રા વિગેરે દોષોની સહાયથી અવિદ્યાનું જે કાર્યત્વ તે પ્રાતિભાસિકત્વ.

પ્રાતિભાસિકસત્ત્વમ્—પ્રતિભાસકાલાવાચ્ય-ત્વમ્ । પ્રતિભાસ કાળમાં આધાર નહિ થઈ શકવાપણું; પ્રતિભાસ કાળમાં જેનો આધાર થઈ શકે નહિ તે પ્રાતિભાસિકસત્ત્વ કહેવાય.

પ્રાતિસ્વિકમ્—વિશેષ ધર્મ; દરેકનો પોતપોતાનો ધર્મ.

પ્રાતીતિક (અર્થાધ્યાસઃ)—આગન્તુક દોષજન્યઃ । જે પદાર્થ આગન્તુક દોષે કરીને જન્ય હોય તે પ્રાતીતિક કહેવાય. (એ એક 'અર્થાધ્યાસ' છે.)

પ્રાત્યક્ષિકવાચઃ—'તત્ત્વમસિ' એવા ઉપદેશથી 'અર્હવ્રહ્માસ્મિ' એવા સાક્ષાત્કાર થતાં જે કાર્યપ્રપંચ સહિત અજ્ઞાનથી નિવૃત્તિ (બાધ) થાય છે, તેને પ્રાત્યક્ષિક બાધ કહે છે.

૨. પૂર્વરૂપરસાદિ નાશપૂર્વકં રૂપરસાદ્યન્ત-રેત્વત્તિઃ । પૂર્વનાં રૂપરસાદિના નાશપૂર્વક બીજાં રૂપરસાદિની ઉત્પત્તિ તે પ્રાદુર્ભાવ.

પ્રાદુર્ભાવઃ—પ્રથમપ્રકાશઃ । પહેલીવાર પ્રકાશમાં આવતું તે પ્રાદુર્ભાવ.

પ્રાદેશિકગુણત્વમ્—સ્થાવિજ્ઞાનવૃત્તિદેશિ-કામાવપ્રતિયોગિત્વમ્ । પોતાના અધિકરણમાં રહેલો જે દેશ સંબંધી અભાવ, તે અભાવનો

પ્રતિયોગી જે ગુણ, તે ગુણપણું તે પ્રાદેશિક ગુણત્વ. જેમ-વિભુ પદાર્થોના વિશેષ ગુણોનું પ્રાદેશિક ગુણત્વ છે. સંયોગ અને વિભાગ પણ પ્રાદેશિક ગુણો છે.

પ્રાપ્ત્યપ્રકાશકારીન્દ્રિયમ્—જે ઇન્દ્રિય સંયોગાદિ સંબંધ વડે વિષય દેશમાં પ્રાપ્ત થઇને તે વિષયનો પ્રકાશ કરે છે, તે ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત્યપ્રકાશ કરી ઇન્દ્રિય કહેવાય છે. જેમ-નેત્ર પોતાનાં કિરણોના સંયોગ સંબંધ વડે પટાદિ વિષય દેશમાં પ્રાપ્ત થઇને પટ વિષયનો પ્રકાશ કરે છે, માટે નેત્ર ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત્યપ્રકાશ કરી કહેવાય છે.

પ્રામાણ્યમ્—પ્રમાત્વમ્—તદ્વતિ તત્ત્વકારક જ્ઞાનત્વમ્ । પ્રત્યક્ષ, અનુભૂતિ, આદિક યથાર્થ અનુભવરૂપ ‘પ્રમા’ કહેવાય છે. એ પ્રમામાં રહેલું છે, તે ધર્મવાળા પદાર્થમાં તે ધર્મ પ્રકારક જ્ઞાનત્વરૂપ પ્રમાત્વ છે, તેને શાસ્ત્રમાં પ્રમાણ્ય કહે છે.

વેદાન્તીઓ તથા મીમાંસકો એ પ્રમાણ્યમાં સ્વતત્ત્વ માને છે. એટલે એ પ્રમાણ્યને સ્વતઃ પ્રમાણ્ય માને છે; અને નૈયાયિકો તેમાં પરતત્ત્વ માને છે, એટલે એ પ્રમાણ્યને પરતઃ પ્રમાણ્ય માને છે.

પ્રમાણ્યમાં સ્વતત્ત્વ એ પ્રકારનું છે: (૧) ઉત્પત્તિ સ્વતત્ત્વ, અને (૨) શક્તિ સ્વતત્ત્વ. (તે તે શબ્દો જોવા.)

પ્રાયશ્ચિત્તમ્—પાપક્ષયમાત્રસાધનં કર્મ । પાપનો ક્ષય માત્ર કરે એવું કર્મ. જેમ, કૃત્ત્યાર્યાણાદિ એ પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ કર્મ છે.

૨. પ્રાયો નામ તપઃ પ્રોક્તં ચિત્તં નિશ્ચય ઇચ્છતે । તપોનિશ્ચયસંયુક્તં પ્રાયશ્ચિત્તં તદુચ્યતે ॥૧૧॥ ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ એ શબ્દમાંના ‘પ્રાયઃ’ નો અર્થ તપ છે, અને ‘ચિત્ત’ શબ્દનો અર્થ નિશ્ચય છે; માટે નિશ્ચયયુક્ત જે તપ તે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે.

પ્રારબ્ધકર્મ—વર્તમાનશરીરારમ્ભકં કર્મ । સંચિત કર્મોમાંથી નીકળીને જે કર્મો આ વર્તમાન શરીરનાં આરંભક થાય છે, તે પ્રારબ્ધ કર્મ કહેવાય છે.

૨. પ્રારબ્ધકાર્યસુલ્લઘ્નઃસ્વાદિરૂપં યુગલ્યાદિ પર્યન્તમનુમોક્તવ્યં યેન તત્ । સુખદુઃખાદિરૂપ પ્રારબ્ધનું કાર્ય છે; તે જોના વડે યુગ કે કલ્પપર્યંત ભોગવવું પડે છે તે પ્રારબ્ધ કર્મ કહેવાય છે.

પ્રારબ્ધ કર્મ ત્રણ પ્રકારનું છે. ઇચ્છા પ્રારબ્ધ, અનિચ્છા પ્રારબ્ધ અને પરેચ્છા પ્રારબ્ધ.

પ્રારિખ્સિતમ્—પ્રારંભ કરવાની ઇચ્છાનો વિષય એવું જે કાર્ય તે; અર્થાત્ જોના પ્રારંભ કરવાની ઇચ્છા છે તે પ્રારિખ્સિત કહેવાય.

પ્રાર્થના—ઉત્કર્ષપ્રતિપાદનેચ્છા । ઉત્કર્ષના પ્રતિપાદનની ઇચ્છા.

પ્રિયમ્—ઈષ્ટ વસ્તુના દર્શનથી જન્ય સુખ. ૨. પોતાને વહાલી હોય તે વસ્તુ.

પ્રીતિઃ—દયારસાદાન્તઃકરણવૃત્તિવિશેષઃ । દયારૂપ રસથી ભીના થયેલા અંતઃકરણની એક પ્રકારની વૃત્તિ.

પ્રેક્ષણમૈથુનમ્—ભોગયુદ્ધિથી સ્ત્રીઓને જોવી તે.

પ્રેત્યભાવઃ પ્રમેયઃ—(ગાતમમતે) મરણથી ઉત્તર જે જન્મ તે પ્રેત્યભાવ નામે પ્રમેય કહેવાય છે.

પ્રેયઃ—દેવગુહમિત્રાદિવિષયઃ પ્રીતિપ્રકર્યઃ । દેવ, ગુરુ અને મિત્રાદિ વિશે પ્રીતિની અધિકતા.

પ્રેરકત્ત્વમ્—તદનુકૂલપ્રયત્નાવારત્ત્વમ્ । પ્રેરણા કરનારને અનુકૂળ એવા પ્રયત્નનું જે આધારપણું તે.

૨. પ્રવૃત્ત્યનુકૂલ્યાપારસાધકત્ત્વમ્ । પ્રવૃત્તિને અનુકૂળ એવા વ્યાપારનું જે સાધકપણું તે.

પ્રેરણત્ત્વમ્—સ્વામભાષિતોપાયાજ્ઞાનાદપ્રવૃત્તા-પ્રવૃત્તિપ્રયોજ્યસ્યોપાયવિષયકપ્રવૃત્ત્યનુકૂલ્યોપારઃ । પોતાથી જે નિર્કૃષ્ટ હોય તેને તેની અભિલાષા

પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયનું અજ્ઞાન હોય તેથી તે, તે પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રવૃત્ત ન થતો હોય, એવા પ્રયોજ્ય મનુષ્યને ઉપાય બતાવવાના સંબંધમાં પ્રવૃત્તિ કરવાને અનુકૂળ જે વ્યાપાર તે પ્રેરણત્વ.

પ્રૌઢિવાદ—સ્વયુદ્ધયુત્કર્ષલ્યાપનમ્ । પોતાની બુદ્ધિનો ઉત્કર્ષ જણાવવાને જે વાદ તે.

૨. પ્રતિવાયુક્તિસ્વીકારત્વે સતિ સ્વમતદોષ પરિહારત્વં સ્વમતોત્કર્ષવોધકત્વં વા । પ્રતિવાદીના કથનનો સ્વીકાર કરીને પણ પોતાના મતમાં પ્રતિવાદીએ આપેલા દોષનો પરિહાર કરવો તે; અથવા પોતાના મતનો ઉત્કર્ષ જણાવવો તે પ્રૌઢિવાદ.

પ્રૌઢોક્તિ—ઉત્કર્ષસ્યા હેતાશુત્કર્ષહેતુત્વકલ્પનમ્ । જે ઉત્કર્ષનો હેતુ ન હોય તેમાં ઉત્કર્ષના હેતુની કલ્પના કરવી તે.

ફ

ફલમ્—પ્રકરણપ્રતિપાદ્યસ્ય શ્રૂયમાણં તજ્ઞાનાત્તત્પ્રાપ્તિપ્રયોજનં ફલમ્ । પ્રકરણમાં પ્રતિપાદન કરેલી વસ્તુના જ્ઞાનથી શ્રુતિએ કથન કરેલું જે તેની પ્રાપ્તિપ્રયોજન તે ફળ કહેવાય છે.

૨. (બ્રહ્મજ્ઞાનનાં) સાધનો વડે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય જે અર્થ તે ફલ. (શારીરક મીમાંસાના ચોથા અધ્યાયમાં તેનું કથન કરેલું છે.)

૩. સસાધનસુખદુઃખોપભોગઃ ફલમ્ । સાધન સહિત સુખદુઃખનો ઉપભોગ તે ફળ.

૪. સ્વર્કાવ્યવ્યવસ્થાપ્રયોજકેચ્છવિષયત્વમ્ । પોતાની કર્તવ્યતાની હેતુશ્રૂત ઇચ્છાનો જે વિષય હોય તે ફલ કહેવાય છે.

ફલચૈતન્યમ્—જ્ઞાતં ઘટાયવાચ્છિન્નચૈતન્યમ્ । જ્ઞાત એવું જે ઘટાદિથી અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય તે ફલચૈતન્ય.

૨. અન્તઃકરણવૃત્ત્યભિવ્યક્તં ચૈતન્યમ્ । અન્તઃકરણની વૃત્તિ વડે અભિવ્યક્ત ચૈતન્ય. એટલે ઘટાદિ વિષય ચૈતન્યથી અભિન્ન એવું અન્તઃકરણની વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્ય તે ફલચૈતન્ય.

૩. વિષયાવચ્છિન્નચૈતન્યમભિવ્યક્તમ્ । વિષયવડે અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય અભિવ્યક્ત થયું હોય તે ફલચૈતન્ય.

ફલપ્રમેયઃ—(ગૌતમમતે) ફલપ્રમેયના એ ભેદ છે: (૧) મુખ્ય અને (૨) ગૌણ. તેમાં મુખ્યના કે દુઃખના સાક્ષાત્કારને મુખ્ય ફળ કહે છે; અને અન્ય વસ્તુમાત્રનું નામ ગૌણફળ છે.

ફલવ્યાપ્તિઃ—સ્વાકારવૃત્તિપ્રતિવિમ્બિત-ચૈતન્યવિષયત્વમ્ । વિષયાકાર વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્યનો વિષય હોવાપણું ને ફલવ્યાપ્તિ કહેવાય.

ફલવ્યાપ્યત્વમ્—વૃત્તિપ્રતિવિમ્બિતચિદભિવ્યક્તચૈતન્યાશ્રયત્વં ફલવ્યાપ્યત્વમ્ । વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્યવડે અભિવ્યક્ત ચૈતન્યનો આશ્રય હોવાપણું તે ફલવ્યાપ્યત્વ કહેવાય.

ફલાભિસાન્ધિકૃતપ્રારબ્ધમ્—કર્મ કરવાથી અમને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થશે, એવી રીતે જે ફળની ઇચ્છા તે ફલાભિસન્ધિ મનમાં રાખીને જે કર્મ કરવામાં આવે તે ફલાભિસન્ધિકૃત કર્મ કહેવાય. એ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલું પ્રારબ્ધ તે ફલાભિસન્ધિકૃત પ્રારબ્ધ.

ફલેચ્છા—સુખ તથા દુઃખાભાવ (દુઃખનો અભાવ) એ બન્નેનું નામ 'ફળ' છે. તે ફળને વિષય કરનારી જે ઇચ્છા—અર્થાત્ મને સુખ થાઓ, એવી સુખરૂપ ફળવિષયક ઇચ્છા તથા દુઃખાભાવ મને હો, એ પ્રકારની દુઃખાભાવરૂપ ફળવિષયક ઇચ્છા એ બન્નેનું નામ ફલેચ્છા છે.

ફલોપકારકાઙ્ગત્વમ્—સ્વવ્યાપારાતિરિક્તવ્યવધાનરાહિત્યેનપ્રધાનેપકારકત્વમ્ । પોતાના વ્યાપારથી ભિન્ન વ્યવધાન વિના પ્રધાનકર્મને જે ઉપકારકપણું તે. અર્થાત્ ફક્ત પોતાના વ્યાપારથીજ પ્રધાનકર્મને ઉપકારક થાય—બીજા કોઈના વ્યાપારની અપેક્ષા રાખે નહિ—તે ફલોપકારકાંગ કહેવાય. જેમ—'પ્રયાજ' નામે અંગયાગ છે, તે અદૃશ્ય પોતાના

વ્યાપાર માત્રથી દર્શપૂર્ણભાસાદિ પ્રધાનયાગને ઉપકારક થાય છે, માટે પ્રયાગ એ ક્ષોપ-કારકાંગ કહેવાય છે. એનેજ મીમાંસકો 'ધારાદુપકારી' કહે છે.

ફલોપધાયકત્વમ્—કાર્યાન્યવહિતપૂર્વવૃત્તિ-સ્વસમ્બન્ધેન ફલવિશિષ્ટત્વમ્ । કાર્યરૂપ ક્ષણ સાથે અન્યવહિત પૂર્વવૃત્તિત્વરૂપ સંબંધે કરીને જે ક્ષણથી વિશિષ્ટપણું તેનું નામ ક્ષોપધાયકત્વ કારણતા; જેમ, ઘડો ઉત્પન્ન થતી વખતે કુંભારના હાથમાં જે દંડ હોય છે, તે દંડમાં, અન્યવહિત પૂર્વવૃત્તિત્વરૂપ સંબંધવાળા ઘટરૂપ ક્ષણવડે વિશિષ્ટતા છે, એનું નામ દંડમાં ક્ષોપધાયકત્વરૂપ કારણતા છે. અર્થાત્ ઘટરૂપ ક્ષણનું કારણ છે; એવી રીતે જે દાંડો ઘટરૂપ ક્ષણનું કારણ થતો હોય અને તે, ઘડો બનતી વખતે નિમિત્ત કારણરૂપે પણ હાજર હોય (અન્યવહિત પૂર્વવૃત્તિ હોય) તો તે દાંડો ઘડાનું ક્ષોપધાયકત્વ કારણ કહેવાય.

વ

વન્ધઃ—સત્યત્વેત જ્ઞાયમાનો દૃશ્યસમ્બન્ધઃ ।

દૃશ્યસસંબંધ સત્યરૂપે જણાતો હોય તે બંધ.

૨. આત્મેનાડજ્ઞાનતત્કાર્યસમ્બન્ધો વા । અજ્ઞાન અને તેના કાર્યરૂપ જગતની સાથે આત્માનો સંબંધ તે બંધ.

૩. અગ્નિમાયૈશ્વર્યાશિસિદ્ધસંકલ્પઃ । અણિ-માદિ આઠ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યની આશાવડે સિદ્ધ એવો સંકલ્પ તે બંધ.

૪. યમાચઘ્નજ્ઞયોગમ્ફલ્લો વન્ધઃ । યમનિય-માદિ અષ્ટાંગયોગનો સંકલ્પ તે બંધ.

૫. વર્ણાશ્રમધર્મકર્મસંકલ્પો વન્ધઃ । વર્ણ-શ્રમનાં ધર્મકર્મ કરવાનો સંકલ્પ તે બંધ.

૬. યાગવ્રતતપોદાનવિધિવિધાનજ્ઞાનસમ્મતો વન્ધઃ । સાગ, મત, તપ, દાનવિધિના વિધિના વિધાનનું જ્ઞાન, એ સર્વનો સંભવ તે બંધ.

૭. કેવલમોક્ષાપેક્ષા સંકલ્પો વન્ધઃ । કેવળ મોક્ષની અપેક્ષાથી સંકલ્પ કરવો તે બંધ.

૮. દેવમનુષ્યાણુપાસનાકામસંકલ્પો વન્ધઃ । દેવ અથવા મનુષ્યાદિની ઉપાસનારૂપ કામ સંકલ્પ તે બંધ.

૯. સંકલ્પમાત્રસમ્મતો વન્ધઃ । સંકલ્પ માત્રની ઉત્પત્તિ તે બંધ.

વન્ધપદાર્થ (જેન મતે)—કર્મને બંધ કહે છે. અર્થાત્ ચાર પ્રકારનાં ક્રાતિકર્મ અને ચાર પ્રકારનાં અક્રાતિકર્મ, એમ આઠ પ્રકારનાં કર્મ જન્મનાં હેતુ હોવાથી તે બંધ કહેવાય છે.

વલવાન્ (રૂપસ્પર્શઃ)—જે રૂપ કે સ્પર્શનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય તે બળવાન્ રૂપ કે બળવાન્ સ્પર્શ કહેવાય છે.

વહિરજ્ઞસાધનમ્—સ્વર્ગાદિ ક્ષણની ધ્યેયાથી રહિત યજ્ઞને જે યજ્ઞદિક્ક કરવામાં આવે છે, તે યજ્ઞદિક્ક કર્મ આત્મજ્ઞાનનાં બહિરંગ સાધન કહેવાય છે.

વહિર્મુખત્વમ્—બહારના વિષયો તરફ મનનું વલણ હોવાપણું.

વહ્નદકત્વમ્—(સંન્યાસીનો એક પ્રકાર) જેને શૌચના અંગરૂપે વર્ણુ પાણી જેમણે તે બહ્નદક કહેવાય. બહ્નદકમાં રહેલો જાતિરૂપ ધર્મ તે બહ્નદકત્વ.

વાઘઃ—પૂર્વપ્રત્યયસ્ય વ્યધિકરણપ્રકારકત્વ-નિશ્ચયઃ । પ્રથમ થયેલા જ્ઞાનનું જે અધિકરણ હોય તેનાથી સિત્ત અધિકરણવાળું તે જ્ઞાન છે, એવો નિશ્ચય.

૨. અપરોક્ષમિથ્યાત્વનિશ્ચયો વાઘઃ । અમુક વસ્તુ મિથ્યા છે એવો સાક્ષાત્ જે નિશ્ચય તે વાઘ.

૩. સવિલાસાવિદ્યાનિવૃત્તિઃ । કાર્યસહિત અવિદ્યાની નિવૃત્તિ તે વાઘ.

૪. પ્રતીતાર્થ પરિત્યજ્યાન્યાર્થકલ્પનં વાઘઃ । જે પદાર્થ જણાતો હોય તેને છોડીને તે સ્થળે બીજા પદાર્થની કલ્પના તે વાઘ.

૫. અધિજ્ઞાનના વાસ્તવ સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારથી કાર્યનો પોતાના ઉપાદાન કારણરૂપ

અજ્ઞાન સહિત જે નાશ છે, તેનું નામ આધ છે. જેમ-છોંચરૂપ અધિજ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થવાથી રૂપારૂપી કાર્યનો પોતાના ઉપાદાન અજ્ઞાનસહિત જે નાશ થાય છે-અર્થાત્ 'આ રૂપું છે' એ બુદ્ધિનો નાશ થાય છે-તે આધ છે.

૬. વિષયના અભાવની પ્રમા તે આધ.
(અપવાદ શબ્દ બુદ્ધિ.) આધના ત્રણ પ્રકાર છે: (૧) શાસ્ત્રીય આધ; (૨) યાકિતક આધ; (૩) પ્રાત્યયિક આધ.

વાંધસમાનાધિકરણ્યમ્-અન્યતરસ્વવાષેન સામાનાધિકરણ્યમ્ । સામાનાધિકરણ્યવાળાં એ વિરુદ્ધાર્થક પદોમાંથી એકના વાચ્યાર્થનો આધ કરીને બીજા અવિરોધી અર્થનું ગ્રહણ કરવું તે. જેમ 'જે ચોર દેખાતો હતો તે તો ઝાડનું હતું છે.' એમાં ચોર અને ઝાડનું એ વિરુદ્ધાર્થક સામાનાધિકરણ્ય પદો છે; તેમાંથી ચોરનો આધ કરીને ઝાડનું ગ્રહણ કરવું, તે આધસમાનાધિકરણ્ય છે.

વાઘા-પ્રાણવિયોગફલકવ્યાપાર: । જેથી પ્રાણના વિયોગરૂપ ફળ ઉપજે એવો વ્યાપાર.

વાઘિત:—આધનો જે વિષય તે આધિત કહેવાય.

વાઘિત:—(હેત્વાભાસ) ચત્ત્ય હેતો: સાધ્યા-ભાવ: પ્રમાણેન નિશ્ચિત: સ વાઘિત: । જે હેતુના સાધ્યનો અભાવ બીજા કોઈ પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણુવડે નિશ્ચિત હોય છે તે હેતુ આધિત નામે હેત્વાભાસ કહેવાય છે. જેમ- 'વહ્નિનુષ્ણ: દ્રવ્યત્વાત્ જલવત્ ।' (અગ્નિ ઉષ્ણતા વિનાનો છે, દ્રવ્યરૂપ હોવાથી, જળની પેઠે) આ અનુમાનમાં દ્રવ્યત્વરૂપ હેતુનું અનુષ્ણત્વ સાધ્ય છે; તે અનુષ્ણત્વ સાધ્યનો અભાવ ઉષ્ણત્વ છે. તે ઉષ્ણત્વ અગ્નિરૂપ પક્ષ વિષે સર્વ પ્રાણીઓને ત્વક્ ઇન્દ્રિયરૂપ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુવડે નિશ્ચિત છે, માટે એ દ્રવ્યત્વ હેતુ આધિત છે. આ આધિત હેતુનું જ્ઞાન સાક્ષાત્ અનુભૂતિ-નુંજ પ્રતિબંધક હોય છે.

વાલ:—શાસ્ત્રાર્થજ્ઞાનાવિવેકશૂન્ય: । શાસ્ત્રના અર્થજ્ઞાનના વિવેકથી રહિત તે બાલ કહેવાય છે.

૨. અધીતવ્યાકરણકાવ્યકોશોડનધીત વેદાન્તો વાલ: । જે વ્યાકરણ, કાવ્ય અને ગ્રંથ ભણ્યો હોય, અને વેદાન્ત ન ભણ્યો હોય તે બાલ.

વાહ્યદશ્યાનુવિદ્વસમાધિ:—બહારનાં દશ્યોથી મિશ્ર એટલે બહારના જે સૂર્યોદિ પદાર્થો, તેનો હું દ્રષ્ટા છું તે સૂર્યોદિકમાં હું અનુસ્યૂત છું, એવો સવિકલ્પ સમાધિ તે બાહ્યદશ્યાનુવિદ્વસમાધિ બાણુવો. બાહ્યદશ્યાનુવિદ્વ અને અંતર દશ્યાનુવિદ્વ સમાધિનો સવિકલ્પ સમાધિમાં અંતર્ભાવ થાય છે.

વાહ્યનિરુપાધિકભ્રમ:—છોંપમાં આ રૂપું છે અને દોરડીમાં આ સાપ છે, એવું જે ભ્રમજ્ઞાન થાય છે, તે બાહ્યનિરુપાધિક ભ્રમ કહેવાય છે.

વાહ્યનિર્વિકલ્પસમાધિ:—બહારનાં દશ્યો વિષે કલ્પના રહિત સમાધિ તે બાહ્યનિર્વિકલ્પક સમાધિ. (સૂર્યોદિ બહારના પદાર્થોને બહારના દશ્યો બાણુવાં).

વાહ્યપ્રત્યક્ષપ્રમા—સ્મૃતિમિત્રત્વે સતિ અવાધિતવાહ્યાર્થગોચરજ્ઞાનમ્ । સ્મૃતિજ્ઞાનથી ભિન્ન હોઈને અઆધિત એવા બહારના પદાર્થોને વિષય કરનાર જે જ્ઞાન તે બાહ્ય પ્રત્યક્ષ પ્રમા કહેવાય.

વાહ્યપ્રત્યક્ષપ્રમાણમ્—પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને બહારનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહે છે.

વાહ્યભોગ્યસંઘાત:—કદિન સ્વભાવવાળા પાર્થિવ પરમાણુ, સિન્ધુ સ્વભાવવાળા જલીય પરમાણુ, ઉષ્ણ સ્વભાવવાળા તૈજસ પરમાણુ, તથા અલન સ્વભાવવાળા વાયવીય પરમાણુ, એ ચારે પ્રકારના પરમાણુઓનો જે ભૂત ભૌતિક સંઘાત છે, તે સંઘાત બાહ્ય ભોગ્ય સંઘાત કહેવાય છે.

વાહ્યશબ્દાનુવિદ્ધસમાધિ:—અહારના સૂચકિકથી હું અસંગ છું, એવા શબ્દોસહિત જે સમાધિ તે આહ્યશબ્દાનુવિદ્ધસમાધિ.

વાહ્યશૌચમ્—જલમૃત્તિકાદિ વડે શરીરને શુદ્ધ કરવું તે.

વાહ્યસોપાધિકભ્રમ:—રક્ત ગુણથી રહિત એવા રક્ષટિકમાં રાતા રંગના ફૂલની સમીપતાને લીધે 'રક્ષટિક રાતો છે' એવા જે ભ્રમ ઉપજે છે, તે આહ્યસોપાધિક ભ્રમ કહેવાય છે.

વાહ્યાસનમ્—દહા, મૃગચર્મ, વગેરે એસવાનાં આસન.

વિમ્બત્વમ્—ઉપાધ્યન્તર્ગતત્વે સત્તિ ઉપાધ્યન્તર્ગતરૂપામિન્નવહિઃ સ્થિતત્વમ્ । જે ઉપાધિની અંદર રહેલું છતાં ઉપાધિની અંદરના રૂપથી જેનું રૂપ જૂડું ન હોય એવું, અને ઉપાધિથી જે અહાર રહેલું હોય તે મિશ્રમ્. જેમ, જળ રૂપ ઉપાધિમાં રહેલું ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ છે, અને આકાશમાંના ચંદ્ર એ ઉપાધિથી અહાર છે. એ ઉપાધિથી અહારનો ચંદ્ર ઉપાધિની અંદરના ચંદ્રથી જૂદો નથી. માટે ઉપાધિથી અહારનો ચંદ્ર તે મિશ્ર કહેવાય છે.

વુદ્ધતા—અકરસન્હાનરૂપતા । જ્ઞાનધનતા; કેવળ જ્ઞાનથીજ પરિપૂર્ણતા.

વુદ્ધિ:—જાનામિત્યનુવ્યવસાયવિષયવૃત્તિગુણત્વ-વ્યાપ્યજાતિમતી વુદ્ધિઃ । હું જાણું છું એ પ્રકારના અનુવ્યવસાય જ્ઞાનના વિષયમાં વર્તનારી તથા ગુણત્વ જાતિની વ્યાપ્ય એવી જે બુદ્ધિત્વ જાતિવાળો ગુણ તે બુદ્ધિ.

૨. જાનામિત્યનુવ્યવસાયવિષયગુણો વુદ્ધિઃ । હું જાણું છું એવા અનુવ્યવસાય જ્ઞાનનો જે વિષય હોય તથા જે ગુણ પણ હોય તે બુદ્ધિ.

૩. નિઘયાત્મિકાન્તઃ કરણવૃત્તિર્વુદ્ધિઃ । અંતઃકરણની જે નિશ્ચયરૂપ વૃત્તિ તે બુદ્ધિ.

વુદ્ધિગુણ:—જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ ગુણ તો એક આત્મામાંજ રહે છે. એ બુદ્ધિ નિત્ય અને

અનિત્ય એવા બે પ્રકારની છે. તેમાં ઈશ્વરાત્માની બુદ્ધિ નિત્ય, પ્રત્યક્ષ અને એક હોય છે; તથા જીવાત્માની બુદ્ધિ અનિત્ય, પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ, તથા નાના હોય છે.

અનિત્ય બુદ્ધિ (૧) અનુભૂતિ, અને (૨) સ્મૃતિ, એમ બે પ્રકારની હોય છે. એ બન્ને પ્રકારની બુદ્ધિ (અનુભૂતિ અને સ્મૃતિ) (૧) યથાર્થ અને (૨) અયથાર્થ, એવા બે પ્રકારની હોય છે.

યથાર્થ અનુભવ ચાર પ્રકારનો હોય છે. (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમિતિ, (૩) ઉપમિતિ, અને (૪) શાબ્દ.

પ્રત્યક્ષ યથાર્થ અનુભવ છ પ્રકારનો હોય છે: (૧) ધ્યાણજ, (૨) રાસન, (૩) ચાક્ષુષ, (૪) સ્પર્શન, (૫) શ્રાવણ, અને (૬) માનસ.

એ છએ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ (૧) સવિકલ્પક અને (૨) નિર્વિકલ્પક એવા બે પ્રકારનું હોય છે. વળી તે (૧) લૌકિક પ્રત્યક્ષ અને (૨) અલૌકિક પ્રત્યક્ષ એવા બે પ્રકારનું પણ હોય છે.

અલૌકિક પ્રત્યક્ષ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે: (૧) સામાન્યલક્ષણસન્નિકર્ષનન્ય, (૨) જ્ઞાન-લક્ષણસન્નિકર્ષનન્ય, અને (૩) યોગજ-ધર્મલક્ષણસન્નિકર્ષનન્ય.

અયથાર્થ અનુભવ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે: (૧) સંશય, (૨) વિપર્યય અને (૩) તર્ક.

વુદ્ધિબોધ્યમ્ (બૌદ્ધમતે) ચૈતિક; આલય-વિજ્ઞાનથી ભિન્ન સર્વ જગત તે બુદ્ધિબોધ્ય.

વુદ્ધિમન્દતા—અવણ કરેલા અર્થને અહણ કરવામાં એટલે સ્મરણમાં રાખી રહેવામાં બુદ્ધિની જે અકુશળતા તેનું નામ બુદ્ધિની મંદતા.

વૃંહણત્વમ્—શરીરવૃદ્ધાદિદેહુત્ત્વમ્ । શરીરની પ્રુષ્ટિ વગેરેનું હેતુપણ.

વોઘ:—ચૈતન્ય । ચૈતન્ય.

વોધપૂર્ણતા—અજ્ઞાની મનુષ્યોને જેમ દેહ વિષે આત્માપણાની દૃઢ બુદ્ધિ હોય છે, તેમ પરમાત્મામાં જે આત્માપણાની દૃઢ બુદ્ધિ હોય તે બોધની પૂર્ણતાનો અવધિ છે.

વોધફલમ્—અહંકારાદિકની સાથે આત્માની તાદાત્મ્ય અધ્યાસરૂપ ગ્રંથિનો જે ક્ષરીને ઉદય ન થયો તે બોધનું ફળ છે.

વોધસાધનમ્—શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન, એ ત્રણ બોધનાં (જ્ઞાનનાં) સાધન છે.

વોધસ્વરૂપમ્—મિથ્યા એવા દેહાદિક પદાર્થોથી પ્રત્યક્ષ આત્માનું જે વિવેચન (મૂલો કરીને જાણવાપણું) તે બોધનું (જ્ઞાનનું) સ્વરૂપ (લક્ષણ) છે.

બ્રહ્મ—નિર્ચિલનામરૂપાત્મકપ્રપञ्ચાકારેણ પરિ-
ગમમાનમાયાધિષ્ઠાનમ્ । નામરૂપાત્મક સઘળા સઘળા જગતને આકારે પરિણામ પામતી માયાનું અધિષ્ઠાન તે બ્રહ્મ.

બ્રહ્મચર્યમ્—ઉપસ્થસંયમઃ ઉપસ્થ ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ કરવો તે.

૨. અષ્ટાન્ગમૈથુનવર્જનમ્ । આઠ પ્રકારના મૈથુનનો ત્યાગ, એ આઠ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે:—“દર્શનં સ્પર્શનં કેલિઃ કીર્તનં ગુહ્યભાષણમ્ । સંકલ્પોઽધ્યવસાયશ્ચક્રિયાનિર્વૃત્તિરેવ ચ । એતન્મૈથુન-
મદ્યાજ્ઞં (રાગપૂર્વમનુષ્ટિતમ્) ॥૩॥” સ્ત્રીનું દર્શન, સ્પર્શન, કેલિ, કીર્તન, ગુહ્ય ભાષણ, સંકલ્પ, નિશ્ચય, અને ક્રિયા નિર્વૃત્તિ, એ સઘળું રાગ પૂર્વક કરવામાં આવે તો તે અષ્ટાંગ મૈથુન કહેવાય છે. (દર્શનાદિ આઠ પ્રકારનાં લક્ષણ તે તે શબ્દોમાં એવાં.)

બ્રહ્મણસ્તટસ્થલક્ષણમ્—જગદુત્પત્તિસ્થિતિ-
લયકારણત્વમ્ । જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણપણું, એ બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ છે.

૨ જગજન્માયમિત્રનિમિત્તોપાદાનકારણત્વમ્ । જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેનું જે નિમિત્ત કારણ

હોય, તેમજ ઉપાદાન કારણ હોય, એવી રીતે જે અભિન્ન નિમિત્તોપાદાન કારણપણું તે બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ ઉદાહરણ-જેમ કરોળિયો પોતાના શરીરમાંથી તાંતણા કાઢીને તે વડે જળની રચના કરે છે માટે તે કરોળિયો જળનું ઉપાદાન કારણ છે તેમ નિમિત્ત કારણ પણું છે. તેની પેઠે બ્રહ્મની સત્તા વિના જગતની સત્તા હોઈ શકે નહિ, તથા એવી જગતની સત્તા હોવામાં બ્રહ્મ સિવાય બીજું કોઈ સ્વતંત્ર કારણ જેવામાં આવતું નથી માટે બ્રહ્મ પણું જગતનું અભિન્ન નિમિત્તોપાદાન કારણ છે.

૩. ભૂતોપાદાનકારણત્વે સત્તિ કર્તૃત્વમ્ । આકાશાદિ ભૂતોનું ઉપાદાનત્વ હોઈને જે કર્તા-
પણું તે બ્રહ્મનું તટસ્થત્વ.

૪. સમગ્ર જગતનું ઉપાદાનપણું એ પણું બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ છે.

બ્રહ્મનિષ્ઠઃ—કરામલકવત્ સંશય તથા વિપરીત ભાવનાથી રહિત જે અખંડ એકરસ આનંદ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવાળો હોય તે.

બ્રહ્મવિત્—હું બ્રહ્મ છું, એવો સાક્ષાત્કાર જેને થયો હોય તે. (જ્ઞાનની ‘સત્ત્વાપત્તિ’ ભૂમિકાવાળાને એ શબ્દ લાગુ પડે છે.)

બ્રહ્મવિદ્ધરાયાન્—બ્રહ્મ અને આત્માના એકત્વમાં સમાધિવાળો હોય તે. આ પુરૂષ પોતાની મેળે સમાધિમાંથી જગી શકતો નથી. (જ્ઞાનની ‘પદાર્થભાવની’ ભૂમિકાવાળો.)

બ્રહ્મવિદ્ધરિષ્ઠઃ—બ્રહ્માત્મૈક્યરૂપ સમાધિ-
માંથી જે પોતાની મેળે કે બીજાની જગી શકે છે તે. (તુર્યાવાળો.)

બ્રહ્મસંસ્થઃ—લૌકિક વૈદિક સર્વ વ્યાપારોથી રહિત થઈને કેવળ બ્રહ્મ ચિંતન પરાયણ જે પુરૂષ હોય તેને બ્રહ્મસંસ્થ કહે છે.

બ્રહ્માણ્ડઃ—સ્વાવરણભૂતલેકાલેકપર્વતતદ્વાજ-
પૃથિવીતદ્વાજસમુદ્રૈઃ સઘિતમ્ । પોતાના આવ-
રણભૂત લોકલોક પર્વત, તેની બહારની

કાંચન મૂમિ, તેની અદારનો ધનોદ સમુદ્ર,
એ સહિત, તે અહ્માડ.

બ્રહ્માનન્દ:—દૈતમાનામાવવિચિત્રનિદ્રામાવ-
કાલીનબ્રહ્મામિમુલ્યવૃત્ત્યમિન્દ્રિયનન્દ: । જે આનં-
દમાં દૈત પદાર્થનું ભાન હોતું નથી, તથા જે
કાળમાં નિદ્રા પણ હોતી નથી, એવી અહ્મના
તરફ અભિમુખ થયેલી વૃત્તિ વડે વ્યક્ત થતો
જે આનંદ તે અહ્માનંદ.

બ્રાહ્મણત્વમ્—બ્રાહ્મણેતરાવૃત્તિત્વે સત્તિ સકલ-
બ્રાહ્મણવ્યકિત્વૃત્તિત્વમ્—જે ભતિ બ્રાહ્મણથી ધૃત-
રમાં ન હોઇને સઘળી બ્રાહ્મણ વ્યકિતઓમાં
રહેતી હોય તે ભતિને બ્રાહ્મણત્વ કહે છે.

૨. તપ: શ્રુતં ચ યોનિથ્ય જ્યેષ્ઠબ્રાહ્મણકારણમ્ ।
તપ: શ્રુતાભ્યાં યો હીનો જાતિબ્રાહ્મણ એવ સ: ॥૧॥
તપ, વેદાધ્યયન અને બ્રાહ્મણની યોનિથી જન્મ,
એ ત્રણ વાનાં બ્રાહ્મણત્વનાં હેતુ છે; તેમાં જે
તપ અને વેદાધ્યયનથી રહિત હોય તેને તો
તો ફક્ત ભતિબ્રાહ્મણ બાણવો.

બ્રાહ્મણભાગ:—કર્મવિધાયક વાક્યમ્ ।
કર્મનું વિધાન કરનાર (વેદનું) વાક્ય તે
બ્રાહ્મણભાગ, અથવા.

૨. મન્ત્રતાતપર્યર્થપ્રકાશકોવેદમાગો વા ।
મન્ત્રના તાતપર્યર્થને પ્રકાશ કરનારો વેદનો જે
ભાગ તે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે.

૩. વેદત્વે સત્તિ મન્ત્રમિન્નત્વમ્ । મન્ત્ર
ભાગથી ભિન્ન એવો જે વેદનો ભાગ તે બ્રાહ્મણ.

એ બ્રાહ્મણ ભાગ ત્રણ પ્રકારનો છે, (૧)
વિધિરૂપ; (૨) અર્થવાદરૂપ; અને (૩) તે
બંનેથી વિલક્ષણ.

બ્રાહ્મણસ્ય વિદ્વત્સંન્યાસ:—અપરોક્ષાત્મ
વિદિહિતત્વે સત્તિ સસાધનવૈવાચિલં કર્મત્યાગપૂર્વક-
સલિદ્ધકત્વમ્ । અપરોક્ષ આત્મજ્ઞાનીને જે સંન્યાસ
ક્ષેવાનો વિધિથી પ્રાપ્ત હોઇને, સાધન સહિત
સકલ કર્મના ત્યાગપૂર્વક સંન્યાસીએ ધારણ
કરવાનાં હંડ, કર્મહંડ, કાપાય વસ્ત્રાદિ ધારણ
કરવાપણું જેમાં હોય, તે બ્રાહ્મણને યોગ્ય
વિદ્વત્સંન્યાસ કહેવાય.

મ

મક્તિ:—આરાધ્યત્વેન જ્ઞાનમ્ । અમુક
દેવાદિક આરાધ્ય છે એવું જ્ઞાન તે ભક્તિ.

૨. આરાધ્યવિષયરાગત્વં મક્તિત્વમ્ । આરાધ્ય
દેવાદિ વિષયક જે રાગ તે ભક્તિ.

મયમ્—વિષયવિશેષદર્શનશ્રવણનિવન્ધનચેત-
સોડનવસ્થાનમ્ । અમુક વિષયના દર્શન કે
શ્રવણ વડે ચિત્તની જે અસ્થિરતા તે ભય.

મવિષ્યત્ત્વમ્—વર્તમાનપ્રાગભાવપ્રતિયોગિત્વં
મવિષ્યત્ત્વમ્ । જે જે ક્રિયા તથા જે જે
જન્ય પદાર્થ આ વર્તમાન કાળથી હવે
પછી ઉત્પન્ન થનારાં છે, તે તે ક્રિયા અને
તે તે જન્ય પદાર્થનો આ વર્તમાન કાળમાં
પ્રાગભાવ રહેલો છે. પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગીપણું
તે તે ક્રિયા અને તે તે જન્ય પદાર્થમાં છે.
એજ તે ક્રિયાઓમાં તથા તે જન્ય પદાર્થોમાં
ભવિષ્યત્પણું છે.

માક્ત:—દાક્ષણિક (એટલે લક્ષણ વડે
સમજાય એવું) ગૌણ; ઔપચારિક.

માગત્યાગલક્ષણા—શક્યકદેશપરિત્યાગે-
નૈકદેશે વૃત્તિ: । શક્યના એક દેશનો પરિત્યાગ
કરીને એક દેશમાં વર્તવું તે ભાગ ત્યાગ
લક્ષણા. જેમ 'તત્ત્વમસિ (તે તું છે)' ઇત્યાદિ
વાક્યમાં સર્વજ્ઞત્વ, અસ્પૃશ્વતાદિ વિરુદ્ધ અંશનો
પરિત્યાગ કરીને ચેતન માત્રનો અભેદ તે ભાગ-
ત્યાગલક્ષણા.

૨. શક્યતાવચ્છેદકપરિત્યાગેન વ્યક્તિમાત્ર-
વૌષ્ણપ્રયોજિકા લક્ષણા માગત્યાગલક્ષણા । શક્ય-
તાના અવચ્છેદકનો પરિત્યાગ કરીને વ્યક્તિ
માત્રમાં યોધની પ્રયોજિકા લક્ષણા તે ભાગ-
ત્યાગલક્ષણા.

માગાસિદ્ધિ:—પક્ષતાવચ્છેદકસામાનાધિ-
કરણ્યેન હેત્વમાવ: । પક્ષમાં રહેલી પક્ષતારૂપ
અવચ્છેદક વડે સાધ્યના હેતુનો જે અભાવ તે
ભાગાસિદ્ધિ હેતુ કહેવાય. જેમ, પૃથ્વી ગન્ધવત્તી,
ઘટત્વાત્ પૃથ્વી ગંધ ગુણવાળી છે, ઘટત્વરૂપ
હેતુથી. એ અનુમાનમાં પૃથ્વીપક્ષ છે. એ

પક્ષતામાં રહેલી પક્ષતાનું અવચ્છેદક પૃથ્વીત્વ છે. એ પૃથ્વીત્વનું સામાન્યાધિકરણ ઘટ, પટ, વગેરેમાં છે. માટે જો ઘટત્વ એ સામાનાધિકરણના અળથી ગંધવત્ત્વનો હેતુ થાય તો તે ઘટત્વ એજ પૃથ્વીત્વરૂપ સામાનાધિકરણના અળથી પટનો પણ હેતુ થવો જોઈએ; પણ ઘટત્વ એ પટનો હેતુ છે, એમ તો કોઈ કહે જ નહિ. માટે સામાનાધિકરણના અળથી એક ભાગમાં કદાચ હેતુ જેવું જણાતું હોય તથાપિ બીજી જગ્યાએ તે હેતુનો અભાવ સ્પષ્ટ હોવાથી એને ભાગાસિદ્ધિ (હેત્વાભાસ) કહે છે. (વિશેષ ખુલાસા માટે સ્વરૂપાસિદ્ધિ શબ્દ જુઓ.)

ભારતવર્ષમ્—ઉત્તરેણ સમુદ્રસ્ય હિમાદ્રેશ્ચેવ દક્ષિણે। વર્ષ તદ્ભારતં નામ ભારતી વત્ર સન્તાતિઃ ॥૧૧॥ સમુદ્રથી ઉત્તરમાં અને હિમાલયથી દક્ષિણમાં જે દેશ છે, તે ભારતવર્ષ કહેવાય છે, જ્યાં ભરતરાજની પ્રજા વસે છે.

ભાવઃ—ક્રિયાનિર્વર્ત્યોર્ધર્મઃ, ક્રિયૈવ વા, ક્રિયાવાઃ ફલં વા। ક્રિયાવડે સિદ્ધ થાય એવો અર્થ તે ભાવ, અથવા ક્રિયા પણ ભાવ; અથવા ક્રિયાનું ફળ તે ભાવ.

ભાવકાર્યમ્—અનિત્ય દ્રવ્ય, અનિત્ય-ગુણ, અને અનિત્ય કર્મ, એ ત્રણેને ભાવકાર્ય કહે છે.

ભાવત્વમ્—સમવાયૈકાર્યસમવાયાન્વતરસમ્બન્ધેન સત્તાવત્ત્વં ભાવત્વમ્। સમવાય સંબંધે કરીને અથવા એકાર્થ સમવાય સંબંધે કરીને જે સત્તા જાતિમત્ત્વ છે, તેનું નામ ભાવત્વ જોમ, દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, એ ત્રણમાં તો સત્તા જાતિ સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે, અને સામાન્ય, વિશેષ સમવાય, એ ત્રણ પદાર્થોમાં તો સત્તા જાતિ એકાર્થ સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે. એટલે દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મરૂપ એક અર્થમાં સત્તા જાતિ સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે, તે દ્રવ્યાદિ રૂપ એક અર્થમાં તે સામાન્યાદિક ત્રણે પદાર્થ પણ સમવાય સંબંધે વડે રહે છે. એનું નામ એકાર્થ સમવાય સંબંધ

છે. જો કે સમવાય દ્રવ્ય ગુણાદિકમાં સમવાય સંબંધે કરીને રહેતો નથી, પણ સ્વરૂપ સંબંધે કરીને રહે છે, તથાપિ સમવાયનો સ્વરૂપ સંબંધ સમવાય રૂપ જ છે. આવી રીતે એકાર્થ સમવાય સંબંધે કરીને સત્તા જાતિ સામાન્યાદિક ત્રણે પદાર્થમાં રહે છે, માટે એ ભાવત્વનું લક્ષણ ઘટે છે.

૨. વિધિમુખપ્રતીતિત્વં ભાવત્વમ્। વિધિમુખ (અભાવરૂપ નહિ એવી—જે ‘છ’ એવી) પ્રતીતિ થવાપણું તે ભાવત્વ કહેવાય.

ભાવવિકારઃ—પૂર્વાવસ્થા પરિત્યાગે સત્ય-વસ્થાન્તરાપત્તિઃ। પૂર્વાવસ્થાનો પરિત્યાગ થયા પછી જે બીજી અવસ્થા પ્રાપ્ત થવી તે ભાવ-વિકાર. જેમ—જાયતે (ઉત્પન્ન થાય છે), અસ્તિ (અસ્તિત્વમાં હોય છે), વર્ધ્યતે (વૃદ્ધિ પામે છે), વિપરિણમતે (પરિણામ પામે છે—પરિપક્વ થાય છે), અપક્લીયતે (ક્ષીણ થવા માટે છે), અને વિનશ્યતિ (નાશ પામે છે) એવા છ ભાવવિકાર નિરુક્તમાં યાદકે કહ્યા છે.

ભાવાદ્વૈતમ્—વેદાન્તમાં અજ્ઞાનને ભાવ રૂપ પદાર્થ માન્યો છે. એ ભાવરૂપ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ એ અભાવરૂપ છે, માટે, અજ્ઞાનનો અભાવ બ્રહ્મમાં હોવાથી બ્રહ્મમાં દ્વૈત થતું નથી—બ્રહ્મનું અદ્વૈત જતું રહેતું નથી. એવી રીતના બ્રહ્મના અદ્વૈતને ભાવાદ્વૈત કહે છે.

ભાષણમ્—વર્ત્તિકં ચ જ્ઞાનાનુકૂલશબ્દપ્રયોગઃ। કોઇપણે (વિવક્ષિત) જ્ઞાન થવાને અનુકૂળ જે શબ્દપ્રયોગ તે ભાષણ.

ભાષા—પ્રતિજ્ઞાસૂચકવાક્યમ્। પ્રતિજ્ઞાનું સૂચક વાક્ય તે ભાષા.

૨. ભાષણ; અથવા જેનાવડે ભાષણ થઈ શકે છે તે ભાષા.

૩. તત્ત્વદેશસ્વજનવર્તનનિર્વાહકં વાક્યમ્। તે તે દેશમાં રહેનારા લોકોના પોતાના વ્યવહારનો નિર્વાહ કરનાર વાક્ય તે ભાષા,

ભાષ્યમ્—સૂત્રાર્થો વર્ણ્યતે યત્ર વાક્યૈઃ સૂત્રાનુસારિભિઃ। સ્વપદાનિ ચ વર્ણ્યન્તે ભાષ્યં.

ભાષ્યવિદો વિદુઃ ॥૧૧॥ જેમાં સૂત્રને અતુસરતાં વાક્યો વડે સૂત્રનો અર્થ વર્ણ્યો હોય તથા ભાષ્યકારનાં પોતાના પદોનું પણ વર્ણન કર્યું હોય તેને ભાષ્યને જાણનારા વિદ્વાનો ભાષ્ય કહે છે.

માસ્ત્રરશુક્લમ્—ધોળું અને ચળકતું.

મિક્ષા—ગ્રાસમાત્રમન્નમ્ । એક ગ્રાસ જેટલું અન્ન તે લિક્ષા.

૨. ગ્રાસમાત્રં ભવેદમિક્ષા પુષ્કલં તુ ચતુર્શુળમ્ । પુષ્કલાનિ ચ ચત્વારિ હન્તકારો વિધીયતે ॥૧૧॥ એક ગ્રાસ જેટલું અન્ન તે લિક્ષા; ચાર ગ્રાસ એટલે એક પુષ્કલ; અને ચાર પુષ્કલ અથવા સોળ ગ્રાસ એટલે હંતકાર કહેવાય.

મિશુઃ—મિશેપજીવી । લિક્ષાવડે નિર્વાહ કરનાર તે લિક્ષુ.

૨. મિક્ષાકારકઃ । અથવા લિક્ષા કરનારો પણ લિક્ષુ કહેવાય.

૩. ચતુર્થાધ્રમી મિશુઃ । સંન્યાસી પણ લિક્ષુ કહેવાય. અથવા—

૪. યતિશ્ચ બ્રહ્મચારી ચ વિચાર્યો ગુરોપકઃ । ભગ્વનઃ ક્ષોણશ્ચિત્તિશ્ચ પટેતે મિશ્રવઃ સ્મૃતાઃ । સંન્યાસી, બ્રહ્મચારી, વિદ્યાર્થી, શુરૂનું પોપણ કરનાર, પ્રવાસી અને જેને નિર્વાહનાં સાધન ન હોય એવો એ છ લિક્ષુઓ કહેવાય છે.

મિશુપટકમ્—અજિહ્વઃ પળકઃ પટ્નુરન્વો વધિર એવ ચ । મુગ્ધશ્ચેતે સુવિજ્ઞેયાઃ પટ્ ભૂમો મિશુપુજ્જવાઃ ॥૧૧॥ અન્વિષ્ઠ, પંઢ, પંગુ, અધ, બધિર અને મુગ્ધ, એ છ પ્રકારના પૃથ્વી ઉપર લિક્ષુઓ જાણવા. શાસ્ત્રકારોએ તેમનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે કહ્યાં છે:—

(૧) અજિહ્વમિશુઃ—જે ખાતી વખતે આ સાંડે સાંડે છે કે માડું છે એમ કહેતો નથી; તેમ જ દિત, મિત, અને સત્યજ બોલે છે, તેને અન્વિષ્ઠ (જહ વગરનો) લિક્ષુ (સંન્યાસી) જાણવો.

(૨) પટ્નુમિશુઃ—લિક્ષાને માટે કે મળચૂન ત્યાગને માટે જે એક યોજનથી વધારે આગળ જતો નથી તેને પંગુ (પાંગળો) લિક્ષુ જાણવો.

(૩) પળકમિશુઃ—જે લિક્ષુ આજ જન્મેલી અથવા સોળ વર્ષની અથવા સો વર્ષની સ્ત્રીને જોઈને નિર્વિકાર રહે છે તેને પંઢ લિક્ષુ જાણવો.

(૪) અન્વમિશુઃ—જે લિક્ષુ ઉભો હોય કે ચાલતો હોય તથાપિ ચારે પાસ જેની આંખ બે બે હાથ કરતાં વધારે ન જતી હોય તેને અંધલિક્ષુ જાણવો.

(૫) વધિરમિશુઃ—હિતાહિત અથવા મનને આનંદ કે ખેદ આપે એવું વચન કાને પડ્યા છતાં જે સાંભળતો નથી તેને બેહેરો લિક્ષુ જાણવો.

(૬) મુગ્ધમિશુઃ—વિપયો સમીપ છતાં અને ઇન્દ્રિયો સારી છતાં જે જિજ્ઞેક્ષાની પેટે તેના તરફ લક્ષ આપતો નથી, તેને મુગ્ધલિક્ષુ જાણવો.

મિચ્છત્વમ્—મેદાનુયોગિત્વમ્ । ભેદનું જે અનુયોગીપણું એટલે જે પદાર્થમાં ભેદ રહેલો રહેલો હોય તે પદાર્થમાં રહેલો ધર્મ.

૨. મેદાધિકરણત્વમ્ । ભેદનું અધિકરણપણું.

ભૂતત્વમ્—બહિરન્દ્રિયગ્રાહ્યવિશેષગુણવર્ત્ત્વં ભૂતત્વમ્ । બાહ્ય ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનના વિષયભૂત જે વિશેષ ગુણ છે તે વિશેષ ગુણવત્ત્વનું નામ ભૂતત્વ છે. જેમ—ગંધ, રસ, રૂપ, રસર્શ, શબ્દ, આ પાંચ વિશેષ ગુણ ક્રમે કરીને ધ્રાણુ, રસન, ચક્ષુ, ત્વક્. અને શ્રોત્ર, એ પાંચ બાહ્ય ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનના વિષય છે. તે ગંધાદિ પાંચ વિશેષ ગુણ યદ્યાક્રમે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ, એ પાંચ દ્રવ્યોમાં સમવાય સંબંધે કરીને રહેલા છે. માટે પૃથ્વી આદિક પાંચિન્દ્રમાં રહેલો ધર્મ તે ભૂતત્વ છે.

ભૂતપ્રતિચન્દ્રઃ—પૂર્વાનુભૂતવિષયસ્વાવશેન પુનઃ પુનઃ સ્તરણમ્ । પૂર્વ અનુભવેલા વિષયનું

અવશપણે ફરીફરીને સ્મરણ થયા કરે તે ભૂતપ્રતિષ્ઠા કહેવાય.

ભૂતાર્થવાદ:—તત્કાલે તદ્દશુણ્ણાપકઃ શબ્દો ભૂતાર્થવાદઃ । તે શુણના વિદ્યમાન કાળમાં તે શુણનું યોગક જે વાક્ય છે, તે ભૂતાર્થવાદ કહેવાય છે. જેમ, —“જરાયામયં શરઃ—આ પુરૂષ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ શરો છે.” આ વાક્ય જરાવસ્થા વિષે વિદ્યમાન શરતાનું કથન કરે છે, માટે એ વાક્ય ભૂતાર્થવાદ કહેવાય છે.

૨. પ્રમાણાન્તરવિરોધતત્પ્રાપ્તિરહિતાર્થબોધકો-
ડ્યર્થવાદઃ । બીજા કોઈ પ્રમાણ સાથે વિરોધ રહિત, તથા બીજા કોઈ પ્રમાણની પ્રાપ્તિથી રહિત જે અર્થવાદ તે ભૂતાર્થવાદ. જેમ, —“इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्—ઇન્દ્રે વૃત્રાસુરની સામે વજ્ર ઉગામ્યું.” એ વાક્યની પ્રમાણતા માટે ફક્ત શબ્દપ્રમાણ સિવાય બીજું કોઈ વાક્ય નથી, તેમ એ વાક્યાર્થને સિદ્ધ કરવાને બીજું કોઈ પ્રમાણ નથી, એમ હોઇને એ અર્થવાદ વાક્ય છે, માટે એ ભૂતાર્થવાદ છે.

ભૂમિકા—અન્યરૂપેડ્યન્યપ્રવેશઃ । (નાટકમાં) અન્યનું રૂપ ધારણ કરીને અન્યનો પ્રવેશ તે ભૂમિકા. જેમ, —“હરિશ્ચંદ્રની ભૂમિકા ધારણ કરીને નટ પ્રવેશ કરે છે.”

૨. હર્મ્યાદિસ્તરોત્તરભૂમિવત્ ચિત્તજ્ઞાનાન્યતસ્થા-
વસ્થાવિશેષઃ । જેમ હવેલીમાં પહેલો મળ્લો, બીજો મળ્લો એમ ઉત્તરોત્તર ઉપર ઉપર ચઢતા માળ હોય છે, તેમ ચિત્ત કે જ્ઞાનની ચઢતી પાયરીઓને ભૂમિકા કહે છે.

૬. પ્રયોજનસમ્પાદિકા યુક્તિઃ । પ્રયોજનને પ્રાપ્ત કરી આપનારી યોજના તે ભૂમિકા.

મૂરાદિલોક:—પ્રાણિનાં કર્મજ્ઞાનફલભોગ-
સ્થાનવિશેષઃ । પ્રાણીઓને પોતાનાં કર્મ કે જ્ઞાનના ફળના ભોગ માટે અમુક સ્થાન રૂપ જે ભૂમિ આદિક લોક છે તે.

ભેદ:—વૃથાકરણમ્ । જૂઠું કરવું કે કહી બતાવવું તે ભેદ.

૨. અન્યોડ્યનામાવો ભેદઃ । અન્યો-ન્યાભાવ નામના અભાવને ભેદ કહે છે.

ભેદાભાવ:—(ભેદાધિકારે) માનાભાવાદયુક્તેશ્વ-
ન ભિદેશ્વરજીવયોઃ । જીવાનામચિતાં ચૈવ નાત્મનો ન પરસ્પરમ્ ॥૧૧॥ ‘ભેદાધિકાર’ નામે ગ્રંથમાં કહે છે કે—જીવ અને ઈશ્વરનો, જીવ અને જડનો, જીવોનો કે જડોનો પરસ્પર ભેદ નથી; કેમકે તેવો ભેદ હોવાનું પ્રમાણ નથી તેમ યુક્તિ પણ નથી. માટે એ ભેદાભાવ છે.

ભોક્તા—સુખાકાર અંતઃકરણની વૃત્તિવડે વિશિષ્ટ આત્મા.

૨. આનંદમય કોશની ઉપાધિવાળો આત્મા તે ભોક્તા કહેવાય છે.

૬. સુખદુઃખાકારચૃત્યુપહિતં ચૈતન્યમ્ ।
અંતઃકરણની સુખાકાર કે દુઃખાકાર વૃત્તિની ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે ભોક્તા.

ભોગ:—સુખદુઃખાન્તરસાક્ષાત્કારો ભોગઃ ।
હું સુખી છું, હું દુઃખી, એ પ્રમાણે જે સુખ-
દુઃખનો સાક્ષાત્કાર છે, તેનું નામ ભોગ.

ભોગ્યમ્—સુખદુઃખાન્તરસાક્ષાત્કારિ જ્ઞાન-
વિષયઃ । સુખ કે દુઃખ બેમાંથી ગમે તે એકનો સાક્ષાત્કાર કરનારના જ્ઞાનનો જે વિષય તે ભોગ્ય કહેવાય.

ભૌમં તેજઃ—પૃથિવમાગ્રેન્ધ્રનં તેજો ભૌમં
તેજઃ । કાશાદિક પૃથિવ પદાર્થ જેનું ઇંધન છે એવું તેજ તે ભૌમ તેજ કહેવાય છે. પ્રસિદ્ધ અગ્નિ અને આગિયા જીવડા વગેરેમાં રહેલું તેજ તે એવું તેજ છે.

ભ્રમ:—અતસ્મિસ્તદ્ગ્રહો ભ્રમઃ । જ્યાં અમુક પદાર્થ નથી. ત્યાં તે પદાર્થ છે એવી માન્યતા તે ભ્રમ.

૨. દોષજન્યજ્ઞાનં ભ્રમઃ । નેત્રાદિના દોષથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન તે ભ્રમ.

૩. નિષ્ફલપ્રવૃત્તિજનકો વૈષો ભ્રમઃ ।
નિષ્ફળ પ્રવૃત્તિનું જનક એવું જે જ્ઞાન, તે ભ્રમ.

૪. તદભાવવતિ તત્પ્રકારકં જ્ઞાનમ્ । જ્યાં જે વસ્તુનો અભાવ હોય ત્યાં તે વસ્તુનું જ્ઞાન તે બ્રમ જેમ, શૂનળખાં જળનું જ્ઞાન તે બ્રમ.

એ બ્રમ બે પ્રકારનો છે: (૧) સોપાધિક બ્રમ, અને (૨) નિરૂપાધિક બ્રમ, (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

આન્તિ:—જે પ્રતીતિના ઉત્તર કાળમાં વિરોધી પ્રતીતિ થાય છે તે પ્રતીતિને આન્તિ કહે છે. જેમ, છીપમાં રૂપાની પ્રતીતિ થયા પછી ‘આ રૂપું નથી’ એવી વિરોધી પ્રતીતિ થાય છે. છીપમાં રૂપાની પ્રતીતિ એ આન્તિ છે.

૨. અતાત્વિકાન્યથાભાવેન વસ્ત્વગાહનમ્ । વસ્તુના ખરાપણા વિષે નિશ્ચય કર્યા પહેલાં, તે વસ્તુ હોય તેથી ભિન્નપણે તેને જાણવી તે આન્તિ.

આન્તિજતાદાત્મ્યમ્—અહંકારનું સાક્ષી સાથે તાદાત્મ્ય તે આત્મજતાદાત્મ્ય કહેવાય છે.

મ

મજ્જલમ્—અમીઘ્યર્થ સિદ્ધિર્મજ્જલમ્ । ઇચ્છેલા અર્થની સિદ્ધિ તે મંગલ. અથવા

૨. અભિપ્રેતાર્થ સિદ્ધિઃ ધારેલા અર્થની સિદ્ધિ તે મંગલ.

૨. સંસાસિપ્રતિવન્ધકીભૂતદુરિતવિશેષવિષાત્કરવમ્ । કોઈ અર્થની સમાપ્તિ થવામાં પ્રતિબંધક રૂપ થનારાં અમુક પાપોનો નાશ કરવાપણું તે મંગલત્વ.

૪. વિઘ્નમિન્ત્વે સતિ વિઘ્નવ્યસપ્રતિવન્ધકાભાવ મિન્ત્વે સતિ પ્રારિપ્સિતવિઘ્નવ્યસાધારણ-કારણત્વં મજ્જલત્વમ્ । વિઘ્નથી અને વિઘ્નનો નાશ કરનારને અટકાવનાર જે પ્રતિબંધક, તેના અભાવથી પણ ભિન્ન હોઈને પ્રારંભ કરવા ઇચ્છેલા કાર્યનાં વિઘ્નના નાશનું જે અસાધારણ કારણપણું તે મંગલત્વ.

મંગલ ત્રણ પ્રકારનું છે: (૧) આશીર્વાદાત્મક મંગલ; (૨) નમરકારાત્મક મંગલ;

અને (૩) વસ્તુ નિર્દેશાત્મક મંગલ. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

મતમ્—સમ્મતમ્ । જેમાં સંમતિ હોય તે.

૨. અભિપ્રેતજ્ઞાનમ્ । જે અર્થ ધારેલો હોય તેનું નામ.

મતાનુજ્ઞા—સ્વપક્ષે દોષમનુદૂલ્ય પરપક્ષે દોષામિધાનં મતાનુજ્ઞા । પોતાના પક્ષમાં પ્રાપ્ત થયેલા દોષનો ઉદ્ધાર ન કરતાં જે પરપક્ષ વિષે દોષનું કથન, તેનું નામ મતાનુજ્ઞા.

મત્સર:—સ્વમાનસમ્પત્તિર્દર્શનાસહનમ્ । પોતાનું માન અને સંપત્તિ જોઈને જે સહન ન થવાપણું—શૂરવી ન શકવાપણું તે મત્સર.

૨. પરોત્કર્ષાસહનપૂર્વકસ્વોત્કર્ષવાન્છા । ખીજનો ઉત્કર્ષ સહન ન થવો અને તે સાથે પોતાના ઉત્કર્ષની ઇચ્છા તે મત્સર.

મદ:—મત્સદ્દશઃ કો વેતિ ચિત્તંવૃત્તિઃ । મારા જેવો ખીજે કોણ છે એવી ચિત્તની વૃત્તિ કે હર્ષની વૃત્તિ તે મદ.

૨. વિદ્યાદિનિમિત્તા સ્વસ્મિન્નાધિક્યવુદ્ધિઃ । વિદ્યા, ધન, કુળ, વગેરે નિમિત્તથી પોતે ખીજ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એવી યુદ્ધિ તે મદ.

મધ્યમા વાણી—હૃત્કત્યવાય્યમિવ્યંચ્યસ્ત-તોપિ સ્થૂલાત્માશબ્દઃ । જે શબ્દ હૃદયચક્રમાં રહેલા વાયુવડે અભિવ્યક્ત થતો હોય, અને મુખોચ્ચારિત શબ્દ તેના કરતાં પણ સ્થૂલ હોય, તે મધ્યમાવાણી.

મધ્યસ્થ:—વિવદમાનયોઃ સદસદ્વાક્ય વિચારકઃ । બે જણુ વિવાદ કરતા હોય તેમના ખરાખોટા વાક્યનો વિચાર કરનાર તે મધ્યસ્થ.

૨. અથવા બે વિવાદીઓમાંથી જે બન્નેનો પક્ષપાતી કે હિતેષી હોય, તે મધ્યસ્થ.

મન:—સંયોગેનાત્મપ્રાપ્તકેન્દ્રિયં મનઃ । જે દ્રવ્ય સંયોગ સંબંધે કરીને આત્માનું પ્રાહક હોઈને ઇન્દ્રિય પણ હોય તે મન.

૨. મનસ્ત્વજાતિમન્મનઃ । જે દ્રવ્ય સમવાય સંબધે કરીને મનસ્ત્વ જાતિવાળું હોય છે તે દ્રવ્ય મન કહેવાય છે.

૩. સંકલ્પવિકલ્પાત્મવૃત્તિમદન્તઃકરણમ્ । સંકલ્પવિકલ્પાત્મક વૃત્તિવાળું અંતઃકરણ તે મન.

૪. અપચ્છીકૃતભૂતકાર્યત્વે સત્તિ જ્ઞાનકર્મોભય કરણત્વં મનસ્ત્વમ્ । અપચ્છીકૃત ભૂતોનું કાર્ય હોઇને જ્ઞાન તથા કર્મ બનનેનું જે કરણ (સાધન) હોય તે મન.

૫. સુલ્લુપ્તિસાક્ષાત્કારણત્વે સત્તિન્દ્રિયમ્ । સુલ્લુપ્તિસાક્ષાત્કારણ કારણ જે ઇન્દ્રિય તે મન.

૬. સ્પર્શરહિતત્વે સત્તિ ક્રિયાવત્ત્વં મનઃ । સ્પર્શથી રહિત હોઇને જે ક્રિયાવાળું હોય તે મન.

૭. દ્રવ્યસમવાયિકારણત્વરહિતાણુસમવેત દ્રવ્યત્વાપરજાતિર્મનઃ । દ્રવ્ય જેનું સમવાય કારણ નથી, પણ અણુમાં સમવેત જે દ્રવ્યત્વ નામની અપર જાતિ તે મન.

૮. લાભ તથા સોનાની પેઠે સાવચવ તથા કામાદિવૃત્તિ રૂપે પરિણામવાળું જે અંતઃકરણ, તે મનનરૂપ હોવાથી મન કહેવાય છે.

મનનમ્—સાધકવાધકપ્રમાણોપન્યાસરૂપયુક્તિમિત્તદર્શાનુચિન્તનં મનનમ્ । શ્રવણ કરેલા અર્થનાં જે પ્રમાણો સાધક એટલે સિદ્ધ કરનારાં છે, તથા તે અર્થથી વિપરીત અર્થનાં જે પ્રમાણો બાધક છે, તે પ્રમાણોની સ્પર્શરૂપ યુક્તિઓવડે શ્રવણ કરેલા અર્થનું પુનઃ પુનઃ ચિંતન, તેનું નામ મનન.

૨. દ્વિતિયાધ્યાયોચાર્યાસત્ત્વશક્તિનિવર્તક્યુત્થનુસન્ધાનં મનનં । બ્રહ્મસૂત્રના બીજા અધ્યાયમાં જે અર્થ કહ્યો છે, તેના અસત્પણની શંકાની નિવર્તક યુક્તિઓનું ચિંતન કરવું તે મનન.

૩. શબ્દાવધારિતેયં માનાન્તરવિરોધશઙ્કાયાં તન્નિશ્ચરણાનુકૂલતર્કાત્મજ્ઞાનજનકો માનસો વ્યાપારઃ ।

શબ્દ પ્રમાણથી નિશ્ચિત કરેલા અર્થમાં કોઇ બીજા પ્રમાણથી વિરોધની શંકા થાય ત્યારે તે દૂર કરવાને અનુકૂળ તર્કવડે આત્મજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર જે મનનો વ્યાપાર તે મનન કહેવાય છે.

૪. સાધકવાધકપ્રમાણોપન્યાસરૂપયુક્તિમિઃ શ્રુત્યર્થાનુચિન્તનં મનનમ્ । સાધક અને બાધક પ્રમાણો રજુ કરવારૂપ યુક્તિઓ વડે શ્રુતિના અર્થનું અનુચિંતન તે મનન.

૫. અનુમાનાદિક યુક્તિઓથી આત્માનો વિચાર તે મનન. અથવા

૬. શ્રુતસ્વાર્થસ્ત્રોપપત્તિમિશ્ચિન્તનં । શ્રવણ કરેલા અર્થનું શ્રુતિઅનુકૂળ યુક્તિઓ વડે ચિંતન તે મનન કહેવાય છે.

મનોગતગુણાઃ—મન નામે દ્રવ્યમાં (૧) સંખ્યા, (૨) પરિમાણ, (૩) પૃથક્ત્વ, (૪) સંયોગ, (૫) વિભાગ, (૬) પરત્વ, (૭) અપરત્વ, અને (૮) વેગ, એ આઠ ગુણો રહેલા છે.

મનનગુણાઃ—રાજસ તામસ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને મનની સૂક્ષ્મતા સંપાદન કરવી તે મનનનો ગુણ છે.

૨. વૃત્તિરૂપપરિણામત્યાગેન નિરોધાકારપરિણામઃ । મનની વૃત્તિરૂપ પરિણામનો ત્યાગ કરીને તેનો નિરોધરૂપ પરિણામ પ્રાપ્ત કરવો તે—મનને વિચાર કરતાં અટકાવવું તે—મનનનો ગુણ છે.

મનોમયઃ—મનોઽત્તિરિક્તોપાધિશૂન્યઃ । મનથી લિન્ન બીજી કોઇ ઉપાધિથી રહિત તે મનોમય.

મનોમયકોશઃ—કર્મેન્દ્રિયૈઃ સહિતં મનઃ । પાંચ કર્મેન્દ્રિયો સહિત મન તે મનોમય કોશ કહેવાય છે.

મનોવ્યસનમ્—ચૌર્વાદીચ્છાદેહુભૂતં વ્યસનમ્ । ચોરી કરવી, વગેરે કર્મો કરવાની ઇચ્છાનું હેતુભૂત જે વ્યસન તે મનોવ્યસન.

નાશ થાય છે; માટે તેને કોઈ 'અલ-પ્રલય' પણ કહે છે. આ પ્રલયમાં ફક્ત અજ્ઞાનજ આક્રી રહે છે.

મહામોહઃ—રાગઃ—સાધનરહિતસ્યાપિ સર્વ-સુખસજ્જાતીયં મે ભૂયદિતિ વિપર્યયવિશેષઃ । સાધન રહિત છતાં પણ મને સર્વ સુખનું સંજાતીય જે કાંઈ હોય તે પ્રાપ્ત થાઓ, એવા પ્રકારનો એક વિપર્યય તે મહામોહ. એને કાંઈ 'રાગ' પણ કહે છે.

મહાવાક્યમ્—તત્ત્વવેદાયૈવ્યવોધકવાક્યમ્ । તત્ત્વ અને ત્વં પદ્ધતીની એકતાનું બોધક વાક્ય.

૨. પરસ્પરસમ્બંધાર્થકં વાક્યં મહાવાક્યમ્ । જે પરસ્પર સંબંધવાળા અર્થવાળું હોય તે વાક્ય મહાવાક્ય કહેવાય.

૩. (મીમાંસકોને મતે) વાક્યસમુદાયરૂપત્વે સતિ એકવાક્યમ્ । ધણું વાક્યોના સમુદાયરૂપ હોઇને જે એક વાક્ય હોય તે મહાવાક્ય.

મહાવિદ્યાનુમાનત્વમ્—(ન્યાયમતે) પક્ષે પ્રકારાન્તરેણ સાધ્યોપસંહારશાલિત્વે સતિ દૃષ્ટાન્તે પ્રકારાન્તરેણ સાધ્યોપસંહારશાલિત્વમ્ । પક્ષમાં સાધ્યનો ઉપસંહાર એક રીતે કર્યો હોય અને દૃષ્ટાન્તમાં બીજી રીતે સાધ્યનો ઉપસંહાર કર્યો હોય એવું અનુમાનપણું તે મહાવિદ્યાનુમાનત્વ કહેવાય.

માત્રા-હસ્તવર્ણાચારણકાલઃ । હસ્ત અક્ષરને બોલતાં જેટલો કાળ લાગે તેને (એક) માત્રા કહે છે.

૨. ઉચ્ચકારોચારણકાલઃ । ઉચ્ચકારનો ઉચ્ચાર કરતાં જેટલો કાળ લાગે તેટલા કાળને માત્રા કહે છે.

૩. સ્વજાતુમળલં પાણિના ત્રિઃ પરમૃદ્ય ચ્છોટિકાવચ્છિન્નકાલોમાત્રા । પોતાના ધુટણને ત્રણવાર અડકીને ચપટી બળવતાં જેટલો કાળ લાગે તે કાળ તે માત્રા, (યોગશાસ્ત્ર) .

માઘ્યમિકઃ—બુદ્ધનો પ્રથમ શિષ્ય આઘ્યમિક કહેવાય છે. તે શ્યવાદી હતો. શ્યવાદ એ બાદોનો મુખ્ય મત છે. સુષુપ્તિ-

માંથી જાગેલા માણસને 'સુષુપ્તિમાં હું નહોતા' એવો અનુભવ થાય છે માટે આત્માનું ખરૂં સ્વરૂપ શ્ય છે, એવો તેમનો મત છે.

માનઃ—સર્વત્રાપ્રણતિભાવઃ । સર્વત્ર નહિ નમવાપણું તે માન.

૨. પુરુવાન્તરેણ સમ્પાતિદઃ સત્કારઃ । બીજા પુરૂષે સત્કાર કર્યો હોય તે માન.

૩. અવિવેકિનામ્યુત્થાનામિવાદનપૂર્વકત્વે સતિ કિંમપિ પૂજાત્વં માનત્વમ્ । અવિવેકી (એટલે સંસારી) મનુષ્યે ઉભા થઇ સામા આવી નમસ્કારી શરીરનો એક જાતનો સત્કાર કરવાપણું તે માનત્વ.

માનસજપઃ—જિહ્વોષ્ઠાદિવ્યાપારહિતં શબ્દા-ર્થચોચિન્તનમ્ । જીભ અને ઓઠ હલાવ્યા સિવાય શબ્દ અને અર્થનું ચિંતન કરવું તે.

માનિત્વમ્—વિચમાનૈરવિચમાનૈર્વા ગુણૈરાત્મ-જ્ઞાધિત્વમ્ । જે ગુણ પોતાનામાં હોય કે ન હોય, પણ તેવા ગુણો વડે જે પોતાનાં વખાણ કરવાપણું તે માનિત્વ.

માનોરથિકસુખમ્—વિષયોના ધ્યાન વડે જન્ય સુખ તે.

માયા—હૃદયેડ્યથા કૃત્વા બહિરન્યથા વ્યવહરણમ્ । હૃદયમાં જૂદા પ્રકારનો ભાવ રાખીને બહારથી જૂદા પ્રકારે વ્યવહાર કરવો તે માયા (કપટ) .

૨. રજસ્તમોડનામિભૂતશુદ્ધસત્ત્વપ્રધાના માયા । રંજોગુણ અને તમોગુણથી નહિ દબાયેલી શુદ્ધ સત્ત્વગુણ પ્રધાન (પ્રકૃતિ) તે માયા.

૩. વિપરીતપ્રવૃત્તિહેતુત્વે સતિ વિષયોપાદાનત્વે સતિ વિક્ષેપશક્તિપ્રધાનત્વં માયાત્વમ્ । જે વિપરીત પ્રવૃત્તિની હેતુ હોય તથા વિષયોનું ઉપાદાન કારણ તથા તે સાથે વિક્ષેપ શક્તિ પ્રધાન (એટલે વિક્ષેપ કરવારૂપ જેની મુખ્ય શક્તિ) હોય તે માયા. એ માયામાં રહેલું જાતિ-સામાન્ય તે માયાત્વ.

૪. નિરૂપાયિતુમશક્યત્વે સતિ વિસ્પૃષ્ટ માસ-માનત્વમ્ । જેનું નિરૂપણ કરવું અશક્ય છતાં જે સ્પષ્ટપણે ભાસમાન હોય તે માયા.

૫. સ્વાશ્રયવ્યાપ્તિમંદકરી માયા । પોતાના આશ્રયરૂપ બ્રહ્મને જે મોહની પ્રાપ્તિ નથી કરી શકેતી તે માયા.

૬. પોતાના આશ્રયરૂપ બ્રહ્મને જે ઢાંકે છે—કારણ કરે છે તે માયા. (ધરતી ચાર ભીંતોની વચ્ચે રહેલો અંધકાર જેમ પોતાને આશ્રય આપનાર ધરતે ઢાંકે છે, તેમ પોતાને આશ્રય આપનાર બ્રહ્મને જે આવરણ કરે છે એટલે જણાવા દેતી નથી પણ તેને દામે જે પોતાનેજ બતાવે છે તે માયા—સંક્ષેપ શારીરક).

૭. ઇશ્વરની ઉપાધિરૂપ શુદ્ધ સત્ત્વપ્રધાન સમાપ્તિ અજ્ઞાનને માયા કહે છે.

૮. જગતનું સમાપ્તિ કારણ શરીર તે માયા.

૯. વિદ્યેષ શક્તિપ્રધાન અજ્ઞાન તે માયા.

૧૦. ત્રિગુણવાળી પ્રકૃતિ, અવ્યાકૃત, એ પણ માયાનાં નામ છે.

મિથ્યાજ્ઞાનમ્—અતસ્મિન્નત્તદ્બુદ્ધિઃ । તે અર્થથી રહિત વસ્તુમાં તે અર્થની બુદ્ધિ તે મિથ્યાજ્ઞાન (મિથ્યા એવું અજ્ઞાન) જેમ રૂપથી રહિત છોપમાં ‘ આ રૂપું છે ’ એવી બુદ્ધિ તે મિથ્યાજ્ઞાન છે.

૨. જે ધર્મથી રહિત કોઈ પદાર્થ છે. તેને તે ધર્મવાળો માનવારૂપ બુદ્ધિનો જે વિપર્યય (ઉલટી સમજ) તેને મિથ્યાજ્ઞાન કહે છે. એનુંજ નામ ‘ અધ્યાસ ’ નૈયાયિકો એને ‘ અયથાર્થજ્ઞાન ’ કહે છે.

મિથ્યાત્મા—અનન્ય વગેરે પાંચ કોશને મિથ્યાત્મા કહે છે.

મિથ્યાત્વમ્—જ્ઞાનવાચ્યત્વમ્ । જ્ઞાનથી બાધાયોગ્ય થવાપણું.

૨. વ્રહ્મમિત્તત્વં મિથ્યાત્વમ્ । બ્રહ્મથી ભિન્ન-પણું તે મિથ્યાત્વ.

૩. પ્રતિપન્નેપાદૌ ત્રૈકાલિકાત્યન્તાભાવપ્રતિ-યોગિત્વમ્ । પ્રાપ્ત થયેલી ઉપાધિને વિષે ત્રણે કાળમાં અત્યંતાભાવનું જે પ્રતિયોગિત્વ

(એટલે જેનાં ત્રણે કાળમાં અત્યંતાભાવ હોય તે) મિથ્યાત્વ.

૪. જ્ઞાનાતિરિક્તાનિવર્ત્યત્વે સત્તિ જ્ઞાનનિવર્ત્ય-ત્વમ્ । જ્ઞાનથી ભિન્ન પદાર્થ વડે જેનો નાશ ન થઈ શકે એવું હોયને જ્ઞાનથી જેની નિવૃત્તિ થાય તે મિથ્યા.

૫. સદ્વિલક્ષણત્વે સત્યપરોક્ષપ્રતીતિવિપયત્વમ્ । સત્ત્વથી વિલક્ષણ હોયને અપરોક્ષ પ્રતીતિનો જે વિપય હોય તે મિથ્યા. મિથ્યાનો ધર્મ તે મિથ્યાત્વ.

૬. અસત્ત્વાવિશેષેઽપિ કદાચિત્પતીચમાનત્વમ્ । જેમાં અને અસત્ત્વમાં કોઈ તફાવત ન હતાં કોઈક વખત જેનું જણાવાપણું હોય તે મિથ્યાત્વ.

૭. (બૌદ્ધમતે) નિઃસ્વરૂપત્વં મિથ્યાત્વમ્ । જેનું કોઈ રૂપ (લક્ષણ) ન હોય તે. જેમ વંધ્યાપુત્ર.

૮. કાલસમ્બન્ધિત્વં મિથ્યાત્વમ્ । (નૈયા-યિકોને મતે) જે પદાર્થ કોઈ કાળમાં હોતો નથી તે મિથ્યા.

મિશ્રકર્મ—પુણ્યકર્મ અને પાપકર્મ મિશ્ર-હોય ત્યારે કહેવાય છે.

મિશ્રકર્મચયમ્—ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને સામાન્ય એવા ભેદથી મિશ્રકર્મ ત્રણ પ્રકારનું છે. તેમાં નિષ્કામ કર્મોદિ કરવા યોગ્ય શરીર આપનારું કર્મ તે ઉત્કૃષ્ટ મિશ્ર; પોતાના આશ્રમને ઉચિત કામ્યકર્મોદિ કરવા યોગ્ય શરીર આપનારું કર્મ તે મધ્યમ મિશ્ર; અને ચાંડાલ કે વ્યાધાદિ અધમ શરીર આપનારું કર્મ તે સામાન્ય મિશ્રકર્મ જાણવું.

મીમાંસા—વિચારપૂર્વકતત્ત્વનિર્ણયઃ । વિચાર-પૂર્વકે તત્ત્વનો નિર્ણય તે મીમાંસા.

૨. વેદાર્થકર્મનિર્ણાયકો ગ્રન્થઃ । વેદમાં કહેલા અર્થ અને કર્મનો નિર્ણય કરનારો ગ્રંથ તે (પૂર્વ) મીમાંસા.

૩. વેદાન્તવાક્યવિચારઃ । વેદાન્ત વાક્યોનો વિચાર તે (ઉત્તર) મીમાંસા.

૪. કર્મવિધિવિષયસંચયનિવારકો પ્રત્યઃ । કર્મવિષયક અને બ્રહ્મવિષયક સંશયોનું નિવારણ કરનારા ગ્રંથને મીમાંસા કહે છે.

મુક્તિત્વમ્—પુનઃ સંસારાભાવત્ત્વમ્ । ફરીને સંસારની પ્રાપ્ત નહિ થવાપણું.

૨. અવિદ્યાકામકર્મપારતન્ત્ર્યરહિતત્ત્વમ્ । અવિદ્યા, કામ અને કર્મની પરતંત્રતામાંથી રહિત થવાપણું.

૩. આત્માનિરત્યેકે । કેટલાક આત્માના નાશને મુક્તિ કહે છે.

૪. ચિત્તાનુષ્ઠાનમિત્યપરે । ચિત્તની ઉત્પત્તિ ન થવી તે મુક્તિ, એમ ખીજા કેટલાક કહે છે.

મુક્તિઃ—સ્વસમાનાધિકરણદુઃસ્વપ્રાગભાવાસ-માનકાલીનદુઃસ્વપ્નો મુક્તિઃ । (નૈયાયિકો મતે) સ્વ એટલે દુઃખધ્વંસ, તે દુઃખધ્વંસનું અધિકરણ શરીર છે. એ અધિકરણમાં રહેનારો દુઃખધ્વંસનો પ્રાગભાવ (અર્થાત્ દુઃખ) છે. તે પ્રાગભાવ જે સમયે હોય છે તે મુક્તિ રૂપી (આત્મતિક) દુઃખધ્વંસ હોતો નથી. માટે (આત્મતિક) દુઃખધ્વંસ એ દુઃખના પ્રાગભાવનો અસમાનકાલીન (સમાનકાળમાં નહિ રહેનારો) છે. એ દુઃખધ્વંસને મુક્તિ કહે છે. તાત્પર્ય કે જ્યાં સુધી શરીર હોય ત્યાં સુધી થયેલાં દુઃખનો જો કે ધ્વંસ થાય છે તથાપિ ભાવિ દુઃખોનો પ્રાગભાવ શરીરમાં હોય છે; માટે એવો દુઃખધ્વંસ દુઃખ પ્રાગભાવનો અસમાનકાલીન હોવાથી તે મુક્તિ નથી; પણ જે વખતે શરીરમાં કાંઈ દુઃખનો પ્રાગભાવ ન રહે, તે વખતે થનારો દુઃખધ્વંસ એજ મુક્તિ છે. એવો દુઃખધ્વંસ શરીર નિવૃત્ત થયા પછીજ હોઈ શકે, માટે એ મુક્તિ તે પરામુક્તિ છે. વેદાન્તીઓ અને 'વિદેહમુક્તિ' કહે છે.

૨. (નવીન નૈયાયિકોને મતે) પાપરૂપ દુરિતનો ધ્વંસ તે મુક્તિ. એટલે—સ્વસમાનાધિકરણદુરિતપ્રાગભાવાસમાનકાલીનદુરિતધ્વંસો મુક્તિઃ । દુરિતધ્વંસનું અધિકરણ શરીર છે, અને

દુરિતધ્વંસના પ્રાગભાવનું અધિકરણ પણ શરીર છે. એવી રીતે પોતાના સમાન અધિકરણવાળા શરીરમાં દુરિત પ્રાગભાવનો અસમાનકાલીન જે દુરિતધ્વંસ તે મુક્તિ. જૂના નૈયાયિકો જે સ્થળે 'દુઃખધ્વંસ' શબ્દ વાપરે છે તે સ્થળે 'દુરિતધ્વંસ' શબ્દ વાપરીને આ લક્ષણ નવીન નૈયાયિકોએ ઠરાવ્યું છે, કેમકે આત્મા વિભુ દ્રવ્ય છે, અને વિભુ દ્રવ્યમાં પ્રત્યક્ષ યોગ્ય જે તેનો વિશેષ ગુણ હોય તે તેની પછીના પ્રત્યક્ષ યોગ્ય ગુણની ઉત્પત્તિ થતાં નાશ પામે છે, એવો નિયમ છે. માટે આત્મા દ્રવ્યમાં પ્રત્યક્ષ યોગ્ય (માનસ પ્રત્યક્ષ યોગ્ય) જે દુઃખ ગુણ છે, તે પોતાની પછી આવનારા ઇન્દ્રિયાદિક વિશેષ ગુણોથી નાશ પામી જાય છે. અર્થાત્ દુઃખધ્વંસને માટે તત્ત્વજ્ઞાનની જરૂર નથી, માટે દુઃખધ્વંસ મુક્તિ નથી. અને 'દુરિતધ્વંસ' એ આત્માનો વિશેષ ગુણ છતાં પ્રત્યક્ષ યોગ્ય નથી, માટે તેનો નાશ તેની પછીના ગુણો કરી શકશે નહિ, પણ તત્ત્વજ્ઞાનજ કરી શકશે, માટે 'દુરિતધ્વંસ' ને મુક્તિ કહેવી યોગ્ય છે.

૩. (મીમાંસકોને મતે) સ્વર્ગોદિર્મુક્તિઃ । અગ્નિ હોત્રાદિક કર્મો કરવા વડે જે સ્વર્ગ સુખ મળે છે તે મુક્તિ. કેમકે સ્વર્ગોદિ સુખમાં દુઃખની છાંટ નથી અને તે નાશ પામતું નથી.

૪. (મીમાંસક ભટ્ટ પાદને મતે) નિત્ય-સુખસાક્ષાત્કારો મુક્તિઃ । નિત્ય સુખની અભિવ્યક્તિ તે મોક્ષ, એમને મતે (આત્મા જડ બોધસ્વરૂપ હોવાથી) આત્મા જો કે સુખરૂપ તથા જ્ઞાનરૂપ છે તથાપિ સંસાર દશામાં એ નિત્ય સુખરૂપતા અને જ્ઞાનરૂપતા પ્રાદુર્ભૂત થતી નથી. પણ જ્યારે મનુષ્ય આત્મજ્ઞાન તથા કર્મ બંને સાથે પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે પ્રાદુર્ભૂત થાય છે.

૫. (ભટ્ટપાદનુયાયીને મતે) માનસ જ્ઞાન વડે જે નિત્ય સુખની અભિવ્યક્તિ છે, તેજ મુક્તિ છે. ભટ્ટપાદનો ખીજો એક

અનુયાયી કહે છે કે, દુઃખનો અભાવ એજ મુક્તિ છે.

૬ (પ્રભાકરને મતે) આત્મજ્ઞાનપૂર્વક વૈદિક કર્મોના અનુષ્ઠાનથી મૂળ સહિત ધર્મ અધર્મનો ક્ષય થાય છે, અને તેથી દેહ તથા ઇદ્રિયો ફરીને પ્રાપ્ત ન થાય એવી રીતે નાશ પામે છે, એનું નામ મુક્તિ.

૭. (મુરારિમિશ્રને મતે) દુઃખનો અત્યંત અભાવ તે મુક્તિ.

૮. (સાંખ્યમતે) સત્, રજ્સ અને તમસ આ ત્રણ ગુણરૂપ, નિત્ય, એક, પરિણામી, એવી પ્રધાન નામની બે પ્રકૃતિ છે; તથા કાર્યકારણભાવથી રહિત, નિત્ય, કૃદસ્થ, અકર્તા, એવો ચેતન પુરૂષ છે. એ પ્રકૃતિ અને પુરૂષના વિવેકથી મનુષ્યનો અનાદિ અવિવેક નિવૃત્ત થઇ જાય છે. એમ થાય છે એટલે પછી પ્રકૃતિ પુરૂષના ભોગ માટે પ્રવૃત્ત થતી નથી. ત્યારપછી ત્રિવિધ દુઃખના અત્યંત નિરોધપૂર્વક પુરૂષ પોતાના અકર્તા, ઉદાસીન, કૃદસ્થ રૂપે રહે છે તે મુક્તિ કહેવાય છે.

૯. (યોગને મતે)-અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ, એ પાંચ ક્લેશ, તથા જાતિ, આયુષ્ય અને ભોગ, એ વગેરે જેટલા પરતંત્રતા રૂપ બંધ છે, તે બંધની અદ્યંત યોગ વડે નિવૃત્તિ થયાથી સ્વતંત્રતાની જે પ્રાપ્તિ તે મુક્તિ જાણવી.

૧૦. (પાશુપત મતે) પાશુપત શાસ્ત્રમાં કથન કરેલાં જે પશુપતિનાં પૂજન અર્ચન આદિક છે, તે પૂજનાદિક ધર્મોના અનુષ્ઠાનથી જીવરૂપ પશુના બંધનરૂપ પાશની નિવૃત્તિ થયે પુનરાવૃત્તિ રહિત પશુપતિની સમીપ જે ગમન તે મુક્તિ જાણવી.

૧૧. (વૈષ્ણવ મતે) વિષ્ણુના પ્રતિપાદક નારદ પંચરાત્ર વગેરે શાસ્ત્રોમાં કથન કરેલા જે વિષ્ણુ ભક્તોના ધર્મ છે, તે ધર્મોના અનુષ્ઠાનથી ઉત્પન્ન થયેલા જે વિષ્ણુનો પ્રસાદ

છે, તે પ્રસાદથી જીવનું પુનરાવૃત્તિથી રહિત વિષ્ણુ લોકમાં ગમન તે મુક્તિ.

૧૨. (હૈરણ્યગર્ભને મતે) પંચાગ્નિ વિદ્યાદિક ઉપાસના વડે અર્ચિરાદિ માર્ગદ્વારા પુનરાવૃત્તિ રહિત જે બ્રહ્મ લોકની પ્રાપ્તિ તે મુક્તિ.

૧૩. (એક દંડી વેદાન્તીને મતે)-“હું બ્રહ્મ છું” એવી રીતે જીવ બ્રહ્મના અભેદના સાક્ષાત્કારથી અનાદિ અવિદ્યાનો નાશ થયે સર્વ ઉપાધિથી રહિત કેવળ શુદ્ધ આત્માની સ્વપ્રકાશ જ્ઞાનસુખરૂપથી જે રિયતિ છે, તેજ જીવાત્માની મુક્તિ.

૧૪. (ત્રિદંડી વેદાન્તીને મતે) આનન્દમય-પરમાત્મનિ જીવાત્મલયઃ। વેદમાં ભેદ અને અભેદનાં બોધક વચનો છે, એ બંને પ્રકારનાં વાક્યોની પ્રમાણુતા માટે જીવ બ્રહ્મનો ભેદ અભેદ બંને માનવા જોઇએ. હવે અધિકારી પુરૂષ બ્યારે આત્મજ્ઞાન અને કર્મ બંનેનું અનુષ્ઠાન કરે છે, ત્યારે તે જ્ઞાન કર્મના સમુચ્ચયના અભ્યાસથી કારણ રૂપ બ્રહ્મમાં કાર્ય રૂપ જીવનો કર્મવાસના સહિતભેદ-અંશની નિવૃત્તિ રૂપ જે લય થાય છે, તેને મુક્તિ કહે છે.

૧૫. (સમુચ્ચયનાદી) શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મને નિર્વિકાર અને સવિકાર બંને પ્રકારે કહ્યું છે. એ બંને શ્રુતિઓની પ્રમાણુતા માટે, જેમ સમુદ્રની સતરંગ અને નિરતરંગ એવી બે અવસ્થા હોય છે તેમ, બ્રહ્મની પણ સવિકાર નિર્વિકાર અવસ્થા માનવી જોઇએ. માટે જ્ઞાન અને કર્મના સમુચ્ચયના અભ્યાસથી સવિકાર અવસ્થાનો પરિત્યાગ કરીને જીવાત્માને જે નિર્વિકાર અવસ્થાની પ્રાપ્તિ છે, તેજ જીવાત્માની મુક્તિ છે.

૧૬. (રામાનુજમતે) સર્વકર્તૃત્વમેકં વિદ્વાદ વાસુદેવસ્ય સર્વજ્ઞત્વાદીનાં કલ્યાણગુણાના-યાસિમત્ત્વે સતિ ભગવાદ્યાત્માનુભવઃ। ભગવાન વાસુદેવમાં સર્વ જગત્કર્તૃત્વ ધર્મ

રહી છે. તે સિવાયના બીજા સર્વસ્ત્વાદિક ને ભગવાનના કૃત્યાણુકારક ગુણો છે, તે ગુણોની પ્રાપ્તિપૂર્વક ને ભગવાનના યથાર્થ સ્વરૂપનો અનુભવ તેજ જીવની મુક્તિ બાણી.

૧૭. (મધ્યમતે)—જગત્કર્તૃત્વલક્ષ્મીપતિત્વ-શ્રીવત્સવર્જશ્રીભગવજ્ઞાનાયત્તનિર્દુઃસ્વપૂર્ણસુખં મુક્તિઃ । જગત્ કર્તૃત્વ. લક્ષ્મીપતિત્વ, અને શ્રીવત્સ-લાંછનત્વ, આ ત્રણ સિવાય બીજા ને ભગવાનના નિરતિશયનાંદાદિ ધર્મ છે, તે ધર્મો નેવા ધર્મોની જીવને પ્રાપ્તિ થાય તેનું નામ મુક્તિ.

૧૮. (વક્ષભમતે) દ્વિમુજકૃષ્ણેન સહ સ્વાંશ-શ્રુતાનાં જીવાનાં ગોલેકે લીલાનુમવઃ । ગોલોકમાં બે હાથવાળા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની સાથે તેના અંશરૂપ જીવોની ને રાસલીલાનો અનુભવ તેનું નામ મુક્તિ.

૧૯. (શાબ્દિકોને મતે)—પરાપश्यन्ती મધ્યમાવૈરવરીતિ વાણીચતુષ્ટયે પ્રથમાયાઃ પરાલ્યાયા વ્રહ્મરૂપાયા વાપ્યાર્દર્શનમુક્તિઃ । પરા, પશ્યંતી, મધ્યમા અને વૈષરી, એ ચાર પ્રકારની વાણીમાંથી પરાવાણી. બ્રહ્મરૂપ છે. એ પરા વાણીનું દર્શન તે મુક્તિ.

૨૦. (રસેશ્વરવાદી) પારદરસપાનેન દેહસ્થૈર્ય મુક્તિઃ । પારદરસનું પાન કરવાથી જરા મરણ રહિત આ દેહની સ્થિરતા થવાથી ને જીવનમુક્તિ થાય છે તેજ મુક્તિ.

૨૧. (શૂન્યવાદી માધ્યમિક) આ સર્વ જગત્ શૂન્યજ છે; પ્રાંતિવડે સત્ત્વ પ્રતીત થાય છે; વાસ્તવથી કોઇ વસ્તુ સત્ નથી. આવા પ્રકારની શૂન્ય ભાવનાના પરિપાક પર્યંત ને શૂન્ય આત્માનું તત્ત્વજ્ઞાન છે, તે તત્ત્વજ્ઞાન વડે ને શૂન્ય ભાવની પ્રાપ્તિ, તેને મુક્તિ કહે છે.

૨૨. (ચાર્વાકને મતે) સ્વાતન્ત્ર્યં મૃત્યુર્વા મુક્તિઃ । વિધિનિષેધથી રહિત ને સ્વતંત્રતા તે મુક્તિ, અથવા મૃત્યુ એજ મુક્તિ.

૨૩. (વિજ્ઞાનવાદી યૌદ્ધોને મતે)—સંસાર કાળમાં વર્તમાન એવા પ્રવૃત્તિ વિજ્ઞાનનો ઉચ્છેદ થયા પછી કેવળ ને આલાય વિજ્ઞાનની ધારા રહે છે, તેજ મુક્તિ.

૨૪. (જૈનોને મતે)—જેમ પાંચરામાં પૂરેલો પોપટ પાંચરૂં નાશ પામ્યા પછી સ્વતંત્ર થઈને આકાશમાં ગમન કરે છે, તેમ જૈન શાસ્ત્રોક્ત તપ કરીને તથા આત્મેકાકાર સમાધિ કરીને અણ્વિધ બંધનનો નાશ થયા પછી કેવળ સુખરૂપ તથા નિરાવરણ જ્ઞાનરૂપ આત્માનું સ્વતંત્રપણે ને નિરંતર ઉર્ધ્વગમન છે, અથવા અલૌકિક આકાશમાં ગમન છે, તેનું નામ આત્માની મુક્તિ.

૨૫ (ભારકરીય મતે) લિંગશરીરાપગમો મુક્તિઃ । લિંગ શરીરનો નાશ તે મુક્તિ.

૨૬. (માહેશ્વર મતે)—પારમૈશ્વર્યપ્રાપ્તિ-મુક્તિઃ । પરમેશ્વરના નેવા ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ તે મુક્તિ.

૨૭. (કાપાલિક મતે)—ચંદ્રચૂડવપુષઃ સતઃ પાર્વત્યાલિંગ્મ । મહાદેવના શરીરરૂપ થઇને પાર્વતીનું આલિંગન તે મુક્તિ.

૨૮. (અભિનવ ગુપ્તાચાર્યને મતે) પૂર્ણ-ત્વતાલભો મુક્તિઃ । પૂર્ણાત્માની પ્રાપ્તિ તે મુક્તિ.

મુક્તે પ્રકારાઃ—સાક્ષોક્ય, સામીપ્ય, સાંશ્ય, અને સાયુન્ય, એવા મુક્તિના ચાર પ્રકાર છે:—

(૧) સાક્ષોક્ય મુક્તિ—જે વૈકુંઠલોકમાં ભગવાન રહે છે તે લોકની પ્રાપ્તિ તે સાક્ષોક્ય મુક્તિ.

(૨) સામીપ્ય મુક્તિ—વૈકુંઠ લોકમાં પણ વિષ્ણુ ભગવાનની સમીપતાની પ્રાપ્તિ તે સામીપ્ય મુક્તિ.

(૩) સાંશ્ય મુક્તિ—સમીપતા પ્રાપ્ત થયા પછી પણ વિષ્ણુ ભગવાનના નેવા રૂપની પ્રાપ્તિ તે સાંશ્ય મુક્તિ.

(૪) સાયુજ્યમુક્તિ—વિષ્ણુ ભગવાનના સ્વરૂપમાં જીવાત્માનો લય તે સાયુજ્ય મુક્તિ.

મુખ્ય પ્રયોજનત્વમ્—અન્યેચ્છાડનધીનેચ્છા-વિષયત્વમ્ । બીજાની ઇચ્છાને આધીન ન હોય એવી ઇચ્છાનો વિષય હોવાપણું.

મુખ્યસામાનાધિકરણ્યમ્—અજ્ઞાતોપહિ-તસ્ય જીવસ્યાવાધેન વ્રહ્મણાસામાનાધિકરણ્યમ્ । અજ્ઞાનની ઉપાધિવાળા જીવનો બાધ ન કરવા વડે બ્રહ્મની સાથે જે તેનું સમાનાધિકરણ્ય તે મુખ્યસામાનાધિકરણ્ય કહેવાય છે.

મુખ્યાત્મા—પંચકોશના અધિષ્ઠાન રૂપ જે સત્, ચિત્, આનંદ એક સાક્ષી આત્મા તે મુખ્યાત્મા કહેવાય છે.

મુખ્યાધિકારી—જે પુરૂષ સચ્ચિદ્ર બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર પર્યંત ઉપાસના કરીને પરમેશ્વરની રૂપાથી વિષયોમાં દોષદષ્ટિ કરીને વિવેકાદિ સાધન સંપન્ન થઇને શ્રવણાદિકમાં પ્રવૃત્ત થયો હોય મુખ્યાધિકારી.

મુખ્યાવૃત્તિ—શક્તિવૃત્તિ; શબ્દનો શકાર્થ-વાચ્યાર્થ-જણાવનારી વૃત્તિ.

મુદિતા—પુણ્યવાન મનુષ્યોને દેખીને જે પ્રસન્નતા, તે મુદિતા.

૨. પુણ્યેષ્વમ્બુધ્યાનાસનાદિમિઃ સત્કારો મુદિતા । પુણ્યવાન પુરૂષોને જોઇને ઉભા થઇને તેમની સામે જવું, તેમને આસન આપવું, ધ્યાન દિવાદિ ઉપચારોથી તેમનો સત્કાર કરવો તે મુદિતા.

મુનિત્વમ્—મનનશીલત્વં મુનિત્વમ્ । (વેદા-ન્તાદિ શાસ્ત્રોત્તું) ચિંતન કરવાનો અભ્યાસ હોવાપણું તે મુનિત્વ. અથવા—

૨. વેદાર્થમનનશીલત્વમ્ । વેદોના અર્થનું મનન કરવાનો અભ્યાસ હોવાપણું તે મુનિત્વ.

૩. નિરન્તરદ્વિતિયમનનશીલત્વમ્ । નિરંતર, અદ્વિતીય બ્રહ્મનું ચિંતન કરવાનો અભ્યાસ હોવાપણું તે મુનિત્વ.

૪. દુઃસ્વપ્નમગ્નજગદુદ્ધિધીર્વૃત્તમ્ । દુઃખરૂપી કાંદવમાં કળેલા જગતનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા-વાળા હોવાપણું તે મુનિત્વ.

મુમુક્ષા—સંસાર બંધનથી છૂટવાની ઇચ્છા.

મુમુક્ષુઃ—સ્વાત્માનં દૈતવન્વાન્મોકુમિચ્છુઃ । પોતાના જીવને દૈતરૂપી બંધનમાંથી છોડાવવાની ઇચ્છાવાળો તે મુમુક્ષુ.

૨. મોક્ષેચ્છવત્ત્વં મુમુક્ષુત્વમ્ । મોક્ષની ઇચ્છા-વાળા હોવાપણું તે મુમુક્ષુત્વ.

મૂઢઃ—કર્તન્વાયદ્દ્વારમાવાહુઃ । હું કર્તા છું, ભોક્તા છું, વગેરે કર્તાપણાના અહંકાર ભાવમાં આરૂઢ થયેલો તે મૂઢ.

૨. શાન્ત, ધીર, અને મૂઢ, એ ત્રણમાંથી છેલ્લી અવસ્થાવાળો—તમો ગુણમય અવસ્થાવાળો તે મૂઢ.

મૂઢાવસ્થા—નિદ્રાતન્દ્રાદિપ્રસ્તાવલ્ત્યા—નિદ્રા, તંદ્રા, વગેરેથી વ્યાપ્ત એવી અવસ્થા.

મૂર્ખત્વમ્—હિતાહિતજ્ઞાનશૂન્યત્વમ્ । હિત કે અહિતના જ્ઞાનથી રહિતપણું.

૨. લેકવેદવિરુદ્ધપક્ષાવલમ્બિત્વમ્ । લોક અને વેદથી વિરૂદ્ધ પક્ષનું અવલંબન કરવાપણું. અથવા—

૩. લેકવેદવિરુદ્ધાચરણાવલમ્બિત્વમ્ । લોક અને વેદથી વિરૂદ્ધ આચરણને પકડી રહેવાપણું.

મૂર્છાવસ્થા—ચાગવા વગેરે કારણોથી માણસનાં સર્વ વિશેષજ્ઞાન ઉપરામ પામે તે અવસ્થાને મૂર્છા કહે છે.

મૂર્તત્વમ્—ક્રિયાશ્રયત્વં મૂર્તત્વમ્ । કર્મરૂપ ક્રિયા સમવાય સંબંધે કરીને પૃથ્વી આદિક પાંચ દ્રવ્યોમાં રહે છે, એટલે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન, એ પાંચમો રહે છે; આકાશ, કાળ, દિશા અને આત્મા, એ ચાર વિભુ દ્રવ્યોમાં સમવાય સંબંધથી રહેતી નથી. માટે સમવાય સંબંધે કરીને ક્રિયાવાળા હોવા-પણું તે પૃથ્વી આદિકમાં મૂર્તિત્વ કહેવાય છે.

૨. પરિચ્છિન્નપરિમાણત્વં મૂર્તત્વમ્ । પરમ મહત્ત્વ પરિમાણવાળા જે આકાશ, કાળ, દિશા અને આત્મા, એ ચાર વિભુ દ્રવ્યો છે, તે ચાર વિભુ દ્રવ્યોમાં નહિ રહેનાર જે પરિ-

માણુ તે પરિચિન્ન પરિમાણ કહેવાય છે. એવું પરિચિન્ન પરિમાણ પૃથ્વી વગેરે પાંચ દ્રવ્યોમાં રહે છે માટે પરિચિન્ન પરિમાણવસ્તુ એ મૂર્તત્વ કહેવાય છે. અર્થાત્ આકાશાદિક વિશુ દ્રવ્યોમાં રહેનાર પરમ મહત્ત્વ અને પરમ દીર્ઘત્વ પરિમાણ સિવાય બીજાં બધાં પરિમાણો પરિચિન્ન હોવાથી પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન એ પાંચે પણ પરિચિન્ન છે, અને તેથી તેમનામાં મૂર્તત્વ રહેલું છે.

મૃત્યુ:—વિજાતિયાત્મનઃ સંયોગનાશો મૃત્યુઃ । વિભતીય એવા આત્મા અને મનના સંયોગનો નાશ તે મૃત્યુ.

મેઘા—અનેકશ્વત્પ્રત્યાર્થધારણશક્તિઃ । શ્રવણ કરેલા અનેક ગ્રંથોના અર્થોને ધારણ કરવાની (સ્મરણમાં રાખવાની) શક્તિ.

મેઘાવી—ગુણવિષ્ણુપદાર્થગ્રહણધારણપદ્ધતિઃ । શુદ્ધ એ ઉપદેશોના પદાર્થને સમજવામાં તથા તેને સ્મરણમાં રાખવામાં જે કુશળ હોય તે મેઘાવી.

મૈત્રી—પરાતુદ્વેગજાનકાવૃત્તિઃ । બીજાને ઉદ્વેગ ન ઉપજે એવી વૃત્તિ તે મૈત્રી.

૨. સુચીષ્વાત્મીયત્વભાવનમ્ । સુખી પ્રાણીઓમાં 'આ સર્વ અમારાં છે અથવા મારા રૂપ છે' એવી ભાવના તે મૈત્રી.

મોક્ષ:—અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ પૂર્વક બ્રહ્મ ભાવની પ્રાપ્તિ તે મોક્ષ (મુક્તિ શબ્દ જુઓ) અક્રિતના ચાર પ્રકારના વળી બે ભેદ છે:— મંદ મોક્ષ અને ઉત્કૃષ્ટ મોક્ષ.

મોક્ષપદાર્થ:—(જૈન મતે) જે આત્માના સમસ્ત કલેશ તથા તેની વાસનાઓ નિવૃત્ત થઈ છે, તથા આવરણ રહિત એવું જેનું જ્ઞાન છે, એવા સુખરૂપ આત્માનું અક્ષોઽકાશમાં સૌથી ઉપર જે અવસ્થાન તે મોક્ષ. અથવા—

૨. ધર્માધર્મના બળથી સંસાર સમુદ્રમાં નિમગ્ન હોવાના ધર્માધર્મનો તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ થાય, ત્યારે જલતુંગિકાન્યાયે જે અક્ષોઽકાશમાં બિંદુ ગમન નિરંતર થાય છે તે મોક્ષ.

મોચનમ્—વહિઃ ક્ષરણાવચ્છિન્ન વ્યાપારઃ । બહારની પાસે ઝરવું (ટપકવું—ખરવું—નીકળવું), એ ક્રિયા વડે અવચ્છિન્ન જે વ્યાપાર તે મોચન.

મોદ:—ધૃષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિથી જન્ય જે સુખ તે મોદ.

મોહ:—હિતેષ્વહિતબુદ્ધિઃ અહિતેષુ હિતબુદ્ધિઃ । હિતમાં અહિત બુદ્ધિ અને અહિતમાં હિત બુદ્ધિ તે મોહ.

મોહનીયકર્મ (જૈન મતે)—નાના શાસ્ત્ર-કાનોએ બતાવેલા જે મોક્ષના માર્ગ છે, તે સઘળા માર્ગોમાં કયો માર્ગ વિશેષ છે, એવા અનિશ્ચયના હેતુ ભૂત જે કર્મ તે મોહનીય કર્મ કહેવાય છે.

મૌનમ્—વાહ્યવ્યાપારાહિત્યમ્ । વાણીના વ્યાપારથી રહિત પણું બોલવું તે.

૨. વાક્ સંયમો મૌનમ્ ।—વાણીને કબજે રાખવી તે મૌન.

૩. વાક્સંયમહેતુર્મનઃસંયમો મૌનમ્ । વાણીનાં સંયમનો હેતુ જે મનનો સંયમ તે મૌન.

એ મૌન બે પ્રકારનું છે:—(૧) આકાર મૌન; અને (૨) કાદમૌન.

મ્લેચ્છ:—ગોમાંસચાદકો ચલ્લુ ચિરુદ્ધં વહુ માપતે । સર્વાચારવિહીનથ મ્લેચ્છ इत्याभिधीयते ॥૧॥ જે ગોમાંસ ખાતો હોય, ધણું (શાસ્ત્ર) વિસણ બોલતો હોય, અને સઘળા આચાર (શાસ્ત્રોક્ત આચાર) થી રહિત હોય તેને મ્લેચ્છ કહે છે.

ય

યજાતિ:—એ નામનો એક યાગ છે.

યજુ:—અનિયતાક્ષરપાદાવસાનમ્ । (વેદના જે મંત્રોમાં) આનયમિત અક્ષરોવાળું પાદ હોય તે યજુર્મંત્ર.

૨. વૃત્તનીતિવજિતત્વે સતિ પ્રશ્નિષ્ટપાવ્ય-મન્ત્રઃ । વૃત્ત કે ગીતિ રહિત છતાં ગાન જેવા સારા મંત્રબંધથી ભણાતો મંત્ર, તેનું નામ યજુર્મંત્ર.

યજુર્વેદ:—યજુર્વેદુલ્લે વેદ: । જેમાં યજુપ્ મંત્ર ઘણા હોય એવો વેદ તે યજુર્વેદ. અથવા જેમાં યજુપૂષ્પ અવયવ હોય; અથવા જેમાં યજુપુત્રો વિનિયોગ હોય, અથવા જેમાં યજુપ્ દ્રવ્ય હોય તે યજુર્વેદ. (ન્યાયસુધા.)

યજ્ઞ:—દેવતોદ્દેશેન હવિસ્ત્યાગ: । દેવતાને ઉદ્દેશીને જેમાં હૂત દ્રવ્યને અર્પણ કરવાનું હોય તે યજ્ઞ.

૨. યૂપસમ્બન્ધરહિતત્વે સતિ શાસ્ત્રવિહિતકર્મ-વિશેષ: । યૂપના સંબંધથી રહિત હોઇને (એટલે યૂપ નામે પશુ ખાંધવાનો યજ્ઞરત્ન જેમાં ન હોય એમ છતાં) શાસ્ત્રમાં વિધાન કરેલું એક પ્રકારનું કર્મ તે યજ્ઞ. એ જે પ્રકારનો છે:—(૧) શ્રીત અને (૨) સ્માર્ત. અગ્નિહોત્રાદિક તે શ્રીતયજ્ઞ છે અને પંચયજ્ઞાદિક તે સ્માર્તયજ્ઞ છે.

યતમાનવૈરાગ્યમ્—અસ્મિન્ સંસારે. इदं સારમિદમસારમિતિ સારાસારવિવેકો યતમાનવૈરાગ્યમ્ । આ સંસારમાં આ વસ્તુ સાર છે અને આ વસ્તુ અસાર છે, એવો સારાસાર વિવેક તે યતમાન વૈરાગ્ય કહેવાય છે.

યતિચાન્દ્રાયાણમ્—एकमासं प्रत्यहं मध्याह्नकालेऽष्टाष्टपिण्डाशनम् । એક માસ સુધી દરરોજ મધ્યાહ્ન સમયે આઠ આઠ ગ્રાસ ખાવા તે યતિચાન્દ્રાયાણ કહેવાય.

યથાર્થજ્ઞાનમ્—अदृष्टसामग्रीजन्यं ज्ञानम् । દોષરહિત સામગ્રીથી ઉપજેલું જ્ઞાન તે યથાર્થજ્ઞાન.

યથાર્થનિશ્ચય:—अविसंवादिज्ञानम् । જ્ઞાને વિષે પર્યાપ્તસાનવાળું જે (અવિરોધિ) જ્ઞાન તે યથાર્થનિશ્ચય કહેવાય છે.

યથાર્થસ્મૃતિ:—‘तत्त्वमसि’ आदिक महावाक्यથી જન્ય જે ‘મહંબ્રહ્માસમિ’ એવા અનુભવથી જન્ય સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલી જે પ્રત્યક્ અભિન અજ્ઞાની સ્મૃતિ તે યથાર્થ આત્મસ્મૃતિ કહેવાય.

યથાર્થનાત્મસ્મૃતિ:—“ व्यावहारिकप्रपञ्च मिथ्या છે, દ્રશ્ય છે માટે, છીપમાં રૂપાના દેખાવની પેટ. ” આ અનુમાનથી ઉપજેલો જે પ્રપંચના મથાપણાની સ્મૃતિ સ્મૃતિ તે યથાર્થ અનાત્મસ્મૃતિ કહેવાય છે.

યથાર્થાનુભવ:—तद्वति तत्प्रकारकानुभवो યથાર્થાનુભવ: । તે ધર્મવાળા પદાર્થ વિષે તે ધર્મનો વિષય કરનારો જે અનુભવ, તેને યથાર્થાનુભવ કહે છે. અર્થાત તે ધર્મવાળો પદાર્થ છે વિશેષ્ય જેમાં તથા તેજ ધર્મ છે પ્રકાર (વિષય) જેમાં, એવો જે અનુભવ, તે અનુભવ યથાર્થાનુભવ કહેવાય કહેવાય છે. જેમ— ‘આ ઘટ’ ઇત્યાદિ અનુભવ છે. તેમાં— ‘આ ઘટ’ એવા અનુભવમાં—ઘટત્વ ધર્મવાળો ઘટ વિશેષ્ય છે, અને તે ઘટત્વ ધર્મ પ્રકાર છે, માટે ઘટત્વ ધર્મવાળા ઘટમાં તે ઘટત્વ ધર્મ, ‘પ્રકારક’ હોવાથી ‘આ ઘટ’ એવો અનુભવ તે યથાર્થાનુભવ કહેવાય છે. તેમજ રજતમાં (એટલે રૂપામાં) ‘આ રજત છે’ એવો અનુભવ પણ રજત્વ ધર્મવાળા રજત વિષે તે રજતત્વ ધર્મ, ‘પ્રકારક’ હોવાથી તે યથાર્થાનુભવ કહેવાય છે. એ યથાર્થાનુભવને શાસ્ત્રમાં ‘પ્રમા’ એવા નામથી પણ કહેવામાં આવે છે.

૨. ફલવલ્લભુત્તિજનનયોગ્યમ્ । જે સફળ પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય હોય તે યથાર્થાનુભવ.

યથાર્થાનુભવપ્રકાર:—યથાર્થ અનુભવ (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમિતિ, (૩) ઉપમિતિ, અને (૪) શાબ્દ, એવા ભેદથી ચાર પ્રકારનો છે. એ ચાર પ્રકારનો અનુભવ પ્રમાણુવડે જન્ય હોય છે.

યથાર્થાનુભૂતિ:—अप्राधित अर्थને વિષય કરનારી (એટલે અપ્રાધિન અર્થ વિષે) જે પ્રમા, તે યથાર્થ અનુભૂતિ.

યથેષ્ટાચરણમ્—शास्त्रमार्गदोहृषकत्वे सतस्वेच्छया निषिद्धविषयभोक्तृत्वम् । શાસ્ત્ર મર્્યા-

કાનું ઉદ્ધવન કરીને પોતાની ધરખાથી નિષિદ્ધ વિષયોમાં જે પ્રવૃત્તિ તેનું નામ યથેષ્ટાયરણુ.

યમઃ—અહિંસાવ્યતમત્વમ્ । (૧) અહિંસા, (૨) સત્ય, (૩) અસ્તેય (ચોરી ન કરવી તે) (૪) અહમ્યયઃ અને (૫) અપરિગ્રહ, એ પાંચ પ્રતિષેધ અથવા તેમાંના ગમે તે એકને યમ કહે છે. (પતંજલિઃ)

૨. અહિંસાદિપરિગ્રહઃ । અહિંસા આદિકનું પ્રતિષેધ ધારણુ કરવું તે.

૩. મનોમાત્રસાધ્યત્વે સતિ નિવૃત્તિલક્ષણયોગાઙ્ગી વિશેષઃ । જે માત્ર મનથીજ સિદ્ધ થઈ શકે એવું હોય તે એક પ્રકારનું નિવૃત્તિ લક્ષણુ યોગનું અંગ તે યમ. (હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અહમ્યાદિથી નિવૃત્ત થવું એજ જેનું લક્ષણુ હોય તે નિવૃત્તિલક્ષણુ જાણવું.)

યાગઃ—મંત્રકરણકઃ । જે મંત્રોચ્ચ કરણુ (સાધન) વાળો હોય તે યાગ.

૨. વહ્નિવધિકરણં યાગઃ । જેનું અધિકરણુ અગ્નિઆદિક હોય તે યાગ.

૩. સયુપત્વે સતિ અન્યાહુતિત્વં યાગઃ । જેમાં યુપ (યજ્ઞસ્તંભ) હોય અને અંસઆહુતિપણું હોય તે યાગ.

યાચનમ્—સ્વીકારાનુકૂલો વ્યાપારઃ । કોઈ જે આપે તે માન્ય રાખવારૂપ સ્વીકારને અનુકૂળ વ્યાપાર (અર્થાત્ સેવાના હેતુથી કાંઈ માગવું) તે યાચન કહેવાય છે.

યાવત્ત્વમ્—અપેક્ષાબુદ્ધિવિશેષવિષયત્વમ્ ।

‘આટલું અથવા અહીં સુધી’ ઇત્યાદિ વિશેષવાળી જે અપેક્ષાબુદ્ધિ, એ અપેક્ષા બુદ્ધિનો જે વિષય હોય તે યાવત્ત્વ કહેવાય.

૨. વ્યાપકત્વને પણ યાવત્ત્વ કહે છે.

યાવદ્દ્રવ્યમાવિત્ત્વમ્—સ્વાધ્યયનાગ્રજન્ય-નાશપ્રતિયોગિત્વમ્ । પોતાના આશ્રયના નાશથી ઉત્પન્ન થયેલા નાશનું જે પ્રતિયોગિપણું તે યાવદ્દ્રવ્યભાવિત્વ કહેવાય. અર્થાત્ આશ્રયનો નાશ થયે પોતાનો પણ નાશ થવાય. જે

ઘટાદિમાં રહેલાં ડ્રવાદિ તે બ્યાંલગી ડ્રવાદિનો આશ્રય ઘટ રહે ત્યાં લગી રહે છે; ઘટાદિનો નાશ થવાથી ડ્રવાદિનો પણ નાશ થાય છે. એ નાશરૂપ અભાવનું પ્રતિયોગી ‘યાવદ્દ્રવ્ય ભાવિત્વ’ છે.

યુક્તયોગી—સર્વદા સમાધિમાનુ યોગી । જે યોગી પુરૂષ અભ્યાસની પકવતાવડે સર્વકાળ સમાધિમાં સ્થિત હોય છે, તે યોગી યુક્તયોગી કહેવાય છે.

૨. સર્વદા પદાર્થજ્ઞાનવાનુ યોગી । સર્વકાળ પદાર્થના જ્ઞાનવાળો યોગી તે યુક્તયોગી.

યુક્તિઃ—અર્થાવધારણમ્ । અર્થનો નિશ્ચય કરાવવો તે યુક્તિ.

૨. સ્વપક્ષસાધકવિપક્ષવાધકપ્રમાણોપન્યાસઃ । પોતાના પક્ષનાં સાધક અને વિરૂદ્ધ પક્ષનાં બાધક એવાં પ્રમાણો કહી બતાવવાં તે યુક્તિ.

યુગપત્તસૃષ્ટિઃ—દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદીઓને મતે એકદમ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવે છે. જેમ સ્વપ્રભાં દેખાતા પિતા પુત્રાદિક વહેલા મોડા ઉત્પન્ન થયેલા હોય એમ સ્વપ્નમાં લાગે છે, છતાં તે બધાની ઉત્પત્તિ સ્વપ્નમાં એક સાથેજ થાય છે—એટલે જે વખતે જે વસ્તુ જોવામાં આવે તે વખતેજ તેની ઉત્પત્તિ થાય છે—તેમ આકાશ વગેરેની ઉત્પત્તિ વેદમાં અનુક્રમે કહેલી છતાં, અવિદ્યા દોષથી તે એકદમ ઉપજે છે એ વાતજ ખરી છે એમ માનનારા દૃષ્ટિસૃષ્ટિવાદી એને ‘યુગપત્તસૃષ્ટિ’ કહે છે.

યુગ્જ્ઞાનયોગી—કાદાચિત્કસમાધિમાનુ યોગી । જે યોગી અભ્યાસની ન્યૂનતાવડે કદાચિત્ સમાધિમાં સ્થિત હોય છે, તથા કદાચિત્ સમાધિમાંથી વ્યુત્થાન પામે છે તે યોગી.

૨. અન્તાસહકારેણ સત્ત્વજ્ઞાનવાનુ યોગી । ચિંતન કરવાની સાથેજ જેને સત્ત્વજ્ઞ જ્ઞાન થાય છે તે યુગ્જ્ઞાનયોગી કહેવાય છે.

યુત્તસિદ્ધિઃ—જે અથવા જેમાંથી એકનું ભિન્ન ગતિમાનપણું તે યુત્તસિદ્ધિ—જેમ,—જે વેદા લડતાં લડતાં છૂટા પડીને ભિન્નભિન્ન

દિશામાં ચાલ્યા નય છે, એ તેમના લિન્ન-
લિન્ન ગતિમાનપણાને યુતસિદ્ધિ કહે છે.
અથવા પૃથ્વી ઉપરથી ઘડો ઉપાડી લેવાથી
એમાંથી એકનું લિન્ન ગતિમાનપણું તે
યુતસિદ્ધિ.

૨. પરસ્પર સંબંધ વિનાના પદાર્થોની
પણ 'યુતસિદ્ધિ' છે એમ કહેવાય છે.

૩. જૂદા જૂદા આશ્રયમાં આશ્રિતપણું
તે પણ યુતસિદ્ધિ છે.

યોગક્ષેમ:—અપ્રાપ્ત અર્થની પ્રાપ્તિનું
નામ યોગ છે, અને પ્રાપ્ત અર્થનું જે રક્ષણ
કરવું તે ક્ષેમ કહેવાય છે. અર્થોત્ત ન મળેલી
વસ્તુ મેળવવી તથા તેનું રક્ષણ કરવું તે
યોગક્ષેમ કહેવાય.

યોગજર્મલક્ષણસન્નિકર્ષ:—યોગાભ્યાસ-
જનિતો ધર્મવિશેષ: । યોગાભ્યાસવડે જન્ય જે
ધર્મવિશેષ છે તે ધર્મને યોગજ ધર્મલક્ષણ
સન્નિકર્ષ કહે છે. યોગી પુરોને પૂર્વે નષ્ટ
થયેલા તથા હવે પછી થનારા તથા હમણાં
વર્તમાન, એવા સર્વ પદાર્થોનું, તથા અતિ
દૂર દેશવૃત્તિ પદાર્થોનું, તથા પરમાણુ,
આકાશાદિક અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન
થાય છે. એ વાત શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને
પુરાણાદિકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

યોગત્વમ્—અલઘ્નલાભત્વમ્ । નહિ પ્રાપ્ત
થયેલી વસ્તુનું પ્રાપ્ત થનાપણું.

૨. કામાદિરુપચિત્તવૃત્તિનિરોધત્વમ્ । કામાદિ-
રૂપ ચિત્તની વૃત્તિઓને રોકવાપણું તે યોગ.

૩. સ્વરૂપાવસ્થિતિહેતુર્યોગ: । યોગતાના આત્મ
સ્વરૂપમાં રિયતિ કરવાને હેતુ તે યોગ.

૪. દૈવાસુરવૃત્તીનાં નિરોધત્વમ્ । દૈવીવૃત્તિઓ
અને આસુરી વૃત્તિને રોકવાપણું તે યોગ.

૫. કૈશિકર્માદિપરિપન્થિત્વે સતિ ચિત્તવૃત્તિ-
નિરોધત્વમ્ । ક્ષેરા, કર્મ, વગેરે વિરોધી છતાં
પણ પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા, સ્મૃતિ
વગેરે ચિત્તની વૃત્તિઓને રોકવાપણું તે યોગ.

યોગરૂઢત્વમ્—શાસ્ત્રકલ્પિતાવયવાનુસન્ધાન-
પૂર્વકસમુદાયશક્યર્થવોધકપદત્વમ્ । શાસ્ત્રે કલ્પેલા
અવયવોના અનુસન્ધાનપૂર્વક સમુદાય શક્તિથી
થતા અર્થનો બોધ કરનાર પદપણું. અર્થોત્ત
શબ્દના એ અવયવોના અર્થને એકત્ર કરી
ઉપગ્રવેક્ષો નવીન શબ્દાર્થ. જેમ,—સરોજ=
સર:જન=સરોવરમાં ઉપજેલું કમળ. (નીચેનો
શબ્દ જુઓ.)

યોગરૂઢિશક્તિ:—યોગાર્થવૃત્તિરૂઢ: । યોગ
શક્તિના અર્થમાં વર્તનારી જે રૂઢિશક્તિ છે.
તેનું નામ યોગરૂઢિ છે. જેમ, 'પંકજ' પદમાં
યોગરૂઢિ શક્તિ છે. પંક (કાદવ) થી જેની
ઉત્પત્તિ થાય છે તે 'પંકજ' કહેવાય છે.
અને પંકથી કમળની ઉત્પત્તિ થાય છે માટે
કમળ પણ પંકજ કહેવાય છે. એ રીતે
'પંકજ' પદના પ્રકૃતિ પ્રત્યયરૂપ અવયવોમાં
પંકથી ઉત્પત્તિના કર્તારૂપે કમળનો બોધ
કરવાની યોગશક્તિ રહી છે; અને કમળની
પેડે પોયણાં વગેરેની પણ પંકથી ઉત્પત્તિ
થાય છે, માટે પંકજ શબ્દવડે પોયણાં વગેરેનો
પણ બોધ થવો જોઈએ, પણ તે થતો નથી.
માટે 'પંકજ' પદના અવયવ સમુદાય વિષે
કમલત્વ રૂપવડે કમળનો બોધ કરવાની રૂઢિ-
શક્તિ પણ રહે છે. આ રીતે તે યોગાર્થ
(કમળ) માં વર્તનારી રૂઢિશક્તિ તે યોગરૂઢિ-
શક્તિ કહેવાય છે. અને એ યોગરૂઢિ શક્તિવડે
અર્થનું પ્રતિપાદક જે પદ છે તે યોગરૂઢ પદ
કહેવાય છે.

યોગાચાર્ય—ઔદ્ધનો બીજો શિષ્ય. એ
ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી છે. તેમનો મત એવો
છે કે, વિજ્ઞાન એ આત્મા છે. તે વિજ્ઞાન
સ્વતઃ પ્રકાશરૂપ હોવાથી ચેતન છે તથા તે
ભાવરૂપ હોવાથી ક્ષણિક છે. ('જે જે
ભાવરૂપ હોય તે તે ક્ષણિક હોય; બીજાની
પેડે' એવું તેમનું મત છે.)

યોગાવૃત્તિ:—યોગશક્તિ:—અવયવશક્તિ-
યોગ: । પદના ઘટક જે પ્રકૃતિ પ્રસપરરૂપ

અવયવ છે, તે પ્રત્યેક અવયવ વિષે રહેલી જે શક્તિ છે, તે શક્તિ યોગશક્તિ કહેવાય છે. જેમ, પૃથ્વી આ ધાતુરૂપ પ્રકૃતિની પૃથ્વી એક પ્રત્યય આવીને પાવક શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. તે પાવક પદના પૃથ્વી અવયવની પાકરૂપ અર્થમાં શક્તિ છે; અને એક અવયવની કર્તા વિષે શક્તિ છે. એ અવયવશક્તિ યોગશક્તિ કહેવાય છે. એવી યોગશક્તિ વડે અર્થનું પ્રતિપાદક જે પદ છે, તે પદ યૌગિક પદ કહેવાય છે. એ યોગશક્તિનું બીજું નામ યોગાવૃત્તિ છે.

યોગ્યતા—એકપદાર્થ પરપદાર્થસમ્બન્ધે યોગ્યતા । એક પદાર્થમાં બીજા પદાર્થનો જે સંબંધ, તેનું નામ યોગ્યતા. જેમ ‘ઘટમાનયત્વમ્’ (તું ઘડો હાવ) એ વાક્યમાં ઘટ પદના અર્થનો અમ્ પદની કર્મતારૂપ અર્થમાં ‘આધેયતા’ રૂપ સંબંધ છે; અને કર્મતારૂપ અર્થનો હા ઉપસર્ગસહિત ની ધાતુના આણુવારૂપ અર્થ વિષે ‘નિરૂપકતા’ રૂપ સંબંધ છે. અને તે આણુવારૂપ અર્થનો આખ્યાત પ્રત્યયના કૃતિરૂપ અર્થ વિષે ‘અનુકૂળતા રૂપ’ સંબંધ છે. અને તે કૃતિરૂપ અર્થનો ત્વ પદાર્થ પુરૂષ વિષે ‘આશ્રયતારૂપ’ સંબંધ છે. આ સંબંધનું નામ યોગ્યતા છે. (એ યોગ્યતાના જ્ઞાનવાળા પુરૂષને ‘ઘટમાનયત્વમ્’ (તું ઘડો હાવ), એ વચન સાંભળવા પછી ‘ઘટવૃત્તિકર્મતાનિરૂપક જ્ઞાનયનાકૂલકૃત્યાશ્રયઃ ત્વપદાર્થઃ’ (એટલે ઘડામાં રહેલા કર્મપણાનો નિરૂપક અને આણુવાને અનુકૂલ એવી કૃતિનો આશ્રય ત્વ પદાર્થ ‘તું’ પદનો અર્થ છે, એવો જોવ થાય છે.)

જે યોગ્યતાજ્ઞાનને શાબ્દ બોધનો હેતુ ન માનીએ તો જેમ ‘પચા સિદ્ધાતિ’ (પાણી વડે સીંચે છે) એ વાક્યથી શાબ્દ બોધ થાય છે, તેમ ‘વહિના સિદ્ધાતિ’ (અગ્નિ વડે સીંચે છે), એ વાક્યથી પણ શાબ્દબોધ થવો

ભેદાયે. તેમાં જળ વિષે તો સિંચનની કરેણુતા છે, પણ અગ્નિમાં સિંચનની કરેણુતા નથી, માટે ઉક્ત યોગ્યતાના અભાવથી ‘વહિના સિદ્ધાતિ’ એ વાક્યથી શાબ્દ બોધ થતો નથી.

૨. વાક્યકપ્રમાણામાવો યોગ્યતા । આધક પ્રમાણુનો અભાવ તે યોગ્યતા કહેવાય છે.

૩. તાત્પર્યવિષયસંસર્ગવાધો યોગ્યતા । તાત્પર્યના વિષયના સંસર્ગ (સંબંધ)નો આધ ન થવો તે યોગ્યતા. જેમ—‘પાણીથી સીંચે છે.’ અથવા—

૪. વાક્યાર્થવાધો યોગ્યતા । વાક્યના અર્થનો કોઈ બીજા પ્રમાણુથી આધ ન થવો તેને યોગ્યતા કહે છે.

યોગ્યાનુપલબ્ધિ—અત્ર યદિ પ્રતિયોગિ સ્યાત્તદા ઉપલબ્ધેત, इत्याकारकतर्कसहकृत-પ્રતિયોગ્યુપલબ્ધમામાવો યોગ્યાનુપલબ્ધિઃ । જે આ ભૂતલાદિક અધિકરણમાં કદાચિત્ ધટાદિક પ્રતિયોગી હોય તો ચક્ષુઆદિક ઇન્દ્રિયવડે તે પ્રતીત થાય, એ પ્રકારના કાર્યવડે સહકૃત—એટલે એવા તર્ક સહિત—જે પ્રતિયોગીના ઉપલબ્ધ (પ્રાપ્તિ) નો અભાવ તે યોગ્યાનુપલબ્ધિ કહેવાય છે.

અંધારામાં ઘડો હોવા છતાં આલોક (પ્રકાશ) સંયોગના અભાવથી ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવડે ઘડાની પ્રતીતિ થતી નથી; માટે અંધકારમાં “જે ઘડો અહીં હોય તો પ્રતીત થાય” એવો તર્કજ થતો નથી. માટે અંધકારમાં ઘટની અનુપલબ્ધિમાં ઉક્ત તર્ક સહકૃતત્વરૂપ યોગ્યતાના અભાવથી તે ઘટાભાવનું આક્ષુપ પ્રત્યક્ષ થતું નથી; અને અંધકારમાં પણ ઘટાભાવનું ત્વાચપ્રત્યક્ષ તો થાય છે, જેથી ઘટના ત્વાચ પ્રત્યક્ષમાં આલોક સંયોગને કારણુતા હોતી નથી. માટે ‘જે અહીં’ ઘટ હોય તો ત્વક્ ઇન્દ્રિય વડે તેનું પ્રત્યક્ષ થાય. એ પ્રકારનો તર્ક અંધકારમાં પણ યમ શકે છે, અને જે સ્થળમાં ઘટરૂપી પ્રતિયોગીના

આશુપ પ્રસક્તની આલોકસયોગાદિક સર્વ સામગ્રી વિષ્ણુમાં છે, તે સ્થળ વિષેજ 'જે અહીં ઘટ હોય તો તે ચક્ષુવડે પ્રતીત થાય' એવા તર્ક થઈ શકે છે. એવા તર્કવડે સહકૃત હોવાથી ઘટની અનુપલબ્ધિ યોગ્ય કહેવાય છે.

૨. અભાવપ્રતિયોગિસત્ત્વપ્રસંજનપ્રસંજિતોપલ-
ચ્ચિત્તરૂપપ્રતિયોગિકાનુપલબ્ધિર્યોગ્યાનુપલબ્ધિઃ । અભા-
વના પ્રતિયોગીના સત્ત્વના આપાદન વડે
જેના સત્ત્વનો પ્રસંગ હિસો થાય, એવા
પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થયેલી ઉપલબ્ધિ જેની પ્રતિ-
યોગી હોય તે અભાવને અનુપલબ્ધિ કહેવી.
જેમ- 'પૃથ્વી ઉપર ધડો નથી માટે ઘટાભાવ
છે.' એ ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી ઘટ છે. 'જે
અહીં ધડો હોત તો તે પ્રાપ્ત થાત' એવી
રીતે એ પ્રતિયોગી ધડાના સત્ત્વની પ્રાપ્તિ
હોલી કરી છે. અર્થાત્ જે અહીં ઘટ છે
એમ માનીએ તો ઘટ હોવાનો પ્રસંગ હિસો
થાય છે; અને એવી રીતે ઘટના સત્ત્વની
ઉપલબ્ધિ, તે અનુપલબ્ધિરૂપ અભાવની
પ્રતિયોગી છે. માટે એ અનુપલબ્ધિ વડે
પૃથ્વી ઉપર ઘટના અભાવરૂપ પ્રમા ઉપજે
છે, તે યોગ્યાનુપલબ્ધિ કહેવાય છે.

યોનિજશરીરમ્—શુક્લગોણિતયોઃ પરસ્પર-
મેલનજન્યં શરીરં યોનિજશરીરમ્ । પુરૂષના વીર્ય-
રૂપ શુક્ર અને સ્ત્રીના વીર્યરૂપ શોણિત, તે
એના પરસ્પર મેળાપથી જન્ય જે શરીર, તે
શરીર યોનિજ શરીર કહેવાય છે. (અહીં
ઉત્પત્તિના કારણરૂપ ઘટક દ્વયોને 'યોનિ'
કહે છે, તે ધ્યાનમાં રાખવું.) તે એ પ્રકારનું
છે: (૧) જરાશુન્ન, અને (૨) અંડજ શરીર.

યૌક્તિકવાદઃ—મૃદુચતિરેકેણ ઘટમાત્ર
નિશ્ચયવન્નિલિહકારણીભૂતબ્રહ્મવ્યતિરેકેણ પ્રપંચમાત્ર
નિશ્ચયઃ । જેમ મૃત્તિકારૂપ ઉપાદાન કારણથી
સિન્નરૂપે ઘટરૂપ કાર્યનો અભાવ નિશ્ચય થાય
છે, તેમજ સવળા પ્રપંચનું અસિન્ન નિમિ-
ત્તોપાદાન કારણ બ્રહ્મ છે, માટે બ્રહ્મસિન્ન
સવળા પ્રપંચનો અભાવ નિશ્ચય કરીને

બ્રહ્મમાત્રનો જે નિશ્ચય તે યાકિતક બ્રાહ્મ
કહેવાય છે.

યૌગિકપદમ્—યોગાશક્તિનાણું પદ.

૨. પ્રકૃતિપ્રત્યયદ્વારાડ્યવાચકઃ શબ્દઃ । પ્રકૃતિ
અને પ્રત્યયદ્વારા અર્થનો વાચક જે શબ્દ
તે યૌગિકપદ ગણવું.

૩. અવયવશબ્દયદ્યકિદ્વારા વૌચકઃ શબ્દઃ ।
પદના અવયવોની શક્તિરૂપ અર્થ શક્તિ
દ્વારા બોધ કરનારો શબ્દ. જેમ, પ્રિય,
શુભદ, ઇત્યાદિ.

યૌગિકલક્ષિણશક્તિઃ—યોગાર્થમિન્નાર્યશક્તિ-
શક્તિઃ । યોગશક્તિના અર્થથી સિન્ન અર્થમાં
વર્તનારી જે શક્તિશક્તિ છે, તેનું નામ
યૌગિકશક્તિ જેમ ઉદ્વિદ પદમાં યૌગિક
શક્તિ છે. તેમાં, ઉદ્વિદ પદના અવયવોની
યોગશક્તિ તો ઉદ્ભેદનકર્તા વૃક્ષ, ગુદ્માદિક
અર્થમાં છે; અને ઉદ્વિદ પદના અવયવ
સમુદાયની શક્તિશક્તિ તો એ નામના યાગ
વિશેષમાં છે. એ પ્રમાણે એ ઉદ્ભેદ પદની
યોગશક્તિ તથા સમુદાયશક્તિ સિન્નસિન્ન
અર્થમાં રહે છે. એક અર્થમાં રહેતી નથી.
માટે ઉદ્ભેદ પદની શક્તિ યૌગિકશક્તિ કહેવાય
છે. એવી યૌગિકશક્તિ શક્તિવડે સિન્નસિન્ન
અર્થનું પ્રતિપાદક જે પદ, તે પદ યૌગિકશક્તિ
કહેવાય છે.

૨

રજસ્ત્વમ્—પ્રેરકત્વે સત્તિ સક્રિયત્વે સત્તિ
દુઃસ્વહેતુત્વમ્ । જે પ્રેરક અને ક્રિયાવાણું હોઈને
દુઃખનો હેતુ હોય તે રજસ્ કહેવાય છે.

રતિઃ—વાહ્યસાધનનિરપેક્ષા રતિઃ । અદારનાં
સાધનની જેને અપેક્ષા ન હોય તે રતિ.

રમણીયત્વમ્—લેકાત્તરાહાદયનકલ્પાનવિ-
પયત્વમ્ । શોધમાં સામાન્ય ન હોય એવો
આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર જ્ઞાનનો વિષય હોવા-
પણું તે રમણીયત્વ.

રસઃ—રસનન્દ્રિયગ્રાહ્યગુણત્વવ્યાપ્યજાતિમાનુ-
રસઃ । રસન ઇન્દ્રિય વડે ગ્રાહ્ય વસ્તુમાં વર્તનારી

લક્ષણપ્રયોજનમ્—સવ્યાવૃત્તિર્ન્યવહારો વાં ।
લક્ષ્ય અર્થથી લિપ્ત અર્થની વ્યાવૃત્તિ અથવા
વ્યવહાર એ લક્ષણનું પ્રયોજન છે.

લક્ષણા—શક્યસંબન્ધો લક્ષણા । જે પદની
લક્ષણાવૃત્તિથી જે અર્થનો બોધ થાય છે, તે
પદનો શક્ય અર્થનો જે તે અર્થ સાથે
સંબંધ છે, તેને લક્ષણા કહે છે. જેમ—“ગંગામાં
ગોશાળા છે.” આ વચનમાં ગંગા પદની
લક્ષણાવૃત્તિથી શ્રોતાને તીર (કાંઠો) અર્થનો
બોધ થાય છે. હવે ગંગા પદનો શક્ય અર્થ
જે જળનો પ્રવાહ છે, તે શક્ય અર્થનો તીર
વિષે સંયોગ સંબંધ છે. એ શક્ય સંબંધજ
ગંગા પદની તીર વિષે લક્ષણા છે. આ
પ્રકારની લક્ષણાવૃત્તિના જ્ઞાનવાળા પુરૂષને
ગંગા પદનું શ્રવણ કર્યા પછી તીર રૂપ અર્થનું
સ્મરણ થાય છે, તથા તીર ઉપર ગોશાળા
છે એવો શાબ્દબોધ થાય છે.

એ લક્ષણાના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે:
(૧) જહત લક્ષણા, (૨) અજહત લક્ષણા,
(૩) જહદજહત લક્ષણા, અને (૪) લક્ષિત
લક્ષણા.

કોષ પ્રચકારો એ લક્ષણાના (૧) કેવળ
લક્ષણા અને (૨) લક્ષિતલક્ષણા એવા બે
ભાગ પાડી, કેવળ લક્ષણાના જહતલક્ષણા
વગેરે ત્રણ પ્રકાર માને છે.

કોષ પ્રચકારો ગૌણી અને શુદ્ધ એવા
લક્ષણાના બે ભાગ પાડી, શુદ્ધમાં જહતલક્ષણા
વગેરે ત્રણ પ્રકારનો સમાવેશ કરે છે.

વળા કોષ પ્રચકારો નિરૂદ્ધ લક્ષણા અને
સ્વારસિક લક્ષણા એવા લક્ષણાના બે પ્રકાર
માને છે. (એ બધી લક્ષણાઓના પ્રકારોનાં
લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

૨. સ્વશક્તિજ્ઞાપ્યસંબન્ધો લક્ષણા । જે અર્થનો
બોધ કરવાનો બોલનારનો અભિપ્રાય છે,
તેની સાથે શક્યાર્થનો સંબંધ તે લક્ષણા.

૩. સ્વશક્તિજ્ઞાપ્યસંબન્ધો લક્ષણા । શબ્દની
પોતાની શક્તિનો જ્ઞાપ્ય અર્થની સાથે સંબંધ
તે લક્ષણા.

લક્ષણાવીજમ્—“ ગંગા ઉપર ગોશાળા
છે.” એ વાક્ય સાંભળીને શ્રોતા પુરૂષ ગંગા
પદની ગંગાના તીરમાં કેમ લક્ષણા કરે છે,
એવી શંકા થાય તો તેનું જે સમાધાન છે
તેને લક્ષણાનું ખીજ (કારણ) કહે છે. તેમાં
પ્રાચીન નૈયાયિકો તો એમ માને છે કે, ‘અન્વ-
યાનુપપત્તિ’ એ લક્ષણાનું ખીજ છે. પદોનો
શક્ય અર્થ સાથે જે સંબંધ તેનું નામ અન્વય
છે, અને અસંભવ (નહિ બનવાપણું) એ
અનુપપત્તિનો અર્થ છે. અર્થાત્ પદોના તેના
શક્યાર્થ જો કે સંબંધ ન સંભવવો, એવો
અન્વયાનુપપત્તિનો અર્થ છે. જેમ—“ ગંગા
ઉપર ગોશાળા છે.” એ વાક્યમાં ગંગા
પદનો શક્ય અર્થ જળનો પ્રવાહ છે; અને
ગોશાળા શબ્દનો શક્ય અર્થ ગાયોનો રહે-
વાનો વાડો છે. ઉક્ત વાક્યથી બન્ને શક્ય
અર્થનો આધારાધારભાવ સંબંધ પ્રતીત થાય
થાય છે; એટલે ગંગાનો પ્રવાહ આધાર છે
અને ગોશાળા આધેય છે. પણ તે સંભવતું
નથી; કેમકે જળના પ્રવાહમાં ગોશાળાની
આધારતા સંભવતી નથી, પણ કાંઈ ઉપરજ
સંભવે છે. આ પ્રકારે અન્વયાનુપપત્તિનો
વિચાર કરીને શ્રોતા પુરૂષ ગંગા પદની તીર
વિષે લક્ષણા કરે છે, માટે અન્વયાનુપપત્તિ
એ લક્ષણાનું ખીજ છે.

નવીન નૈયાયિકો તો એમ કહે છે કે
વક્તા પુરૂષના તાત્પર્યની જે અનુપપત્તિ, તેજ
લક્ષણાનું ખીજ છે. જો અન્વયાનુપપત્તિને
લક્ષણા માનીએ તો “ ચઢીઃ પ્રવેશય ”—
“ લાકડીઓનો પ્રવેશ કરાવો.” એ પ્રકારના
વચનમાં લાકડી પદની લાકડીઓ રાખનારા
પુરૂષોમાં લક્ષણા ન હોવી જોઈએ. જેમ—
પાકશાળામાં બધી રસોઈ થઈ ગયા પછી
ધરધણીએ પોતાના નોકર માણસને કહ્યું કે,

“ હવે લાકડીઓને આવવા દો.” એ વચન સાંભળીને પેશે નોકર લાકડીવાળા માણસોમાં લક્ષણ કરે છે, તે ન થવી જોઈએ; કેમકે કાષ્ટ રૂપ લાકડીઓનો, પાકશાળામાં પ્રવેશન રૂપ ક્રિયામાં સંબંધરૂપ અન્વય અનુપપન્ન નથી, પણ તે અન્વય સંભવે છે. પરંતુ ધર-ધણીનું જમાડવામાં તાત્પર્ય છે, તે પાકશાળામાં લાકડીઓ લાવી મૂકવાથી અનુપપન્ન થાય એ પ્રકારે વક્તાના તાત્પર્યની અનુપપત્તિ થતી જોઈને નોકર લાકડી પદની લાકડીઓવાળા પુરૂષોમાં લક્ષણ કરે છે. માટે વક્તા પુરૂષના તાત્પર્યની અનુપપત્તિ એજ લક્ષણનું ખીજ છે.

લક્ષિત:—લક્ષણના વૈધિતાથી લક્ષિત: । લક્ષણ વડે જે અર્થનો યોગ કર્યો હોય તે અર્થ લક્ષિત કહેવાય છે.

લક્ષિતલક્ષણા—શક્યાધર્મપરમ્પરા સમ્યવ-રૂપા લક્ષણા । પદનો શક્ય અર્થના પરંપરા સંબંધરૂપ લક્ષણા તે લક્ષિત લક્ષણા કહેવાય છે. જેમ—“દિરેકો રોતિ ।” —“દિરેક શબ્દ કરે છે.” અહીં દિરેક પદનો શક્ય અર્થ બે રકાર છે. એ બે રકારમાં શબ્દ કરવાપણું સંભવતું નથી. માટે એ વાક્યનું શ્રવણ કરીને શ્રોતા પુરૂષ તે દિરેક પદની મધુપ (ભમરો) વ્યક્તિ વિષે લક્ષણા કરે છે. તેમાં દિરેક પદની શક્ય અર્થરૂપ એ રકારોનો તે મધુપ વ્યક્તિ વિષે સાક્ષાત્ સંબંધ તો નથી, પણ સ્વઘટિતપદાવાચ્યત્વરૂપ પરંપરા સંબંધ છે. અહીં સ્વ શબ્દ વડે એ રકારનું ગ્રહણ કરવું. તે બે રકારો વડે ઘટિત જે ભ્રમર પદ છે, તે ભ્રમર પદનું વાચ્યત્વ તે મધુપ વ્યક્તિમાં છે. માટે દિરેક પદની મધુપ વ્યક્તિમાં જે ઉક્ત પરંપરા સંબંધરૂપ લક્ષણા છે તે લક્ષિત લક્ષણા કહેવાય છે. (કેટલાક ગ્રંથકારો લક્ષિત લક્ષણાને ભિન્ન લક્ષણા માનતા નથી. પણ જહત્ લક્ષણામાં અંતર્જાત માને છે.)

૨. શક્યપરંપરાસમ્યવેનાર્થાન્તરપ્રતિતિલક્ષિત લક્ષણા । શક્યના પરંપરા સંબંધ વડે અન્ય અર્થની પ્રતીતિ લક્ષિતલક્ષણા કહેવાય છે.

લક્ષ્યમ્—વક્તૃતાત્પર્યવિષયત્વેસતિ શક્ય-સમ્યવમ્ । જે અર્થ વક્તાના તાત્પર્યનો વિષય હોઈને શક્યના સંબંધવાળો હોય તે લક્ષ્ય.

૨. લક્ષિતું ચોગ્યં લક્ષ્યમ્ । લક્ષણ કરવાને ચોગ્ય. અર્થાત્ જે વસ્તુનું લક્ષણ કહેવામાં આવે તે વસ્તુ લક્ષ્ય કહેવાય.

લક્ષ્યલક્ષણભાવ:—જેમ, તત્ત્વમસિ એ મહાવાક્યમાં તત્ત્વ અને ત્વમ્ પદોના વિરોધી અર્થ જે પરોક્ષત્વ અપરોક્ષત્વ છે, એ બેનો ત્યાગ કરીને અવિરૂદ્ધ અર્ખંડ ચૈતન્ય માત્રની લક્ષણા થાય છે. એમાં તત્ત્વ અને ત્વમ્ પદોમાં લક્ષણ રૂપતા છે. અને ચૈતન્યમાં લક્ષ્યરૂપતા છે. માટે ત્યાં લક્ષ્યલક્ષણુભાવ કહેવાય છે.

લક્ષ્યાર્થ:—પદોની લક્ષણાવૃત્તિ વડે જે અર્થ જાણવામાં આવે છે તે.

લઘુત્વમ્—શીઘ્રાલ્પોપસ્થિતિક્ત્વમ્ । જહદી કે અઠ્ઠપ ઉપસ્થિતિવાળા હોવાપણું. ૨ હલ-કાપણું. ૩ નાનાપણું. ૪ ત્વરાયુક્ત હોવા-પણું. ૫ થોડું હોવાપણું.

૬. (વ્યાકરણમાં) હસ્તસંજ્ઞકવર્ણવૃત્તિધર્મ-વિશેષકત્વમ્ । હસ્ત સંજ્ઞાવાળા વર્ણમાં રહેલો એક પ્રકારનો ધર્મ હોવાપણું.

લય:—ઉપાદાનકારણે વિદ્યમાને સત્તિ કાર્ય-તિરોધાનમાત્રમ્ । ઉપાદાન કારણે વિદ્યમાન છતાં કાર્યનો જે તિરોભાવ માત્ર છે, તેનું નામ લય.

૨. અલ્પાવસ્થાલાભ્યનેન ચિત્તવૃત્તેન્નિદ્રા । અર્ખંડ વસ્તુનું આલંબન પ્રાપ્ત ન થવાથી ચિત્તની વૃત્તિની જે નિદ્રા તે લય.

લયક્રમ:—જે પ્રમાણે પ્રજાથી આરંભીને જગતની ઉત્પત્તિ પર્યંત અધ્યારોપ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી ઉલટા ક્રમે લય કરતાં છેવટે પ્રજા માત્ર શેષ રહે એવું ચિંતન કરવું

તે લયક્રમ. જેમ—આ સ્થૂલ જગત પંચીકૃત સ્થૂલ જૂતોમાંથી ઉપજ્યું છે, માટે સ્થૂલ જગત એ વાસ્તવિક પંચીકૃત સ્થૂલ જૂતોજ છે. અર્થાત્ સ્થૂલ જગતને સ્થૂલ જૂતરૂપે જોવું—માનવું—નિશ્ચય કરવો. પછી તે સ્થૂલ મહા-જૂતો તથા સમષ્ટિવ્યષ્ટિ રૂપ સર્વ સૂક્ષ્મ શરીરો અપંચીકૃત સૂક્ષ્મ જૂતોમાંથી ઉપજ્યાં છે માટે તે સર્વ સૂક્ષ્મ જૂતોજ છે—તેનાથી જિન્ન નથી—એવો નિશ્ચય કરવો. મતલબ કે સ્થૂલ-જૂતો વગેરેનો અપંચીકૃત સૂક્ષ્મજૂતોમાં લય કરવો; એવી રીતે કે સ્થૂલજૂતોનો સૂક્ષ્મજૂતોના તામસ અંશમાં લય કરવો; જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને અંતઃકરણનો સૂક્ષ્મજૂતોના સાત્વિક અંશમાં લય કરવો; અને કર્મેન્દ્રિયો તથા પ્રાણોનો સૂક્ષ્મજૂતોનાં રાજસ અંશમાં લય કરવો. પછી તે સૂક્ષ્મજૂતોનો ચેતપોતાના કારણમાં લય કરવો. એટલે પૃથ્વીનો જળમાં, જળનો તેજમાં તેજનો વાયુમાં, વાયુનો આકાશમાં, અને આકાશનો અજ્ઞાનમાં લય કરવો. પછી અજ્ઞાનનો ચેતન્યમાત્રમાં લય કરવો.

લાક્ષણિક:—લક્ષણાર્થવૌષક: શબ્દ: । લક્ષણા વડે અર્થનો ભોધ કરનારો શબ્દ તે લાક્ષણિક કહેવાય છે.

લાઘવમ્—લાઘવ એ એક ગુણ કહેવાય છે, અને એથી ઉલટું ગૌરવ દોષ ગણાય છે. જે વાત ટુંકામાં કહી શકાતી હોય તેને લાઘ્યથી કહેવાનું પ્રયોજન ન છતાં લાઘ્યથી કહેવું એ ગૌરવ દોષ છે. એવું ગૌરવ ન કરતાં જે કહેવાનું હોય તે ટુંકામાં કહી ખતાવવું તે લાઘવ ગુણ છે. એ લાઘવ (અને ગૌરવ પણ) ત્રણ પ્રકારનું છે (૧) શરીરકૃત, (૨) ઉપસ્થિતિકૃત અને (૩) સંબંધકૃત.

(૧) **શરીરકૃત લાઘવ**—ત્ર્યલુકથી આરંભીને ઘટાદિ કાર્યપર્યંત જેટલાં કાર્યદ્રવ્યો છે, તે કાર્યદ્રવ્ય અનેક અવયવ રૂપ દ્રવ્યોમાં સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે. જેમ ત્ર્યલુક રૂપ કાર્ય દ્રવ્ય ત્રણ દ્વ્યલુકરૂપ અવયવ દ્રવ્યોમાં

સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે તથા ચતુરલુક-રૂપ કાર્ય ચાર ત્ર્યલુકમાં સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે; એ પ્રમાણે ઘટાપટાદિ પણ અનેક કપાલ તંતુ આદિક અવયવ દ્રવ્યોમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે. માટે ત્ર્યલુકથી આરંભીને ઘટાદિ કાર્ય પર્યંત સર્વ કાર્ય દ્રવ્યોમાં અનેક દ્રવ્ય સમવેતત્વ ધર્મ રહે છે, અને મહત્ત્વ પરિમાણ પણ તે ત્ર્યલુકથી માંડીને ઘટાદિ પર્યંત સર્વ કાર્ય દ્રવ્યોમાં રહે છે. પરમાણુઓમાં તથા આણુકોમાં એ અનેક દ્રવ્ય સમવેતત્વ ધર્મ રહેતો નથી, તથા મહત્ત્વ પરિમાણ પણ રહેતું નથી. વળી તે ત્ર્યલુકાદિક દ્રવ્યોનું જ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. પરમાણુ તથા દ્વ્યલુકોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી. માટે એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વિષે તે અનેક-દ્રવ્ય સમવેતત્વ ધર્મને કારણતા માનવી અથવા તે મહત્ત્વને કારણતા માનવી ? ત્યાં અનેક દ્રવ્ય સમવેતત્વની અપેક્ષાએ મહત્ત્વનું શરીર શરીર લધુ છે. એનું નામ શરીરકૃત લાઘવ છે. એ શરીરકૃત લાઘવથી જ શાસ્ત્રકારોએ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં મહત્ત્વને જ કારણ માન્યું છે, અનેકદ્રવ્યસમવેતત્વ ધર્મને કારણ માન્યો નથી.

(૨) **ઉપસ્થિતિકૃત લાઘવ**—ન્યાં

એકજ ઘટાદિ પાર્થિવ દ્રવ્યમાં અગ્નિના સંયોગથી રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, એ ચારે ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં ગંધ પ્રત્યે રૂપના પ્રાગભાવને કારણ કેમ ન હોય ? અને રૂપની પ્રત્યે ગંધના પ્રાગભાવને કારણતા કેમ ન હોય ? એવી શંકા પ્રાપ્ત થતાં, ઉપસ્થિતિકૃત લાઘવને લીધે ગંધના પ્રત્યે ગંધના ગંધના પ્રાગભાવને કારણતા માની છે. એવો એક નિયમ છે કે પ્રતિયોગીના જ્ઞાન વિના અભાવનું જ્ઞાન થતું નથી. માટે ગંધના પ્રતિ ગંધના પ્રાગભાવને જે કારણ માનીએ, તે કાર્યવાચક ગંધપદ વડે ગંધરૂપ પ્રતિયોગીની ઉપસ્થિતિ થતાંથી ગંધના પ્રાગભાવની પણ તરતજ ઉપસ્થિતિ થાય છે, અને ગંધના

પ્રતિ, જે રૂપના પ્રાગભાવને કારણુ માનીએ તો રૂપપદ્ધતિ રૂપ પ્રતિયોગીની ઉપસ્થિતિ થયા પછી રૂપના પ્રાગભાવની ઉપસ્થિતિ થાય છે. માટે ગંધરૂપ કાર્યના પ્રતિરૂપ પ્રાગભાવનિષ્ઠ કારણુતાની અપેક્ષાએ ગંધપ્રાગભાવને કારણુતા માનવામાં ઉપસ્થિતિરૂપ લાઘવતા છે.

(૩) સંબંધકૃત લાઘવ-દંડાદિકને જે ઘટનું કારણુ માનીએ તો તે દંડાદિકને ઘટરૂપ કાર્યના અધિકરણમાં સંયોગાદિરૂપ સાક્ષાત્ સંબંધજ સંભવે છે; અને તે દંડાદિકના દંડવાદિ ધર્મને તથા રૂપસ્પર્શાદિ ગુણને જે તે ઘટના પ્રતિકારણુ માનીએ, તો તે દંડત્વ, રૂપત્વ, વગેરેના તે ઘટના અધિકરણમાં સાક્ષાત્ સંબંધ સંભવતો નથી, પણ તે દંડવાદિ ઘટિત સ્વાત્રય દંડસંયોગાદિરૂપ પરંપરા સંબંધ થાય છે. (સ્વાત્રય માંના 'સ્વ' શબ્દનો અર્થ દંડત્વ, દંડરૂપ, વગેરે સમજવો.) તે દંડવાદિનો આશ્રય જે દંડ છે, તે દંડનો સંયોગાદિરૂપ સંબંધ, તે ઘટના અધિકરણમાં છે. માટે એ દંડત્વ, દંડરૂપ, વગેરેના સંબંધની અપેક્ષાએ દંડાદિકનો સંબંધ લઘુ છે, માટે એનું નામ સંબંધકૃત લાઘવ છે. એ સંબંધકૃત લાઘવને લીધે તે દંડાદિકમાંજ ઘટની કારણુતા સંભવે છે, પણ દંડત્વ, દંડરૂપ વગેરેમાં સંભવતી નથી.

ઉપર કહ્યું તેમ લાઘવ જેમ ત્રણ પ્રકારનું છે, તેમ ગૌરવ પણ તેજ ત્રણ પ્રકારનું, અને તેનાં ઉદાહરણુ પણ સમજી લેવાય એમ છે. જેમ, મહત્ત્વના શરીરની અપેક્ષાએ કરીને અનેક પ્રય્ઞ સમવેત્વનું શરીર ગુરુ છે, માટે તે શરીર કૃત ગૌરવ કહેવાય. એજ રીતે ઉપસ્થિતિ કૃત ગૌરવ તથા સંબંધકૃત ગૌરવનું સ્વરૂપ પણ યથાયોગ્ય સમજી લેવું.

લિંગમ્—વ્યાપ્તિવિશિષ્ટપક્ષધર્મતાવિશિષ્ટહેતુ-લિંગમ્ । (જે પરમર્થ ધૂમાદિક લિંગને વિષય કરતો હોઈને અનુભિતિનું કારણુ થાય છે, તે લિંગનું આ લક્ષણુ છે.) સાધ્યની વ્યાપ્તિ વડે

વિશિષ્ટ તથા પક્ષવૃત્તિત્વ રૂપ પક્ષવૃત્તિતા વડે વિશિષ્ટ જે હેતુ છે, તે હેતુને લિંગ કહે છે. જેમ ધૂમરૂપ હેતુ અગ્નિરૂપ સાધ્યની વ્યાપ્તિ વડે વિશિષ્ટ છે, તથા પર્વત રૂપ પક્ષ વિષ્ટ વૃત્તિત્વરૂપ પક્ષધર્મતાવડે પણ વિશિષ્ટ છે. માટે એ ધૂમરૂપ હેતુને લિંગ કહે છે.

૨. વ્યાપ્ત્યાશ્રયોલિંગમ્ । વ્યાપ્તિનો આશ્રય તે લિંગ.

૬. ચન્દસામર્થ્ય લિંગમ્ । શબ્દનું સામર્થ્ય તે લિંગ.

૪. અર્થપ્રકાશસામર્થ્ય લિંગમ્ । અર્થને પ્રકાશ કરવાનું સામર્થ્ય તે લિંગ. (હેતુ લિંગ, સાધન, એ ત્રણ શબ્દો એકજ અર્થના છે.)

લિંગપરામર્શઃ—હેતુને વિષય કરનાર જ્ઞાન.

લિઙ્ઘર્થત્વમ્—કાર્યબુદ્ધિગોચરત્વે સતિ પ્રવર્ત-ક્ત્વમ્ । આ કરવા યોગ્ય છે એવી કાર્ય બુદ્ધિનો વિષય હોઈને ખીમને જે પ્રવૃત્તિ કરાવવાપણું તે લિઙ્ઘર્થ. (વધ્યર્થ લક્ષરને જે અર્થ તે. એને જ પાણિનિ લિઙ્ઘ લક્ષર કહે છે.)

લિઙ્ઘશરીરમ્—દશ ઇન્દ્રિયો, પાંચ ગ્રાણુ, મન અને પ્લાહ, એ સત્તર તત્ત્વોનું લિંગ શરીર કહેવાય છે. એને જ સૂક્ષ્મ શરીર પણ કહે છે. સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીર પરમાત્માનું બોધક હોવાથી લિંગ કહેવાય છે.

લેશાવિદ્યા—પ્રારબ્ધકાર્યસમ્પાદનપટીચાનવિ-દ્યાયા અવસ્થાવિશેષઃ । પ્રારબ્ધ કાર્યને સંપાદન કરવામાં કુશળ એવી એક પ્રકારની અવસ્થાને લેશાવિદ્યા કહે છે.

૨. વિક્ષેપ શક્તિવાળું આસન તે લેશાવિદ્યા

૩. ક્ષાલિતલગ્નનમાળાનુવૃત્તિલગ્નવાસના કલ્પોડ-વિચારસંસ્કારઃ । ધોઈ નાંખેલા લસણના વાસણુ-માં પાણી રહેલી લસણની વાસની પેડે રહેલો અવિદ્યાનો સંસ્કાર તે લેશાવિદ્યા.

૪. પ્રારબ્ધવર્તમાનદેહાયનુવૃત્તિપ્રયાજકો વિક્ષેપ-શક્ત્યેશ । પ્રારબ્ધ એવા વર્તમાન દેહાદિ પ્રારબ્ધ કર્મ સમાપ્ત થતાં લગી આલ્પા કરે,

એમ થવાના હેતુરૂપ વિક્ષેપ શક્તિને ને અંશ તે ક્ષેષાવિધા.

લોકઃ—પ્રાણિનાં કર્મજ્ઞાનફલભોગસ્થાનવિશેષઃ । પ્રાણીઓને કર્મનું અને જ્ઞાનનું ફળ ભોગવવાનું અમુક સ્થાન તે લોક.

લોકવાસના—સર્વે જના માં ન નિન્દન્તિ યથા વા સ્તુવન્તિ, તથૈવ સર્વદા ચારિષ્યામીલશ-વ્યર્થામિનિવેશઃ । ને આચરણ કરવાથી બધા લોકો મારી સ્તુતિ કરે, અથવા નિન્દા કોઈજ કરે નહિ, એવો અશક્ય આગ્રહ.

૨. લોકાનુભવજનિતત્વે સતિ લોકસ્થૈવ પુનઃપુનઃ (રક્ષનાર્થ) સ્મરણેતુલોકવાસના । લોકના અનુભવથી જનિત હોઈને લોકનું (રંજન કરવા વગેરે માટે)જ ફરી ફરી સ્મરણનો ને હેતુ તે લોકવાસના. લોકવાસના મલિન છે, ક્રમિક તે સંપાદન કરવી અશક્ય છે, તથા પુરુષાર્થમાં નિરુપયોગી છે.

લોકસહગ્રહ—સ્વયં સદાચાર પ્રવૃત્તત્વે સતિ લોકાનાં સદાચારપ્રવર્તકસ્ત્વમ્ । પોને સદાચારમાં પ્રવર્તીને લોકોને સદાચારમાં ને પ્રવર્તાવવાપણું તે લોકસંગ્રહ.

લોકેષણા—લોકમાં હું શ્રેષ્ઠ છું એવો અભિમાન; અથવા લોકમાં હું શ્રેષ્ઠ કહેવાઈ એવી યાદના.

૨. મને ઉત્તમ સુખ આપે એવા સ્વર્ગોદિ લોકની પ્રાપ્તિ યાઓ, એવી ઇચ્છા, તે લોકેષણા.

લોભત્વમ્—સ્વદ્રવ્યાપરિભાગે સતિ પરદ્રવ્ય-જિજ્ઞાસુત્વમ્ । પોતાના દ્રવ્યનો અર્થ ન કરતાં બીજાના દ્રવ્યને લેવાની ઇચ્છા હોવાપણું.

લોભનિવૃત્ત્યુપાયઃ—અસ્તેયનાયપરિગ્રહેણ સન્તેષેણ દાનેન વા લેમત્ય નિવૃત્તિઃ । ચોરી ન કરવાથી, પરિગ્રહ ન રાખવાથી, સતોષથી, અથવા દાનથી લોભની નિવૃત્તિ થાય છે.

લૌકિકગુણાધાનદેહવાસના—સમીચીન શબ્દાદિવિષયસંપાદનમ્ । સુંદર એવા શબ્દાદિ વિષયોનું સંપાદન તે લૌકિક ગુણાધાન દેહવાસના.

લૌકિકદોષાપનયનદેહવાસના—વિક્લિં-ત્સકોત્કૌરૌષવૈર્યાધ્યાવપનયનમ્ । વૈદે કહેલાં ઔષધોવડે રોગ વગેરેને દૂર કરવા તે.

લૌકિકપ્રત્યક્ષમ્—લૌકિકસન્નિકર્ષજન્ય પ્રત્યક્ષ લૌકિક પ્રત્યક્ષમ્ । પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના છ પ્રકાર છે. એ છ એ પ્રકારના પ્રત્યક્ષના વળી લૌકિક અને અલૌકિક એવા બે ભેદ છે. તેમાંથી અહીં લૌકિક પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ કહ્યું છેઃ—ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોના ઘટાદિ પદાર્થની સાથે ને સંયોગાદિરૂપ લૌકિક સન્નિકર્ષ (સંબંધ) છે, તે લૌકિકસન્નિકર્ષ વડે જન્ય ને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન, તેને લૌકિક પ્રત્યક્ષ કહે છે. (“ લૌકિક-સન્નિકર્ષપ્રકારઃ ” જુઓ.)

લૌકિકશબ્દતાત્પર્યમ્—ચાલતા પ્રકરણ ઉપરથી ને તાત્પર્ય માલમ પડે તે. જેમ, ખાતી વખતે ‘સંધવ’ માગે તો તેનો અર્થ ‘ઘોડો’ નહિ સમજતા ‘મીકું’ સમજવું એ લૌકિકશબ્દતાત્પર્ય છે.

લૌકિકસન્નિકર્ષપ્રકારઃ— પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના હેતુરૂપ તથા ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર રૂપ ને લૌકિક સન્નિકર્ષ છે, તેના છ પ્રકાર છેઃ—(૧) સંયોગ સન્નિકર્ષ, (૨) સંયુક્ત સમવાય સન્નિકર્ષ, (૩) સંયુક્તસમવેતસમવાય-સન્નિકર્ષ, (૪) સમવાયસન્નિકર્ષ, (૫) સમવેત-સમવાયસન્નિકર્ષ, અને (૬) વિશેષણવિશેષ્યતા. (એ છ પ્રકારના સન્નિકર્ષોમાંથી કોઈપણ સન્નિકર્ષ વડે ને પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે, તે લૌકિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. (“ લૌકિકપ્રત્યક્ષ ” શબ્દ જુઓ.)

લૌકિકાશન્દીપ્રમા—આસવાક્યજન્યાપ્રમા । યથાર્થ વક્તાને આત્મ કહે છે. એના આત્મના વચનથી ઉપજેલું ને પ્રભાજ્ઞાન તે લૌકિકાશન્દીપ્રમા કહેવાય છે.

વ

વક્તૃતાત્પર્યમ્—પુરુષામિપ્રાયઃ । મારા આ શબ્દથી શ્રોતા પુરુષને આ અર્થનો બોધ થાઓ. એવી ને બોલનાર મનુષ્યની એક જાતની ઇચ્છા હોય છે તેને વક્તૃતાત્પર્ય કહે છે.

૨. તદર્થપ્રતીતિચ્છયોચરિત્વમ્ । (અર્થ ઉપર પ્રભાણેજ છે.

વચનાદિપદ્ધત્તમ્—વાક, પ્રાણિ, પાદ, પાથ, અને ઉપસ્થ, એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના પાંચ વ્યાપાર છે, તેને અનુક્રમે વચન (ઉક્તિ) આદાન (ગ્રહણ કરવું), વિહાર (ગમન) ઉત્સર્ગ (ત્યાગ), અને આનંદ કહે છે. એ વચનાદિ પાંચક છે.

વર્તમાનકાલઃ—ક્રિયાયાઃ પ્રારમ્ભતઃ સમાપ્તિપર્યન્તે પ્રારમ્ભસમાપ્તિભિન્ન્યાપ્ય યુક્તિમાન કાલઃ । ક્રિયાના પ્રારંભથી તે સમાપ્તિ પર્યંત પ્રારંભ અને સમાપ્તિને વ્યાપીને રહેનારો જે કાળ તે વર્તમાનકાળ.

શબ્દપ્રયોગાધારારુઘાપરિસમાપ્તકાલઃ । શબ્દનો પ્રયોગ જે કાળમાં થાય છે, અને તેનો આરંભ કર્યા છતાં સમાપ્તિ ન થઈ હોય તેટલો કાળ વર્તમાન કહેવાય છે.

વર્તમાનત્વમ્—સ્વર્ણસપ્રાગભાવાનધિકરણ-કાલયુક્તિત્વં વર્તમાનત્વમ્ । ઊંઘ ક્રિયાના તથા જન્ય પદાર્થના ધ્વંસનો તથા પ્રાગભાવનો અનધિકરણભૂત જે કાળ છે, તે કાળ વિષે તે ક્રિયાનું તથા તે જન્ય પદાર્થનું જે વર્તવું એજ તે ક્રિયામાં તથા જન્ય પદાર્થમાં વર્તમાનપણું છે.

વર્તમાનપ્રતિવચ્ચઃ—વર્તમાનકાલીનત્વે સતિ તત્ત્વજ્ઞાનપ્રતિયોગઃ । વર્તમાનકાળમાં જે તત્ત્વજ્ઞાન ન થવા દેનાર તે વર્તમાન પ્રતિબંધ. એ પ્રતિબંધ ચાર પ્રકારનો છે:—(૧) વિષયાસક્તિ, (૨) પ્રસામાંઘ (યુદ્ધિની મંદતા), કુતર્ક (પ્રતિપાદિત અર્થને ઉલટી રીતે સમજવો તે), અને (૪) વિષયયદુરાગ્રહ (એટલે હું પંડિત છું, હું વિરક્ત છું, હું વેદપાઠી છું, ઇત્યાદિ દેહ ઇન્દ્રિયાદિમાં આત્મપણુની યુદ્ધિ વિષે દુરાગ્રહ.)

વશીકારવૈરાગ્યમ્—ણ્હિકામુષ્મિકવિષય-જિહાસા । આ લોકના તથા પરલોકના વિષયોને નાશવાન જાણીને તેમના ત્યાગની ઇચ્છા.

વસ્તુપરિચ્છેદઃ—અન્યાન્યાભાવપ્રતિયોગિ-ત્વમ્ । અન્યાન્યાભાવના પ્રતિયોગિપણુનું નામ વસ્તુપરિચ્છેદ છે. જેમ-ઘટનો પટમાં, અને પટનો ઘટમાં અન્યાન્યાભાવ રહેલો છે, તેનું પ્રતિયોગીપણું અનુક્રમે ઘટ તથા પટમાં છે, તેજ વસ્તુપરિચ્છેદ છે.

૨. યત્કિંચિદ્વસ્ત્વનાત્મત્વમ્ । કોષપણુ વસ્તુ-માત્રનું જે અનાત્મપણું તે વસ્તુપરિચ્છેદ છે.

વાક—વચનક્રિયાસાધનમિન્દ્રિયમ્ । વચન (બોલવાની) ક્રિયાનું સાધન ઇન્દ્રિય તે વાક ઇન્દ્રિય.

વાક્યમ્—આકાંક્ષાદિયમત્પદસમૂહો વાક્યમ્ । આકાંક્ષા, યોગ્યતા અને આસત્તિ, આ ત્રણ-વાળો જે પદોનો સમૂહ તેને વાક્ય કહે છે. જેમ-‘ગાય લાવો’ ઇત્યાદિક વચનો આકાંક્ષા-દિવાળાં હોવાથી તે પદોના સમૂહને વાક્ય કહે છે.

૨. પદસમૂહો વાક્યમ્ । પદોનો સમૂહ તે વાક્ય. (એવું લક્ષણ પણ કેટલાક કહે છે.)

વાક્યપ્રકારઃ—વાક્યના પ્રકાર બે છે: (૧) લૌકિક અને (૨) વૈદિક. આપ્ત પુરુષે કહેલું વાક્ય લૌકિક કહેવાય છે અને સર્વજ્ઞ ઇન્દ્રિયે કહેલું વાક્ય વૈદિક છે. સ્મૃતિ, ઇતિહાસ અને પુરાણને જે વેદમૂલકતા હોય તોજ તે પ્રભાણુ છે; અન્યથા ખીળ વાક્યોને પ્રભાણુતા નથી.

વૈદિક વાક્યના વિધિ, મંત્ર અને અર્થ-વાદ, એવા ત્રણ પ્રકાર છે. (એનાં લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં બોવાં,)

વાક્યાર્થઃ—વાક્યતાત્પર્યવિષયઃ । વાક્યના તાત્પર્યનો વિષય.

૨. સાકાંક્ષપદાર્થોનિરાહ્નો વાક્યાર્થઃ । આકાંક્ષાવાળા પદોનો અર્થ જેથી આકાંક્ષા-રહિત થાય તે વાક્યાર્થ. જેમ-‘ગાય’ એટલું બોલવાથી ગાય સંબંધી ક્રિયા વગેરે જાણવાની આકાંક્ષા રહે છે; ત્યાં ‘ચરે છે’ એટલું કહેવાથી તે આકાંક્ષા નિવૃત્ત થાય છે, માટે ‘ગાય ચરે છે.’ એ વાક્યાર્થ છે.

વાક્યાથ્રપ્રમા-શાબ્દપ્રમા-શાબ્દબોધઃ ।
(એ ત્રણે પર્થાય શબ્દો છે.) શબ્દ પ્રમાણથી
જે પ્રમા ઉત્પન્ન થાય તે.

વાક્યૈકવાક્યતા—અન્નબોધકવાક્યસ્યાન્ન-
બોધકવાક્યેન સદૈકવાક્યત્વમ્ । જે વાક્યો પોતા-
પોતાના અર્થમાં તાત્પર્યવાળાં છે, એમ છતાં
તે વાક્યોની અંગાંગિભાવ આકાંક્ષાને લીધે
જે એકવાક્યતા થાય છે તેને વાક્યૈકવાક્યતા
કહે છે. જેમ “દર્શપૂર્ણમાસામ્યાં સ્વર્ગકામો
યજેત ।” —“સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ દર્શ-
પૂર્ણમાસ નામે યાગ કરવા.” એ વિધિ
વાક્યથી દર્શપૂર્ણમાસ નામે અંગી (અંગો-
વાળા) યાગોનું વિધાન કરેલું છે. અને તેજ
પ્રકરણમાં “સમિથો યજતિ” એ વચનથી
સમિથ નામે અંગ યાગનું વિધાન કરેલું છે.
હવે અંગી યાગને અંગ યાગની અપેક્ષા
અવશ્ય હોય છે. માટે સ્વર્ગની કામનાવાળા
પુરુષે સમિથાદિક અંગયાગ વિશિષ્ટ દર્શપૂર્ણ-
માસ યાગને કરવા; એ રીતે અંગબોધક
વાક્યોની અંગીબોધક વાક્યો સાથે એક
વાક્યતા થાય છે, તેને વાક્યૈકવાક્યતા કહે છે.

૨. પ્રત્યેક મિત્રમિત્રસંતર્ગપ્રતિપાદયોર્વાક્યયો-
રાદ્વાવશેન મહાવાક્યાર્થત્રોધયત્વમ્ । વાક્યોમાં
દરેક પોતાપોતાનો ભિન્નભિન્ન સંબંધ પ્રતિ-
પાદિત કરતાં છતાં આકાંક્ષાને લીધે મહા-
વાક્યનો અર્થ જણાવતાં હોય ત્યારે તેમની
એકવાક્યતા કહેવાય છે.

વાચકઃ—પદાર્થસ્મૃતિજનકઃ । પદાર્થની
સ્મૃતિનાં જે શબ્દજનક હોય તે વાચક.

૨. પદાર્થવિષયપ્રતીતિવિષયઃ । પદાર્થના
વિષયની પ્રતીતિનો વિષય (જે શબ્દ) હોય
તે વાચક.

૬. પુરાણાદિ પાઠકઃ । પુરાણ વગેરે
વાંચનારે પણ વાચક છે.

વાચ્યમ્—પદજન્યપ્રતીતિવિષયઃ । પદ
ઉપરથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનનો જે વિષય હોય
તે વાચ્ય.

વાચ્યાર્થઃ—પદની શક્તિવૃત્તિવડે જે
અર્થ જાણવામાં આવે તે વાચ્યાર્થ કહેવાય છે.

વાચ્છા—ઇત્યાપનતાવીજન્યામિદ્રવિવેચચિત્ત-
વૃત્તિવાચ્છા । અમુક વસ્તુ અમારા ઇષ્ટ અર્થનું
સાધન છે, એવી બુદ્ધિથી ઉપજેલી અભિષ્ટ
વિષય સંબંધી જે ચિત્તની વૃત્તિને વાંછા.

વાદઃ—તત્ત્વયુક્તોઃ કથાવાદઃ । તત્ત્વ વસ્તુના
બોધની ઇચ્છાવાળા બે પુરુષોની જે પરસ્પર
પ્રશ્નઉત્તરરૂપ કથા છે, તેનું નામ વાદ છે.

૨. તત્ત્વનિર્ણયફલઃ કથાવિશેષઃ । તત્ત્વનો
નિર્ણય જેનું ફળ હોય એવી એક પ્રકારની
બે જણની કથા તે વાદ.

૩. સ્વામિમતાર્થકથન વાદઃ । પોતાને જે
અર્થ માન્ય હોય તેનું કથન તે વાદ.

વાદગ્રન્થઃ—ઇતર મતોના ખંડનપૂર્વક
સ્વમતનું સ્થાપન કરનારા ગ્રંથ. જેવા કેઃ—
વિત્તુલી, અદ્વૈતસિદ્ધિ, સંક્ષેપચારીરક, સ્વારાજ્ય-
સિદ્ધિ, વેદાન્તપરિભાષા, સિદ્ધાન્તલેખા, અદ્વૈતકોસ્તુભ,
ભેદધિકાર, ઇત્યાદિ.

વાદિત્વમ્—વિચારસ્થલે વાદકયાકર્તૃત્વમ્ ।
કોઈ તત્ત્વનો વિચાર કરવો હોય તે સ્થળે
વાદ કથા કરનાર તે વાદી.

૨. પ્રથમપક્ષપ્રતિપાદકત્વમ્ । બે જણના
વાદમાં જે પહેલો પક્ષ પ્રતિપાદન કરતો હોય
તે વાદી.

વાનપ્રસ્થાશ્રમઃ—ગૃહસ્થાશ્રમમપહાય ગૃહીત-
મુનિવૃત્તિરસંન્યસ્તઃ । જેણે ગૃહસ્થાશ્રમ છોડીને
મુનિવૃત્તિ ગ્રહણ કરી હોય અને સંન્યાસ
ગ્રહણ ન કર્યો હોય તે વાનપ્રસ્થ કહેવાય.
વાનપ્રસ્થરૂપ આશ્રમ તે વાનપ્રસ્થાશ્રમ. તે
ચાર પ્રકારનો છેઃ—(૧) વૈખાનસ, (૨) આદુર્બર,
(૩) વાલમિધ્ય, (૪) ફેનપ.

વાયવીયવિષયઃ—રૂપરહિતસ્પર્શવદ્વિષયો
વાયવીયવિષયઃ । રૂપરહિત સ્પર્શવાળો વિષય
તે વાયવીય વિષય કહેવાય છે.

૨. અપાકજાનુષ્ઠાસીતસ્પર્શવદ્વિષયો વાયવીય-
વિષયઃ । અપાકજ એવા અનુપણ અને

અશીત સ્પર્શવાળો જે વિષય હોય તે વાયવીય વિકય.

૩. રૂપરહિતસ્પર્શવદ્વૃત્તિદ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્વાપ્યજાતિમદ્વિષયો વાયવીયવિષયઃ । રૂપરહિત સ્પર્શવાળો દ્રવ્યમાં રહેનારી, અને દ્રવ્યત્વની સાક્ષાત વ્યાપ્ય જાતિવાળો વિષય તે વાયવીય વિષય કહેવાય છે.

૪. અપાકજાનુષ્ઠાણીતસ્પર્શવન્માત્રવૃત્તિદ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્વાપ્યજાતિમદ્વિષયો વાયવીયવિષયઃ । અપાકજ એવા અનુષ્ઠા અને અશીત સ્પર્શવાળો દ્રવ્યમાં માત્ર રહેનારી અને દ્રવ્યત્વની સાક્ષાત વ્યાપ્ય એવી જે વાયુત્વ જાતિ, તે જાતિવાળો વિષય તે વાયવીય વિષય કહેવાય છે. દ્વયશુદ્ધ રૂપ વાયુથી આરંભીને પ્રાણાદિ મહાન વાયુ પર્યંત સર્વજન્ય વાયુને વિષયરૂપ વાયુજ ગણવો. આ કારણથી પ્રાણવાયુને લિન્ન વાયુ ગણ્યો નથી.

વાયવીયશરીરમ્—રૂપરહિતસ્પર્શવદ્વૃત્તિદ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્વાપ્યજાતિમચ્છરીરં વાયવીયશરીરમ્ । રૂપરહિત સ્પર્શવાળો દ્રવ્યમાં રહેનારી અને દ્રવ્યત્વની સાક્ષાદ્વાપ્ય એવી વાયુત્વ જાતિવાળું શરીર તે વાયવીય શરીર.

૨. અપાકજાનુષ્ઠાણીતસ્પર્શવન્માત્રવૃત્તિદ્રવ્યત્વજાતિસાક્ષાદ્વાપ્યજાતિમચ્છરીરમ્ । અપાકજ એવા અનુષ્ઠા અને અશીત સ્પર્શવાળાનું દ્રવ્યમાં રહેનારી અને દ્રવ્યત્વની સાક્ષાત વ્યાપ્ય એવી વાયુત્વ જાતિવાળું શરીર તે વાયવીય શરીર કહેવાય.

૩. રૂપરહિતસ્પર્શવચ્છરીરં વાયવીયશરીરમ્ । જે શરીરરૂપ શુણ્ઠી રહિત હોઇને સ્પર્શ શુણ્ઠવાળું હોય છે, તે શરીર વાયવીય શરીર કહેવાય છે.

૪. અપાકજાનુષ્ઠાણીતસ્પર્શવચ્છરીરં વાયવીયશરીરમ્ । જે શરીર અપાકજ એવા અનુષ્ઠા અને અશીત સ્પર્શવાળું હોય છે તે વાયવીય શરીર કહેવાય છે.

વાયવીયન્દ્રિયમ્—રૂપરહિતસ્પર્શવદ્દિન્દ્રિયમ્ । જે ઇન્દ્રિય રૂપશુણ્ઠી રહિત હોઇને સ્પર્શશુણ્ઠવાળું હોય તે વાયવીય ઇન્દ્રિય કહેવાય છે.

૨. અપાકજાનુષ્ઠાણીતસ્પર્શવદ્દિન્દ્રિયમ્ । જે ઇન્દ્રિય અપાકજ અનુષ્ઠા અને અશીત સ્પર્શવાળું હોય તે વાયવીય ઇન્દ્રિય કહેવાય છે.

૩. રૂપરહિતસ્પર્શવદ્વૃત્તિદ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્વાપ્યજાતિમદિન્દ્રિયં વાયવીયન્દ્રિયમ્ । રૂપ રહિત સ્પર્શવાળો દ્રવ્યમાં રહેનાર અને દ્રવ્યત્વની સાક્ષાત વ્યાપ્ય જે વાયુત્વ જાતિ તે જાતિવાળું ઇન્દ્રિય તે વાયવીય ઇન્દ્રિય કહેવાય.

૪. અપાકજાનુષ્ઠાણીત સ્પર્શવન્માત્રવૃત્તિ દ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્વાપ્યજાતિમદિન્દ્રિયં વાયવીયન્દ્રિયમ્ । અપાકજ અનુષ્ઠાણીત સ્પર્શવાળો દ્રવ્યમાત્રમાં રહેનાર અને દ્રવ્યત્વની સાક્ષાત વ્યાપ્ય જે વાયુત્વજાતિ, તે જાતિવાળું ઇન્દ્રિય તે વાયવીયન્દ્રિય.

વાયુઃ—અપાકજાનુષ્ઠાણીતસ્પર્શવાન્ વાયુઃ । જે સ્પર્શ અગ્નિ આદિક તેજના સંયોગરૂપ પાક પડે જન્ય નથી હોતો તે સ્પર્શ અપાકજ (નહિ દ્વજાગારો) કહેવાય છે, અને જે સ્પર્શ ઉષ્ણપણાથી તથા શીતપણાથી રહિત હોય છે તે અનુષ્ણાણીત કહેવાય છે. એવું અપાકજ તથા અનુષ્ણાણીત જે દ્રવ્ય હોય તે વાયુ કહેવાય.

રૂપરહિતસ્પર્શવાન્ વાયુઃ । જે દ્રવ્ય રૂપ શુણ્ઠી રહિત હોઇને સ્પર્શ શુણ્ઠવાળું હોય છે તે વાયુ કહેવાય છે.

૩. રૂપરહિતસ્પર્શવદ્વૃત્તિદ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્વાપ્યજાતિમાન્ વાયુઃ । રૂપરહિત સ્પર્શવાળો દ્રવ્યમાં રહેનારી એવી જે દ્રવ્યત્વ જાતિની સાક્ષાદ્વાપ્ય જે જાતિ છે, તે જાતિવાળું દ્રવ્ય તે વાયુ કહેવાય છે.

૪. અપાકજાનુષ્ઠાણીતસ્પર્શવન્માત્રવૃત્તિ દ્રવ્યત્વસાક્ષાદ્વાપ્યજાતિમાન્ વાયુઃ । અપાકજ એવા જે અનુષ્ઠા અને અશીત સ્પર્શ છે, તેવા સ્પર્શવાળો દ્રવ્યમાત્રમાં રહેનારી એવી

હોષ્ટને દ્રવ્યત્વ જાતિની સાક્ષાત વ્યાપ્ત્ય જે જાતિ, તે જાતિવાળું દ્રવ્ય વાયુ કહેવાય છે.

૫. વાયુત્વજાતિમાન વાયુઃ । જે દ્રવ્ય સમવાય સંબંધે કરીને વાયુત્વ જાતિવાળું હોય છે, તે દ્રવ્ય વાયુ કહેવાય છે.

૬. શબ્દસ્પર્શ ગુણકો વાયુઃ । શબ્દ અને સ્પર્શ ગુણવાળું દ્રવ્ય તે વાયુ.

વાયુગતતુળાઃ—સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિણામ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, અને વેગ એવા નવ ગુણો વાયુમાં રહે છે.

વાયુદ્રવ્યમ્—વાયુ નિત્ય અને અનિત્ય એમ બે પ્રકારનો છે. તેમાં પરમાણુરૂપ વાયુ નિત્ય છે અને કાર્યરૂપ વાયુ અનિત્ય છે.

અનિત્યવાયુ—(૧) વાયવીય શરીર, (૨) વાયવીય ઇદ્રિય, અને (૩) વાયવીય વિષય, એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. વાયવીય શરીર અયોનિજ છે અને તે વાયુલોકમાં પ્રસિદ્ધ છે; સ્પર્શ-ગુણનું ગ્રાહક ત્વદ્ ઇદ્રિય એ વાયવીય ઇદ્રિય છે; અને વૃક્ષાદિ કોના કંપનનો હેતુ તથા શરીરમાં ફરનારો ગ્રાણુવાયુ એ વાયવીય વિષય કહેવાય છે.

વાર્તા—અન્યોન્યકથનમ્ । પરસ્પર વાત કરવી તે ૨. એક પ્રકારનો નિર્વાહનો વ્યાપાર તે વાર્તા.

વાર્તિકમ્—ઉક્તુકદુરુક્તાર્થવ્યક્તકારિ વાર્તિકમ્ । અંથમાં જે કહેલું હોય, કહેવાનું રહી ગયું હોય અથવા ખોટું કહેલું હોય, તે સર્વને સ્પષ્ટ કરનારો અંથ તે વાર્તિક. કહેલું છે કે-ઉક્તાવતદુરુક્તાનાં ચિન્તા યત્ર પ્રવર્તેતે । તં ગ્રન્થં વાર્તિકં પ્રાહુર્વાર્તિકજ્ઞામ નીષિખઃ ” ॥૧૧॥ જે અંથમાં ઉક્ત, અનુક્ત અને દુરુક્ત સંબંધી વિચાર પ્રવર્તેતો હોય તે અંથને વાર્તિક જાણનારા પડિતો વાર્તિક કહે છે.”

વાસના—સ્મૃતિહેતુસંસ્કારવિશેષઃ । સ્મૃતિનો હેતુ એવો, કોઈ એક જાતનો સંસ્કાર તે વાસના.

૨, અનુભવજન્યાયાઃ સ્મૃતિહેતુઃ । અનુભવથી જન્ય એવી સ્મૃતિનો હેતુ તે વાસના.

૩. પૂર્વાપરપરામર્શ વિના સહસોત્પચ્ચમાનસ્ય ક્રોધાદિવૃત્તિવિશેષસ્ય હેતુચિત્તગતઃ સંસ્કારવિશેષો વાસના । આગલો પાછલો વિચાર કયો વિના એકાએક ઉપજી આવનાર ક્રોધાદિ અમુક વૃત્તિઓનો હેતુ એવો ચિત્તમાં રહેલો એક પ્રકારનો સંસ્કાર તે વાસના.

૪. સુપુત્યવસ્થા ગતાધીસૂક્ષ્માવસ્થાવાસના । સુપુષ્પિ અવસ્થામાં રહેલી બુદ્ધિની સૂક્ષ્મ અવસ્થા તે વાસના. તે બે પ્રકારની છે—(૧) શુભવાસના અને (૨) અશુભવાસના.

વાસનાશ્ચયઃ—વિવેકજન્યચિત્તપ્રશમવાસના-દાદર્થ્યન વાદ્યનિમિત્તે સત્યપિ ક્રોધાદ્યનુત્પત્તિઃ । વિવેકની જન્ય ચિત્તની શાન્તિરૂપ વાસના દઢ થવાથી બહારનાં નિમિત્ત છતાં પણ ક્રોધ વગેરેની ઉત્પત્તિ ન થવી તે વાસનાક્ષય કહેવાય છે.

વાસનાનન્દઃ—બ્રહ્મધ્યાનાદેર્વિપયધ્યાનાત્સુ-પુત્તેશ્ચ વ્યુત્થિતસ્ય યા આનન્દસ્ય વાસનાસ્તા વાસનાનન્દઃ । બ્રહ્મધ્યાનમાંથી અથવા વિષયના ધ્યાનમાંથી અથવા સુપુષ્પિમાંથી વ્યુત્થાન પામેલાને જે આનંદની વાસનાઓ જણાય છે તે વાસનાનંદ.

વિકલ્પઃ—પ્રકારતા, ૨ સંશય, ૩ કલ્પના.

૪. શબ્દજ્ઞાનાનુપાતી વસ્તુશન્યો વિકલ્પઃ । શબ્દના જ્ઞાનથી જેની કલ્પના મનમાં થઈ શકે, પણ વસ્તુ કાંઈ હોય નહિ તે વિકલ્પ.

૫. વસ્તુશન્યત્વે સતિ સ્વવિરોધ્યુત્તરજ્ઞાના-વાચ્યત્વમ્ । જે વસ્તુશન્ય હોઈને પોતાનું વિરોધી એવું જે ઉત્તરકાળમાં થતું જ્ઞાન, તેનો જે બાધ ન કરે તે વિકલ્પ.

૬. વસ્તુવન્તરવોધકઃ શબ્દો વિકલ્પઃ । બીજી વસ્તુનો બોધ કરનારો શબ્દ તે વિકલ્પ.

વિકારઃ—(સાંખ્યોને મતે) જન્યત્વે સત્યજનકો વિકારઃ । જે પોતે જન્ય હોઈને.

ખીજનું જનક ન હોય તે વિકાર. જેમ, ઘટ પૃથ્વીથી જન્ય છતાં તે કોઇ ખીજનો જનક નથી, માટે ' ઘટ ' વિકાર કહેવાય છે.

૨. (વેદાન્તમતે) પૂર્વાવસ્થાપરિત્યાગે સત્ય-વસ્ત્યાન્તરાવૃત્તિઃ । પૂર્વાવસ્થાનો પરિત્યાગ કરીને ખીજ અવસ્થામાં આવવું તે વિકાર, જેમ, દૂધનો વિકાર દહીં છે.

વિકૃતિઃ—તત્ત્વાનાસ્મકમ્ । જે વસ્તુ કોઇ તત્ત્વનો આરંભ ન કરે તે વિકૃતિ.

૨. જન્યત્વે સત્તિ જનકઃ । જે પોતે જન્ય હોઇને ખીજનું જનક હોય તે વિકૃતિઃ જેમ, વાયુ આકાશથી જન્ય હોઇને અગ્નિનો જનક છે માટે તે વિકૃતિ છે. (સાંખ્યો એને પ્રકૃતિ-વિકૃતિ કહે છે.)

૩. (મીમાંસાને મતે) યત્ર ન સમગ્રાંગોપ-દેશઃ સ વિકૃતિઃ । જેમાં સમગ્ર અંગનો ઉપદેશ ન હોય તે વિકૃતિ.

૪. જાતિદેશિકૈતિકર્તવ્યતાકત્વમ્ । અતિ-દેશરૂપ કર્મની ઇતિકર્તવ્યવાળું કર્મ તે વિકૃતિ (યાગ.)

વિક્ષેપઃ—કાર્યવ્યાસજ્ઞમુદ્ભાવ્યકથાવિચ્છેદો વિક્ષેપઃ । ' હમણું આ કામ અમારે કરવાનું છે ' એ પ્રમાણે કાર્યવ્યાસંગતું બહાનું કાઢીને જે (વાદરૂપ) કથાનો વિચ્છેદ કરવો તેને વિક્ષેપ કહે છે. (એ એક નિગ્રહસ્થાન છે.)

૨. પુનઃ પુનઃ વિપ્રયાનુસન્ધાનં વિક્ષેપઃ । વિપ્રયોનું ફરીફરીને અનુસંધાન તે વિક્ષેપ.

૩. અલ્પવસ્ત્વનાલમ્બનેન ચિત્તવૃત્તેરન્યા-લમ્બનમ્ । અખંડ વસ્તુનું આલંબન પ્રાપ્ત ન થવાથી ચિત્તની વૃત્તિઓ જે અન્ય પદાર્થનું આલંબન કરે છે, તેને વિક્ષેપ કહે છે.

વિક્ષેપશક્તિઃ—આકાશાદિપ્રપંચોત્પત્તિદેહુઃ । આકાશાદિક પ્રપંચ (જગત)ના ઉત્પત્તિનું કારણ જે શક્તિ તે વિક્ષેપ શક્તિ અથવા.

૨. આકાશાદિવિવિધકાર્યજનનાકૂલમજ્ઞાનસા-મર્થ્યમ્ । આકાશાદિ વિવિધ કાર્ય ઉત્પન્ન થવાને અનુકૂળ એવું અજ્ઞાનનું જે સામર્થ્ય તે વિક્ષેપશક્તિ.

વિગ્રહઃ—સમાસાર્યવૈવૈધકંવાક્યમ્ । સમાસના અર્થનો ઘોષ કરનાર વાક્ય તે વિગ્રહ.

૨. વૃત્ત્યર્થવૈવૈધકં વાક્યમ્ । વૃત્તિના અર્થનું ઘોષન કરનાર વાક્ય તે વિગ્રહ. (સૂત્રનાં પદોના અર્થ સમજાવનાર વાક્યને વૃત્તિ કહે છે.)

૩. સમાસાદિવૃત્તિસમાનાર્થકવાક્યમ્ । સમા-સાદિ અને વૃત્તિ બન્નેને સમાનાર્થક હોય એવું વાક્ય, ૪. શરીર. ૫. લગાઈ.

વિગ્રમ્—અંતની સમાપ્તિમાં પ્રતિબંધ કરનાર કોઇ પ્રકારનું પાપ; તે અંત સમાપ્તિનું વિધન કહેવાય છે.

૨. કાર્યોત્પાદપ્રયોજકીભૂતધર્મવિવદક્ત્વમ્ । કાર્યની ઉત્પત્તિમાં હેતુ રૂપ ધર્મને નિષ્ફળ કરવાપણું તે વિધન.

વિચારઃ—પ્રમાણેન તત્ત્વપરીક્ષા । પ્રમાણ-વડે તત્ત્વની પરીક્ષા કરવી તે વિચાર.

૨. તાત્પર્યાનુકૂલયુક્ત્યનુસન્ધાનમ્ । તાત્પર્યને અનુકૂળ યુક્તિઓનું અનુસંધાન કરવું તે વિચાર.

વિચ્છેદઃ—અકાસાદિવ્યગુણાદીનામન્યજા-તીયેન વ્યવધાનમ્ । એક જાતના દ્રવ્ય કે ગુણ વગેરેનું બીજા જાતના દ્રવ્ય કે ગુણોવડે વ્યવધાન તે વિચ્છેદ.

વિજાતીયભેદઃ—વિરુદ્ધજાતિકૃતો ભેદઃ । વિરુદ્ધ જાતિવાળા પદાર્થોનો જે પરસ્પર ભેદ તે વિજાતીય ભેદ. જેમ, વૃક્ષ અને ઘડો એ બેનો પરસ્પર ભેદ તે વિજાતીય ભેદ છે.

વિજાતીયવિગ્રહ્વંશઃ—અંતના વિગ્ર-હ્વંસનું કારણ મંગળ છે, પણ પાપાદિકથી થતા વિગ્રહ્વંસનું કારણ મંગળ ન છતાં સ્ત્રોત પાક, પ્રાચશ્ચિત્તાદિ પણ છે; માટે અંતના વિગ્રહ્વંસ સિવાયનાં ખીજાં વિધોનાં હ્વંસને વિજાતીય વિગ્રહ્વંસ કહે છે.

૨. અસ્તુત વિધોથી અન્ય પ્રકારનાં વિધોનો હ્વંસ તે વિજાતીય વિગ્રહ્વંસ.

વિજ્ઞાનપ્રકારૌ—(બૌદ્ધભતે) બૌદ્ધ વિજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે: (૧) આલયવિજ્ઞાન અને (૨) પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન.

વિજ્ઞાનમયકોશ:—જ્ઞાનેન્દ્રિયસહિતા બુદ્ધિ: । પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ મળીને વિજ્ઞાનમય કોશ કહેવાય છે.

વિજ્ઞાનસ્કન્ધ:—(બૌદ્ધભતે) હું, હું, એવું આલય વિજ્ઞાન અને ચક્ષુઆદિક ઇન્દ્રિયો-વડે જન્ય જે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન, તેનું નામ વિજ્ઞાનસ્કન્ધ.

ચિત્તજ્ઞા—સ્વપક્ષાસ્થાપનહીના વિજિગીપુકયા । પોતાના પક્ષના સ્થાપનથી રહિત એવી જે જીવવાની ઇચ્છાવાળા પુરૂષોની પરસ્પર કથા તેનું નામ ચિત્તંડા.

૨. સ્વપક્ષાસ્થાપનારાહિત્યેન પરપક્ષનિરાકરણ-વાક્યમ્ । પોતાના પક્ષનું સ્થાપન કરવા સિવાય બીજાના પક્ષનું ખંડન કરનારું વાક્ય તે ચિત્તંડા.

વિત્તૈષણા:—ધનવિષયક અભિમાન કે ધનની આહતા તે વિત્તૈષણા.

૨. યજ્ઞાદિ કર્મ કરવા માટે ધનની ઇચ્છાને પણ વિત્તૈષણા કહે છે.

વિદેહમુક્તિ:—તત્ત્વજ્ઞાનિનો મોગેન પ્રારબ્ધ-ક્ષયે વર્તમાનશરીરપાતે વિદેહમુક્તિ: । હું બ્રહ્મ છું, એવા તત્ત્વજ્ઞાનવાળા પુરૂષના પ્રારબ્ધ કાર્યનો ભોગવડે નાશ થવાથી વર્તમાન શરીરનો જે નાશ, તે વિદેહમુક્તિ કહેવાય છે.

૨. ભાવિ શરીરનું જે અનારંભકપણું તે વિદેહમુક્તિ.

વિદ્યા—પુરુષાર્થસાધનં વિદ્યા । પુરૂષાર્થના સાધનને વિદ્યા કહે છે.

૨. જીવન્મુક્તિરભેદગોચરાન્ત: કરણવૃત્તિ: । જીવનો અને બ્રહ્મના અભેદને વિષય કરનારી અતઃકરણી વૃત્તિને વિષય કહે છે.

૩. અવ્યસ્તનિષેધકત્વે સતિ અધિષ્ઠાનસ્વરૂપનિર્ધારણં વિદ્યા । અધ્યસ્ત પદાર્થનો નિષેધ કરનારી

હોયને અધિષ્ઠાનના સ્વરૂપનો નિષેધ કરાવનારી હોય તે વિદ્યા.

વિદ્યામદ:—મત્સદ્દશ: કો વેત્સ્યહં પण्डितो, न मत्तोऽन्य: पण्डितोऽस्तीति मनसोऽभिनिवेश: । મારા જેવું કોણ જાણે છે? હું પંડિત છું, મારાથી (મોટો) બીજો કોઈ પંડિત નથી, એવા મનનો દુરાગ્રહ તે વિદ્યામદ.

વિદ્યામદનિવૃત્ત્યુપાય:—અહં ક: મત્તોપ્યધિ-કા: પण्डितो बहव: सन्ति, तस्मान्मामपि कश्चित्पण्डित: परामविष्यतिति निरन्तरचिन्तनम् । હું શી ગણત્રીમાં છું? મારાથી પણ અધિક પંડિત બીજા ઘણા છે, તેથી મારો પણ કોઈ પંડિત પરાલવ કરશે એવું નિરંતર ચિંતન કરવું એ વિદ્યામદની નિવૃત્તિનો ઉપાય.

વિદ્વત્સંન્યાસ:—ગૃહસ્થાશ્રમાદૌ કૃતશ્રવણાદિ-ભિક્ષપત્રસાક્ષાત્કારેણ ગૃહસ્થાદિના ચિત્તવિશ્રાન્તિ-લક્ષણાં જીવન્મુક્તિમુદીદય ક્રિયમાણવિદ્વત્સંન્યાસ: । ગૃહસ્થાશ્રમાદિ આશ્રમોમાં રહીને શ્રવણાદિ કરવાથી સાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થતો હોય, એવા ગૃહસ્થ વગેરેએ ચિત્તની વિશ્રાંતિરૂપ જીવન્મુક્તિને ઉદ્દેશીને જે સંન્યાસ ધારણ કર્યો હોય તે વિદ્વત્ સંન્યાસ.

૨. અપરોક્ષતત્ત્વવિદ્વિહિતત્વે સતિ સસાધન વૈધાચ્છિલકર્મત્યાગો વિદ્વત્સંન્યાસ: । જે સંન્યાસ અપરોક્ષ તત્ત્વજ્ઞાનીએ કરેલો એમ વિદિત હોઈને વિધિથી પ્રાપ્ત એવા સાધન સહિત સર્વ કર્મનો ત્યાગ તે વિદ્વત્ સંન્યાસ. એના બે પ્રકાર છે; (૧) જાતરૂપધર, અને (૨) કર્મહવાદિધર.

વિધિ:—પુરુષપ્રવર્તકં વાક્યમ્ । પુરૂષને પ્રવૃત્તિ કરાવનારું વાક્ય તે વિધિ.

૨. અજ્ઞાતાર્થજ્ઞાપકો વેદભોગો વિધિ: । અજ્ઞાત અર્થને જાણાવનારો વેદનો ભાગ તે વિધિ.

૩. અગ્રાપ્રાપ્તકો વિધિ: । અગ્રાપ્ત (કર્મ-ભાગ) ને પ્રાપ્ત કરી આપનાર વચન તે વિધિ.

૪. (ભાદેને મતે) શબ્દભાવના વિધિ: । શાબ્દી ભાવના તે વિધિ.

૫. (પ્રાલાકરોને મતે) નિયોગો વિધિઃ ।
પ્રલાકર મતના મીમાંસકો નિયોગને વિધિ કહે છે.

૬. (તાદ્વિદોને મતે) દૃષ્ટસાધનતા વિધિઃ ।
ઘટ સાધનતાને વિધિ કહે છે.

વિધિના મુખ્ય બે પ્રકાર છે; અભિધાન અને અભિધેય વિધિ. અભિધાન વિધિ ચાર પ્રકારનો છે: (૧) ઉત્પત્તિ વિધિ, (૨) અધિકાર-વિધિ, (૩) વિનિયોગવિધિ અને પ્રયોગ-વિધિ.

૭. દૃષ્ટસાધનતાવોધકપ્રત્યયસમમિત્યાહત-વાક્યં વિધિઃ । ઘટની સાધનતાના બોધક જે પ્રત્યય છે. તે પ્રત્યયવડે ઘટિત જે વાક્ય, તે વાક્યવિધિ કહેવાય છે.

ઘટ સાધનતાના બોધક પ્રત્યય લિઙ્, લેટ્, તન્વ્ય, કૃતપ્રત્યય, ઇત્યાદિક વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં કથન કરેલા છે; જેમ-ઝ્યોતિષોમેન સ્વર્ગકામો યજેત (સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ ઝ્યોતિષોમ નામે યાગ કરવો,) આ વાક્યની અંદર રહેલો જે 'યજેત' એ પદમાંનો લિઙ્ (વિધ્યર્થ) પ્રત્યય છે, તે લિઙ્ પ્રત્યય ઝ્યોતિષોમ નામે યાગમાં સ્વર્ગરૂપ ઘટની સાધનતાનો બોધ કરે છે, માટે લિઙ્ પ્રત્યયથી ઘટિત હોવાથી એ વિધિવાક્ય કહેવાય છે.

એ વિધિ વાક્યના ત્રણ પ્રકાર છે: (૧) અપૂર્વવિધિ, (૨) નિયમવિધિ, અને (૩) પરિસંખ્યા વિધિ. (એનાં લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

વિધિમુક્ષપ્રતીતિઃ—નકાર રહિત પ્રતી-
તિને વિધિમુખ પ્રતીતિ કહે છે. જેમ, 'આ ઘડો છે, આ ઘડો છે,' એવી પ્રતીતિને વિધિમુખ પ્રતીતિ કહે છે.

વિનિગમનાવિરહઃ—એકતરપલ્પાતિયુક્તિ-
વિરહઃ । ધણી વિષયોમાંથી કોઈ અર્થને સિદ્ધ કરનારી યુક્તિનો અભાવ તે વિનિગમના-
વિરહ કહેવાય છે. જેમ કોઈએ કહ્યું કે પરત્વ અપરત્વ નામે ગુણોનું અસમવાયિ કારણ

વાયુમાં રહેલો સ્પર્શ ગુણ છે. હવે જે દ્રવ્યમાં સ્પર્શ ગુણ રહે છે, તેજ દ્રવ્યમાં સંખ્યા, પરિણામ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, એવા બીજા પાંચ ગુણો પણ રહે છે. એ છ ગુણોમાંથી કયો ગુણ પરત્વ અપરત્વનું અસ-
મવાયિ કારણ છે, તેનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી: કેમકે એ છ ગુણોમાંથી એક સ્પર્શ ગુણ જ પરત્વાપરત્વનું અસમવાયિ કારણ છે, અને બીજા પાંચ ગુણો કારણ નથી. એ પ્રકારના અર્થની કોઈ નિશ્ચયક યુક્તિ નથી. આવી રીતે કોઈ એક અર્થને સિદ્ધ કરનારી યુક્તિનો અભાવ તે વિનિગમના વિરહ કહેવાય છે, એને અવિનિગમ્યત્વં પણ કહે છે.

વિનિયોગોવિધિઃ—અક્ષપ્રધાનસમ્બન્ધવોધકો વિધિઃ । અંગ રૂપ કર્મ અને પ્રધાનરૂપ કર્મના સંબંધનું બોધન કરનારો વિધિ તે વિનિયોગ વિધિ. જેમ-દગ્રાજુહોતિ (દહીં.વડે હોમ કરે છે.)

વિપક્ષઃ—નિશ્ચિતસાધ્યાભાવવાનું વિપક્ષઃ । જે પદાર્થ સાધ્યાભાવ પ્રકારક નિશ્ચયવાળો હોય છે, તે પદાર્થ વિપક્ષ કહેવાય છે. જેમ, પવંતો વહિમાન ધૂમાત્ (પવંત અગ્નિવાળો છે, ધૂમ રૂપ હેતુથી) એ અનુમાનમાં પાણીનો ધરો એ વિપક્ષ કહેવાય છે, કેમકે તે ધરામાં મનુષ્યને હલો વહ્ન્યમાવવાનું (પાણીનો ધરો અગ્નિના અભાવવાળો છે) એ રીતે અગ્નિરૂપ સાધ્યના અભાવનો નિશ્ચય છે.

વિપરીતમાવનાઃ—અતસ્મિન્સ્તદ્બુદ્ધિઃ । જે વસ્તુ ત્યાં નથી તે વસ્તુ ત્યાં છે, એવી બુદ્ધિ. જેમ, દેહમાં આત્મત્વ બુદ્ધિ, તે વિપરીત ભાવના. તે બે પ્રકારની છે: (૧) પ્રમાણગતા, અને (૨) પ્રમેયગતા.

વિપર્યયઃ—મિથ્યાજ્ઞાનાપરપર્યાયોડયયાર્થનિ-
શ્ચયઃ । મિથ્યાજ્ઞાન જેનું બીજું નામ છે, એવો અયથાર્થ નિશ્ચય તે વિપર્યય. જેમ, છોપમાં રૂપાનું જ્ઞાન, શંખમાં પીતતાનું જ્ઞાન, અને મરુજીમિમાં જળનું જ્ઞાન, એ સર્વ મિથ્યા જ્ઞાન હોવાથી વિપર્યય કહેવાય છે. તેમ દેહમાં

હું ગોરો છું, હું રથુલ છું, હું બ્રાહ્મણ છું, એ પ્રકારનું આત્મત્વજ્ઞાન પણ મિથ્યાજ્ઞાન હોવાથી વિપર્યય કહેવાય છે. એ વિપર્યયને ભ્રમ, ભ્રાંતિ અને અપ્રમા પણ કહે છે.

૨. વાચ્યામાનં જ્ઞાનં વિપર્યયઃ । જે જ્ઞાનનો આધ યથ શકતો હોય તે જ્ઞાન વિપર્યય કહેવાય છે.

૩. અતસ્મિન્નત્તત્ત્વત્વઃ । જે વસ્તુ ન્યાં નથી, ત્યાં તે વસ્તુનું જ્ઞાન પણ વિપર્યય.

વિપર્યયકારણાનિ—વિપર્યયમાં (૧) સામાન્ય રૂપથી ધર્મીનું જ્ઞાન, (૨) વિશેષ રૂપથી અદર્શન, (૩) એક કોટિનું સ્મરણ, તથા સાદસ્યાદિ દોષઃ આ ચાર કારણ હોય છે. જેમ,—છોપમાં 'આ રૂપું છે' એવા વિપર્યય જ્ઞાનમાં (૧) શુક્તિ (છોપ) રૂપી ધર્મીનું 'છદંતા' રૂપથી સામાન્ય જ્ઞાન એ કારણ છે; તથા (૨) શુક્તિત્વ, નીલપૃષ્ઠત્વ, ત્રિકોણત્વ, આદિ વિશેષ રૂપનું અદર્શન પણ કારણ છે; તથા (૩) રત્નતત્વરૂપ એક કોટિનું સ્મરણ પણ કારણ છે; તેમ (૪) છોપમાં રહેલું જે રૂપાનું સાદસ્ય, તે સાદસ્ય પણ કારણ છે. સાદસ્યાદિ દોષમાં દૂરત્વ, પિત્ત, કાચ, કમળો, વગેરે અનેકનો સમાવેશ થાય છે.

વિપર્યયદુરાગ્રહઃ—આત્મા વસ્તુતઃ કર્તા ભોક્તા નથી, એમ છતાં આત્માજ કર્તાભોક્તા છે, એવું જે અભિમાન, તેને વિપર્યય દુરાગ્રહ કહે છે.

વિપાકઃ—કર્મફળ ધર્મધર્મરૂપ કર્મથી જન્ય જે સુખ દુઃખાદિક ફળ તે વિપાક.

વિપ્રકર્ષઃ—સંયુક્ત સંયોગનું આહુત્ય; અર્થાત દૂરપણું.

વિપ્રતિપત્તિઃ—વિરુદ્ધાર્થવાક્યદ્વયજન્યપ્રતીતિદ્વયમ્ । વિરુદ્ધ અર્થવાળાં એ વાક્યોથી ઉપજેલી એ પ્રકારની પ્રતીતિ તે વિપ્રતિપત્તિ કે સંશય કહેવાય છે.

૨. સંશયજનકત્વાક્યં વિપ્રતિપત્તિઃ—સંશય જનક વાક્યને વિપ્રતિપત્તિ.

૩. પરસ્પર વિરુદ્ધકાર્યપ્રતિપાદકવાદિવચનમ્ । પરસ્પર વિરુદ્ધ અર્થોને પ્રતિપાદન કરનાર વાદીનું વચન તે વિપ્રતિપત્તિ.

વિપ્રતિષેધઃ—એ તુલ્ય બળનો વિરોધ.

વિપ્રતિષ્ઠા—અન્યથા પ્રતીતિત્વાર્થસ્યાન્યથા પ્રતિપિપાદયિષા (વોધાયિતુમિચ્છા વા) । જે પદાર્થ જેવો જણાતો હોય તેને તેથી જુદીજ રીતે પ્રતિપાદન કરવાની કે સમજાવવાની ઇચ્છા તે વિપ્રતિષ્ઠા; ક્ષાધ; પ્રતારણા.

વિભાગઃ—સંયોગનાશકત્વે સત્તિ સંયોગજન્યઃ જે ગુણ સંયોગનો નાશક હોય છે તથા સંયોગ વડે જન્ય હોય છે તેને વિભાગ કહે છે.

૨. વિભક્તવ્યવહારાવિપયવૃત્તિગુણત્વવ્યાપ્ય-જાતિમાન્ વિભાગઃ । આ દ્રવ્ય આ દ્રવ્યથી વિભક્ત છે એવો જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનરૂપ વ્યવહાર છે, તે વ્યવહારનો જે વિષય, તે વિભાગ ગુણ છે. તે વિભાગમાં વર્તનારી ગુણત્વ ભતિની વિભાગત્વ ભતિ છે; એ વિભાગત્વ ભતિ બધા વિભાગોમાં રહે છે, માટે વિભાગનું એ લક્ષણ સંભવે છે.

૩. વ્યાસજ્યવૃત્તિમાત્રવૃત્તિ-સંયોગાવૃત્તિ-ગુણત્વ-સાક્ષાદ્વાપ્ય જાતિમાન્ વિભાગઃ । વ્યાસજ્ય વૃત્તિ (અનેક દ્રવ્યોમાં વર્તનારા ધર્મ માત્રમાં રહેનારી) અને સંયોગમાં ન રહેનારી ગુણત્વ ભતિની સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય જે વિભાગત્વ ભતિ, તે ભતિવાળો ગુણ તે વિભાગ.

૪. જન્યદ્રવ્યવૃત્તિત્વે સત્તિ સ્વસમાનાધિકરણ-ભાવપ્રતિવોગિસંયોગભિન્નગુણો વિભાગઃ । જે ગુણ જન્ય દ્રવ્યમાં રહેતો હોય તથા પોતાના સમાન અધિકરણના અભાવનો પ્રતિયોગી હોય, તથા સંયોગ ગુણથી ભિન્ન હોય તે વિભાગ કહેવાય છે.

૫. પરસ્પરાસંકીર્ણવ્યાપ્યધર્મકથનમ્ । પરસ્પર ભેગા યથ ન જાય-ગુરુવાઈ ન જાય એવી રીતે વ્યાપ્ય પદાર્થના ધર્મનું કથન તે વિભાગ.

૬. સામાન્યધર્મવ્યાપ્યધર્માન્યતરકથનમ્ । સામાન્ય ધર્મ અને વ્યાપ્ય ધર્મ એ બેમાંથી એકના ધર્મનું કથન તે વિભાગ.

૭. સંયોગનાશકો ગુણો વિભાગઃ । સંયોગનો નાશ કરનારો ગુણ તે વિભાગ.

૮. સંયોગસમાનાશ્રયત્વે સતિ સંયોગનાશકો ગુણો વિભાગઃ । જે ગુણ સંયોગના સમાન આશ્રયમાં રહેલો હોય તે તે સંયોગનો નાશ કરનારો હોય તે ગુણ વિભાગ કહેવાય છે.

વિભાગગુણઃ—વિભાગ ગુણ (૧) અન્યતર કર્મજ વિભાગ, (૨) ઉભય કર્મજ વિભાગ, અને (૩) વિભાગજ વિભાગ, એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. વિભાગજ વિભાગ પણ (૧) કારણ માત્ર વિભાગજન્ય અને કારણકારણ વિભાગ જન્ય, એમ બે પ્રકારનો હોય છે. એ વિભાગ ગુણ પૃથ્વી આદિ નવ દ્રવ્યોમાં રહે છે, અને સર્વત્ર અનિત્ય હોય છે.

વિભાગજકોપાધિઃ—સામાન્યધર્મસાક્ષાદ્-ધાત્વો ધર્મઃ । સામાન્ય ધર્મનો સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય જે ધર્મ તે વિભાગજોપાધિ કહેવાય. જેમ, જ્ઞાનનો વિભાગજ ઉપાધિ ભ્રમત્વ અને પ્રમાત્વ છે. એ બંને જ્ઞાનત્વ રૂપ સામાન્ય ધર્મનાં સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય છે.

વિભાગજવિભાગઃ—વિભાગ વડે જન્ય જે વિભાગ તે વિભાગજવિભાગ કહેવાય છે.

૨. કર્માજન્યવિભાગઃ । જે વિભાગ ક્રિયા રૂપ કર્મ વડે જન્ય નથી હોતો તે વિભાગજ વિભાગ કહેવાય છે. જેમ હાથ અને વૃક્ષના વિભાગથી જન્ય શરીર અને વૃક્ષનો વિભાગ ક્રિયા રૂપ કર્મવડે અજન્ય હોવાથી તે વિભાગજવિભાગ કહેવાય છે.

વિભાગજશબ્દઃ—વિભાગ રૂપ અસમ-વાંચિ કારણથી જન્ય શબ્દ, જેમ, વાંસ કાડતાં ચૂંચ્યુ એવો શબ્દ થાય છે તે ધ્વન્યાત્મક વિભાગ જ શબ્દ છે. તેમ બે ઓક્ટો વિભાગ થવાથી વર્ણોત્તમક વિભાગજ શબ્દ થાય છે.

વિમુ—સર્વમૂર્તદ્રવ્યસંયોગિઃ વિમુઃ । જે દ્રવ્ય બધાં મૂર્ત દ્રવ્યોની સાથે સંયોગ સંબંધવાળું

હોય તે વિમુ કહેવાય છે. જેમ, પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન એ પાંચ મૂર્ત દ્રવ્યો છે. તેમની સાથે સંયોગ સંબંધવાળું હોવાથી આકાશ વિમુ દ્રવ્ય કહેવાય છે.

૨. પરમમહત્ત્વં વિમુત્ત્વમ્ । સૌથી ઘણું જે મહત્ત્વ તે વિમુપણું. (તે આકાશમાં રહેલું છે.)

૩. સર્વદેશવૃત્તિત્વમ્ । સર્વ જગોએ રહેવા-પણું તે વિમુત્ત્વ.

વિષ્ણુમઃ—(‘અધ્યારોપ’ શબ્દ જુઓ.)

વિમત્તમ્—વાદી અને પ્રતિવાદી બંનેના વિવાદનું વિષયભૂત જે થયેલું હોય તે.

૨. વિરુદ્ધ મતિયુક્ત જે હોય તે પણ વિમત્ત કહેવાય છે.

વિયુક્તયોગીઃ—સર્વદા સમાધિમાન વિયુક્ત-યોગી । જે યોગી અત્યંત અભ્યાસથી મનને વશ કરીને સર્વ કાળ સમાધિમાં સ્થિત રહે છે તે યોગી પુરૂષને વિયુક્ત યોગી કહે છે.

વિરક્તઃ—અનનુરક્તઃ । ૨. અનુરાગ (પ્રીતિ વાસના) વાળો ન હોય તે વિરક્ત.

૨. વિષયવાસનારહિતઃ । વિષયોની વાસનાથી રહિત હોય તે.

૩. સ્વસ્વરૂપાતિરિક્તરતિરહિતઃ । પોતાના આત્મસ્વરૂપ સિવાય બીજા કંઈ પણ પદાર્થમાં રાગ રહિત હોય તે વિરક્ત.

૪. લૌકિકવૈદિકકર્મરાગજન્યત્વે સતિ સ્વ-સ્વરૂપજ્ઞાનવત્ત્વમ્ । લૌકિક અને વૈદિક કર્મમાં રાગ રહિત હોઈને પોતાના આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન હોવાપણું તે વિરક્તપણું.

વિરાગઃ—દ્વિહાસુત્રાર્થભોગેશ્વરુચિઃ । આ લોકના તથા પરલોકના પદાર્થોના ભાગોમાં અરૂચિ તે વિરાગ.

૨. દ્વિહાસુત્રફલભોગેપેક્ષાવુદ્ધિઃ । આ લોકના અને પરલોકના ભોગોમાં ઉપેક્ષા યુદ્ધિ તે વિરાગ.

વિરાટ્—વૈશ્વાનરઃ—પદ્મીકૃતમૂર્તકાર્યસમ-દિશ્ચલ્યશરીરઃ । પદ્મીકૃત પાંચ ભૂતોનું કાર્ય

કાર્ય એવા સમષ્ટિ સ્થૂળ શરીરવાળો વિરાટ.
એને વૈશ્વાનર પણ કહે છે.

૨. સમષ્ટિસ્થૂળમૂલ્કશરીરવર્તિતં ચૈતન્યં
વિરાટઃ। સમષ્ટિ સ્થૂળ, મૂલ્ક અને શરીર
શરીરની ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે વિરાટ કે
વૈશ્વાનર.

વિરુદ્ધત્વમ્-અધિકરણકૃતિત્વમ્। એક
અધિકરણમાં પદાર્થોનું ન રહેવાપણું તે વિરુદ્ધત્વ.

વિરુદ્ધત્વેત્યાભાસઃ-સાધ્યમાયવ્યાપ્તો દેવ.
વિરુદ્ધઃ। જે દેવ પોતાના સાધ્ય વ્યાપ્તિવાળો
ન હોય, પણ પોતાના સાધ્યના અભાવની
વ્યાપ્તિવાળો હોય તે દેવ વિરુદ્ધ કહેવાય છે.
જેમ, "શબ્દઃ નિત્યઃ કૃતકત્વાત્"-"શબ્દ
નિત્ય હોવાને યોગ્ય છે, કાર્યત્વરૂપ કૃતકત્વ
વાળો હોવાથી." આ અનુમાનમાં કૃતકત્વરૂપ
દેવ નિત્યત્વરૂપ સાધ્યના અભાવવાળા ધર્મા-
દિદ્ધામાં વર્તનારા-રહેનારો હોવાથી તે નિત્ય-
ત્વરૂપ સાધ્યની વ્યાપ્તિવાળો નથી; પણ "ત્યાં
ત્યાં કૃતકત્વ હોય છે, ત્યાં ત્યાં અનિત્યત્વ
હોય છે." એવી રીતે એ કૃતકત્વ દેવ નિત્ય-
ત્વરૂપ સાધ્યના અભાવરૂપ અનિત્યત્વની વ્યા-
પ્તિવાળો છે, મારે એ કૃતકત્વ દેવ વિરુદ્ધ
કહેવાય છે. આ વિરુદ્ધ દેવનું જ્ઞાન સાક્ષાત્
અનગિતિનું જ પ્રતિષેધક છે.

પણ કહે છે. જેમ-ધટ અને કલસ, એ બન્ને
પદ એકજ અર્થનાં વાચક છે. તેમાં જે પુરૂષને
'કલસ' પદની શક્તિનું તો જ્ઞાન છે, પણ
'ધટ' પદની શક્તિનું જ્ઞાન નથી, તે પુરૂષની
પ્રતિ આ ધટ છે એમ પ્રથમ કહીને પછી
'આ કલસ છે' એમ કહે છે, ત્યારે શ્રોતા
પુરૂષને સમજાય છે કે ધટ પદનો વાચ્ય અર્થ
'કલસ'જ છે. એવી રીતે ધટ પદના સમાન
અર્થવાળા કલસ પદવડે જે ધટ અર્થનું
કથન છે તેનું નામ વિવરણ છે.

વિવર્તઃ-ઉપાદાનવિપનસત્તાયોડન્યભાવાઃ।
(નિવિધ સત્તાપદો) ઉપાદાન કારણથી સત્તાથી
જૂદી સત્તાવાળો જે અન્યથાભાવ (જૂદી
વસ્તુરૂપે દેખાવાપણું) તે વિવર્ત. જેમ-દોરડીમાં
સાપ દેખાય છે, ત્યાં દોરડીની આનંદારિક્ષી
સત્તા છે, અને તેમાં સાપ દેખાય છે તે પ્રાતિ-
ભાસિક સત્તાવાળો છે; અને દોરડીજ બિન
રૂપે બાસે છે, મારે તે વિવર્ત કહેવાય છે.

૨. પૂર્વાવસ્થાડવસ્થામેનાવસ્થાનુસારતિવિવર્તઃ।
પૂર્વની અવસ્થાનો ત્યાગ કર્યા સિવાય બીજી
અવસ્થા પ્રાપ્ત થતી તે વિવર્ત. જેમ-અતઃ-
કારની પૂર્વાવસ્થા સુવર્ણ છે; તે સુવર્ણનો
ત્યાગ કર્યા સિવાય તેમાં અર્ધકાચરૂપ અવ-
સ્થાની પ્રાપ્તિ થઈ છે, મારે એ વિવર્ત છે.

કે અભિન્ન છે એમ નિરૂપણ થઇ શકતું નથી એમ છતાં કાર્યરૂપ છે માટે વિવર્ત છે.

વિવર્તવાદ:—અધિષ્ઠાનસ્વરૂપમપરિત્યજ્ય દોષવશાદ્ગપાન્તરેણ કથનમ્ । અધિષ્ઠાનના સ્વરૂપને નહિ છોડતાં દોષના યોગથી જૂદા રૂપે પદાર્થ જણાય છે એવું કથન, તે વિવર્તવાદ કહેવાય છે.

વિવર્તાધિષ્ઠાનોપાદાનમ્—વિવર્તનું અધિષ્ઠાનરૂપ ઉપાદાન કારણુ અથવા અધિષ્ઠાન વસ્તુનો અવાસ્તવ અન્યથાભાવ. જેમ,—છીંપમાં છીંપ વસ્તુતઃ બદલાયા સિવાય બીજે રૂપે (રૂપારૂપે) જણાય છે, તે અધિષ્ઠાનનો અવાસ્તવ અન્યથાભાવ છે, માટે છીંપ એ રૂપાંતું વિવર્તાધિષ્ઠાનોપાદાન જણાવું.

વિવિદિષા:—સઘઃ સ્વતત્ત્વસાક્ષાત્કારકરણૈઃ કંપરાયણત્વં જનયત્સ્વચિત્તવૃત્તિઃ । આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર તત્કાળ (યોગોપાસના કે બીજાં વૈદિક સાધનો કરવામાં કાળ વ્યય કર્યા સિવાય) કરવામાં જ કેવળ તત્પરપણું ઉપજાવનારી પોતાની જે ચિત્તવૃત્તિ તે વિવિદિષા.

વિવિદિષાસન્નાસ:—વિવેકાદિસાધનસમ્પન્નેન તત્ત્વજ્ઞાનમુદ્દિશ્ય ક્રિયામાણઃ સન્ન્યાસઃ । વિવેકાદિ ચાર સત્યનો વડે સંપન્ન પુરૂષે તત્ત્વ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે જે સન્ન્યાસ કરાય છે તે વિવિદિષા સંન્યાસ.

એ સંન્યાસ બે પ્રકારનો છે: (૧) જન્મની પ્રાપ્તિ કરાવનાર કાર્યકર્માદિનો માત્ર ત્યાગ કરવો (અને ધરમાં રહેવું) તે; અને (૨) પ્રેષ મંત્રનો ઉચ્ચાર કરીને દંડ કારણુ કરવારૂપ આશ્રમાન્તર કરવું તે. પહેલા પ્રકારનાં સંન્યાસીએ કેવળ ભગવાનની આજ્ઞા પાળવાની માત્ર યુદ્ધિથી પોતાનાં નિત્યાદિ શ્રોતસ્માર્ત કરતાં રહેવું, અને તે સિવાયના બાકીનાં બધાં કર્મ અને તેના સાધનરૂપ ધન વગેરેની પ્રાપ્તિ માટે દંડ આનાદર રાખવો. બીજા પ્રકારના સંન્યાસ માટે,—ગૃહસ્થને જે ધર્મપત્ની વગેરેનો પ્રતિબંધ ન હોય તો

વિધિપૂર્વક પ્રેષોચ્ચાર કરીને દંડ, કમંડલુ, કાષાય રંગવાળા કંથા, બે ડોપીન, આચાર વસ્ત્ર અને એક શાટી નામનું બહારનું વસ્ત્ર, એવાં પાંચ વસ્ત્ર સિવાય શિષ્યાસૂત્રાદિ તમામ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો.

વિવેક:—નિત્યાનિત્યવસ્તુવિચારઃ । આત્મા નિત્ય છે, અને આત્માથી ભિન્ન બ્રહ્મલોક પર્યંત સર્વ અનિત્ય છે, એ પ્રકારે જે શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને યુક્તિ વડે વિચાર તેનું નામ વિવેક છે.

૨. સાક્ષી આત્માને પાંચ કોશથી જૂદા કરીને નિશ્ચય કરવો તે વિવેક કહેવાય છે.

વિશિષ્ટત્વમ્—વિશેષણયુક્તત્વમ્ । વિશેષણથી યુક્ત હોવાપણું. જેમ—‘ કાળુ’ કમળ ’ એમાં ‘ કાળુ’ એ વિશેષણનો ‘ કમળ’ વિશેષ્ય જોડે વિશેષણુ વિશેષ્ય ભાવ સંબંધ છે, માટે એ વાક્ય વિશિષ્ટ કહેવાય છે.

વિશિષ્ટવૈશિષ્ટ્યાવગાદિજ્ઞાનમ્ । એક વિશિષ્ટ (વિશેષણુ વાળા) પદાર્થમાં બીજા વિશિષ્ટ પદાર્થના સંબંધને વિષય કરનાર જે જ્ઞાન તે. જેમ—ધટ્ટવ ધર્મ વિશિષ્ટ ધટ્ટ પદાર્થમાં દ્વિતત્ત્વ ધર્મ વિશિષ્ટ દ્વિત્વ પદાર્થનાં સંબંધને વિષય કરનાર ‘ બે ધડા’ એવું જ્ઞાન વિશિષ્ટ વૈશિષ્ટ્યાવગાદિ જ્ઞાન કહેવાય છે.

વિશિષ્ટાત્માવિષયકપ્રમા—હું જીવ હું એવી પ્રમા, કેમકે આત્મા અંતઃકરણાદિકથી વિશિષ્ટ છે એવી પ્રમાનેજ જીવ કહે છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈતમ્—વિશિષ્ટં ચ (વ્યાકૃતનામરૂપવિશિષ્ટં ચિદચિત્) વિશિષ્ટં ચ (અવ્યાકૃત નામરૂપવિશિષ્ટં ચિદચિત્) વિશિષ્ટે, તયોરદ્વૈતમ્ । વ્યાકૃત નામરૂપ વિશિષ્ટ ચિત્ અને અચિત્ (જડ), તથા અવ્યાકૃત નામ રૂપ વિશિષ્ટ ચિત્ અને અચિત્, એ બેને વિશિષ્ટ કહે છે; તે બેનું અદ્વૈત તે વિશિષ્ટાદ્વૈત.

વિશેષ:—વિઃસામાન્યત્વે સત્યેકમાત્રસમવેતો વિશેષઃ । જે પદાર્થ જાતિરૂપ સામાન્યથી રહિત હોય છે, તથા એકજ વ્યક્તિ માત્રમાં

સમવેત હોય છે, તે પદાર્થ વિશેષ કહેવાય છે. જેમ-પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, એ ચાર ભૂતોનાં જેટલાં પરમાણુ છે, તે અંધાં પરમાણુઓમાં તે વિશેષ રહે છે; એટલે એક એક પરમાણુમાં એક એક વિશેષ સમવાય સંબંધ વડે રહે છે. તથા આકાશ, કાલ, દિશા, એ ત્રણમાં પણ એક એક વિશેષ સમવાય સંબંધ વડે રહે છે. વળી જેટલા આત્મા છે, તથા જેટલાં મન છે, તેમાં પણ એક એક આત્મામાં તથા એક એક મનમાં એક એક વિશેષ સમવાય સંબંધ વડે રહે છે; માટે વિશેષને એક વ્યક્તિમાત્રમાં સમવેત કહી છે, તથા તેમાં કોઈ પણ જાતિરૂપ સામાન્ય રહેતો નથી.

૨. જન્યવૃત્ત્યવૃત્તિપદાર્થવિમાજકોપાધિમાનુ વિશેષ: । જન્ય પદાર્થમાં રહેનારા પદાર્થમાં નહિ રહેનારો એવો જે પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિ છે, તે ઉપાધિવાળો પદાર્થ વિશેષ કહેવાય છે. એટલે-વિશેષ જન્ય દ્રવ્યમાં રહેતો નથી, પણ પરમાણુ અને આકાશાદિ નિત્ય દ્રવ્યોમાંજ રહે છે. એવા વિશેષોમાં રહેનારો જે વિશેષત્વ ધર્મ છે, તે જન્યવૃત્તિ અવૃત્તિ પણ છે. એટલે પૃથ્વી આદિક જન્ય દ્રવ્યોમાં રહેનારા ગુણ કર્મોદ્દિમાં અવૃત્તિ છે (એટલે રહેતો નથી.) વળી એ વિશેષત્વ ધર્મ પદાર્થ-વિભાજક ઉપાધિરૂપ પણ છે, માટે વિશેષનું ઉક્ત લક્ષણ સંભવે છે.

૩. સ્ત્રોતો વ્યવર્તકો વિશેષ: । જે પદાર્થ પોતાનો તથા પોતાના આશ્રયનો પોતાના સ્વરૂપથીજ વ્યાવર્તક હોય છે, તે પદાર્થ વિશેષ કહેવાય છે. એટલે-એ વિશેષ જે પરમાણુ આદિક નિત્ય દ્રવ્યમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે, તે પરમાણુ આદિક નિત્ય દ્રવ્યને બીજા પરમાણુ આદિક નિત્ય દ્રવ્યોથી પોતાના સ્વરૂપ વડેજ લિન્ન કરી જતાવે છે.

૪. અલ્પવ્યાપકત્વ વિશેષ: । થોડું વ્યાપકત્વ હોય તે વિશેષત્વ. જેમ, આહાણુત્વ જાતિ સામાન્ય હોવાથી તે આહાણુ માત્રમાં વ્યાપક

છે, અને તેથી તે અહુ વ્યાપક છે; પણ દ્રાવિડ આહાણુ માત્રમાંજ વ્યાપેલું 'દ્રાવિડત્વ' એ વિશેષ છે, કેમકે સર્વ આહાણુ માત્રની અપેક્ષા એ તે અલ્પવ્યાપક છે.

વિશેષગુણ:—રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, સ્નેહ, સાંસિદ્ધિક દ્રવત્વ, શબ્દ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ, ભાવના, એ સોળ ગુણો વિશેષ ગુણ કહેવાય છે. સ્થિતિસ્થાપક ગુણ માત્ર પૃથ્વીમાંજ રહે છે એમ જેઓ માને છે, તેમને માટે એ ગુણ પણ વિશેષ ગુણ ગણાય છે; પણ જેઓ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, ચારેમાં સ્થિતિસ્થાપકત્વ માને છે, તેમને મતે એ સામાન્ય ગુણ છે.

વિશેષજ્ઞતાવચ્છેદકધર્મપ્રકારકજ્ઞાનમ્—આ વિશિષ્ટ વૈશિષ્ટ્યાવગાહિ જ્ઞાનનું કારણ છે જેમ-‘જે ધડા’ એવા વિશિષ્ટવૈશિષ્ટ્યાવગાહિ જ્ઞાનમાં ‘જે ધડા’ વિશેષ છે, અને દ્વિત્વ સંખ્યા વિશેષણ છે. એટલે ધટનિષ્ઠ વિશેષ્યતા નિરૂપિત (ધડામાં રહેલી વિશેષ્યતા વડે સમજાતી) જે દ્વિત્વનિષ્ઠ વિશેષણતા દ્વિત્વ સંખ્યામાં રહેલી વિશેષણતા છે, તે વિશેષણતા દ્વિત્વ ધર્મ વડે અવશ્ચિન્ન છે, માટે તે દ્વિત્વત્વ ધર્મ, ધર્મપ્રકારક દ્વિત્વ વિશેષ્યક (એટલે દ્વિત્વત્વ ધર્મ જેમાં રહેલો છે એવા દ્વિત્વ વિશેષ્યવાળું) એવું જે ‘આ દ્વિત્વ’ એવું વિશિષ્ટ જ્ઞાન છે તે, વિશેષણતાવચ્છેદક ધર્મ પ્રકારક વિશિષ્ટ જ્ઞાન કહેવાય છે, અને તે પૂર્વોક્ત વિશિષ્ટવૈશિષ્ટ્યાવગાહિજ્ઞાનનું કારણ થાય છે.

વિશેષજ્ઞતાસન્નિકર્ષ:—જ્યાં ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયો વડે ભૂતલ આદિમાં ઘટાદિક પદાર્થોના અભાવનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, ત્યાં અભાવના પ્રત્યક્ષમાં ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયોનો તે અભાવ સાથે વિશેષણતા સન્નિકર્ષ કારણ થાય છે. અભાવનું પ્રત્યક્ષ ચક્ષુ આદિક સર્વ ઇન્દ્રિયો વડે થાય છે, માટે જે ઇન્દ્રિય વડે જે જે અધિકરણમાં જે જે પદાર્થોના અભાવનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે સ્પષ્ટ કરીને જતાવીએ છીએ:—

જેમ, ઘટમાં પટત્વ જાતિનો અભાવ રહે છે. એ પટત્વના અભાવનું ચક્ષુ અને ત્વક્ એ ઇન્દ્રિયો વડે 'પટત્વના અભાવવાળો ઘટ' એવું પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે પટત્વભાવ વિષયક પ્રત્યક્ષમાં ચક્ષુ અને ત્વક્ ઇન્દ્રિયોનો પટત્વભાવ સાથે સંયુક્ત વિશેષણતા સન્નિર્કર્ષકારણ થાય છે. તેમાં ચક્ષુ અને ત્વક્ ઇન્દ્રિયો વડે સંયુક્ત ને ઘટ છે, તે ઘટમાં પટત્વ જાતિનો અભાવ વિશેષણતા સંબંધે કરીને રહે છે; મારે ચક્ષુ અને ત્વક્ ઇન્દ્રિયના સંયુક્ત વિશેષણતા સંબંધે કરીને પટત્વભાવનું પ્રત્યક્ષ સંભવે છે.

જેમ રીતે આત્મામાં મુખ દુઃખાદિનો અભાવ વિશેષતા સંબંધે કરીને રહે છે.

એ પ્રમાણે જે જે દ્રવ્યમાં પદાર્થના અભાવનું જે જે ઇન્દ્રિયે કરીને પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે તે અભાવના પ્રત્યક્ષમાં તે તે ઇન્દ્રિયનો તે તે અભાવ સાથે સંયુક્તવિશેષણતા સન્નિર્કર્ષકારણ હોય છે.

વિશેષણત્વમ્—વ્યાવર્ત્તકત્વમ્ । એક પદાર્થને અન્ય પદાર્થોથી ભિન્ન કરી બતાવવાપણું તે વિશેષણત્વ.

૨. પ્રત્યાગ્ય વ્યાવૃત્ત્યધિકરણતાવચ્છેદકત્વમ્ । જે વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે, તે વસ્તુને ખીમથી ભિન્ન કરી બતાવવાનું જે અધિકરણ, તેનું જે અવચ્છેદકપણું તે વિશેષણત્વ. જેમ, 'ઘટ' એ પ્રત્યક્ષ (જેનું જ્ઞાન કરવાનું છે તે પદાર્થ) છે; તેની અન્ય ઘટોથી વ્યાવૃત્તિનું અધિકરણ નીલરૂપ છે; તેનું અવચ્છેદક ને નીલત્વ તે વિશેષણત્વ છે.

૩. સ્વકાલનિયતવ્યાવૃત્તિવોધજનકત્વમ્ । જેટલો કાળ વિશેષણ હોય તેટલા કાળ સુધી નિયમે કરીને વ્યાવૃત્તિ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાપણું તે વિશેષણત્વ.

૪. પ્રતીયમાનવૈશિષ્ટ્યપ્રતિયોગિસ્વમ્ । વિશેષ્ય પદાર્થમાં જે વિશિષ્ટપણું જણાય છે, તેનું પ્રતિયોગી હોવાપણું તે વિશેષણત્વ.

એ વિશેષણ એ પ્રકારનું છે: (૧) દેવલ વિશેષણ, અને (૨) લક્ષણરૂપ વિશેષણ. સમ્પ્રતીય માત્રની વ્યાવૃત્તિ કરનાર તે દેવલ વિશેષણ; અને ચોતાનાથી ભિન્ન તમામની વ્યાવૃત્તિ કરનાર તે લક્ષણ વિશેષણ છે.

વિશેષણવિશેષ્યતા—મિથો વિશેષ્યવિશેષ્યણયોરનુલોમપ્રતિલોમત્તયા વિશેષ્યવિશેષ્યત્વે । એ શબ્દો પરસ્પર વિશેષણ અને વિશેષ્ય થાય તે વિશેષણવિશેષ્યતા કહેવાય. જેમ 'તે આ દેવદત્ત છે' એમાં 'આ' નું વિશેષણ 'તે', અને 'તે' નું વિશેષણ 'આ' છે. (એ અને-માંથી ભાગત્યાગ લક્ષણવાડે 'દેવદત્ત' માત્રનો યોધ થાય છે.)

વિશેષપદાર્થઃ—વિશેષ પદાર્થ નિત્ય દ્રવ્યોમાં રહે છે અને નિત્ય હોય છે. પરમાણુ આદિક નિત્યદ્રવ્ય અનેક છે મારે વિશેષણ પણુ અનેક છે.

વિશેષાત્યન્તાભાવઃ—જેમ, જૂતળમાં પીળો ઘડો વિદ્યમાન છતાં 'લીલો ઘડો નથી' એવા પ્રકારની પ્રતીતિ ક્ષેષ્ટેને થાય છે. એ પ્રતીતિવડે સિદ્ધ થયેલો જે પીળા ઘડાવાળા જૂતળમાં લીલા ઘડાનો અત્યંતભાવ, તે વિશેષાત્યન્તાભાવ કહેવાય છે.

વિશેષાન્યોડન્યાભાવઃ—'પીળો ઘડો એ લીલો ઘડો નથી' એથી પ્રતીતિવડે સિદ્ધ એવો જે પીળા ઘડામાં લીલા ઘડાનો અન્યો-ન્યાભાવ, તે વિશેષાન્યોન્યાભાવ કહેવાય છે.

વિશેષાહત્કારઃ—બ્રાહ્મણોડહં ક્ષત્રિયોડહ-મિત્યાચમિમાનત્મિકા ચિત્તવૃત્તિઃ । હું બ્રાહ્મણ છું, હું ક્ષત્રિય છું, ઇત્યાદિ અભિમાનરૂપ ચિત્તની વૃત્તિ તે વિશેષાહંકાર કહેવાય.

વિશેષ્યત્વમ્—વ્યાવર્ત્ત્યત્વમ્ । જેની વિશેષણ વડે વ્યાવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તે વિશેષ્ય.

૨. પ્રતીયમાનવિશિષ્ટસમ્બન્ધાનુયોગિત્વમ્ । વિશેષણવડે વિશિષ્ટ હોવાપણારૂપ જે સંબંધ જણાય છે, તે સંબંધનું જે અનુયોગીપણું તે વિશેષ્યત્વ.

વિશ્રામ:—પ્રવૃત્તવ્યાપારસ્યાવસાનમ્ । આહુ કરેલા વ્યાપારનો અંત તે વિશ્રામ.

વિશ્વજીવ:—જાગરે વ્યથિત્થૂલશરીરામિમાની । બીજાત અવસ્થામાં વ્યથિ રથૂલ શરીરનો અભિમાની હવ તે વિશ્વહવ.

૨. વ્યથિત્થૂલમૂઠ્ઠમકારણશરીરત્રયોપહિતં ચૈતન્યમ્ । વ્યથિ એવાં રથૂલ, મૂઠ્ઠમ અને કારણરૂપ ત્રણે શરીરની ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે વિશ્વહવ.

વિશ્વવ્યસનમ્:—ગૃહ્કોત્રાદિસમ્પાદનેચ્છાદેહુર્થ્યસનમ્ । ઘર, ખેતર, વગેરે સંપાદન કરવાની ઇચ્છાના હેતુરૂપ વ્યસન.

વિશ્વાસ:—નિર્દોષત્વેનામિમાનઃ । નિર્દોષપણવાડે અભિમાન કરવો તે વિશ્વાસ.

વિષય:—શરીરેન્દ્રિયમિન્નત્વે સતિ સાક્ષાત્પરંપર્યા વા ભોગોપયોગી વિષયઃ । જે દ્રવ્ય શરીર તથા ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન હોઈને ભોગમાં ઉપયોગી થાય છે તે દ્રવ્ય વિષય કહેવાય છે. જેમ,—પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, એ ચારના દ્રવ્યરૂપ કાર્યથી માંડીને તે તમામ કાર્ય દ્રવ્ય સુધી શરીર અને ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન છે, અને હવેના ભોગને માટે (સાક્ષાત્ કે પરંપરાથી) ઉપયોગી છે માટે તે વિષય કહેવાય છે.

૨. વિચારાર્હં વાક્યં વિષયઃ । વિચારને માટે યોગ્ય એવું વાક્ય તે વિષય.

૩. વિચારવિધાયકં વાક્યમ્ । વિચારનું વિધાન કરનારું વાક્ય તે વિષય.

૪. શાલ્વજપ્રમાનિવર્ત્યાજ્ઞાનગોચરોઽર્થઃ । શાલ્વથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રમાણજન્ય જ્ઞાન વડે જેની નિવૃત્તિ થઈ શકે એવો અજ્ઞાનગોચર અર્થ તે વિષય.

૫. પદવાચ્યવિષયઃ । પદનું જે વાચ્ય હોય તેને વિષય કહે છે.

૬. જ્ઞાયમાનત્વે સતિ ભોગોપયોગી વિષયઃ । જાણી શકાય એવો હોઈને જે ભોગને માટે ઉપયોગી હોય તે વિષય કહેવાય.

૭. શરીરેન્દ્રિયમિન્નત્વે સતિ સાક્ષાત્પરંપર્યા વોપભોગસાધનત્વે સતિ જન્યદ્રવ્યત્વં વિષયત્વમ્ । શરીર તથા ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન હોઈને, તથા સાક્ષાત્ કે પરંપરાથી ઉપભોગનું સાધન હોઈને જે જન્ય દ્રવ્યપણું તે વિષયત્વ.

વિષયગતપરોક્ષતા—વિષયાપ્રત્યક્ષત્વમ્:—યોગ્યવિષયસ્યાનાવૃત્તસંવિત્તાદાત્મ્યાભાવત્વમ્ । યોગ્ય એવા વિષયનું આવરણરહિત સંવિત્ (જ્ઞાન-ચૈતન્ય) ની સાથે તાદાત્મ્યનું જે અભાવપણું, તે વિષયગત પરોક્ષતા અથવા વિષયની અપ્રત્યક્ષતા કહેવાય છે.

વિષયગતાપરોક્ષતા—વિષયપ્રત્યક્ષત્વમ્:—ઇન્દ્રિયજન્યજ્ઞાનવિષયત્વમ્ । (નૈયાયિકોને મતે), ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનું વિષયપણું તે વિષયગત અપરોક્ષતા અથવા વિષયનું પ્રત્યક્ષત્વ કહેવાય છે.

૨. પ્રમાતૃસત્તાઽમિન્નસત્તાકયોગ્યત્વે સતિ સ્વાકારવૃત્ત્યુપહિતપ્રમાતૃચૈતન્યામિન્નત્વમ્ । (વેદાંતી-એને મતે) પ્રમાતાની સત્તાથી જેની સત્તા ભિન્ન નથી એવી સત્તાને યોગ્ય હોય, તથા વિષયાકાર અંતઃકરણની વૃત્તિથી ઉપહિત હોય, એવા પ્રમાતૃચૈતન્યથી જે અભિન્નપણું તે વિષયગત અપરોક્ષતા કે વિષયની પ્રસક્ષતા કહેવાય.

૩. પ્રમાતૃસત્તાઽમિન્નસત્તાકયોગ્યત્વે સતિ સ્વાકારવૃત્ત્યુપહિતપ્રમાતૃચૈતન્યસત્તાતિરિક્તસત્તાશૂન્યત્વમ્ । (અર્થ ઉપર પ્રમાણેજ છે; માત્ર—‘પ્રમાતૃ ચૈતન્યની સત્તાથી ભિન્ન સત્તારહિતપણું’ એટલો છેવટના શબ્દોમાં ફેરફાર છે.)

૪. પ્રમાતૃસત્તાઽમિન્નસત્તાકયોગ્યત્વે સતિ સ્વાકારવૃત્ત્યુપહિતસાક્ષિચૈતન્યાધ્યસ્તત્વમ્ । પ્રમાતાની સત્તાથી જેની સત્તા ભિન્ન નથી એવી સત્તાને યોગ્ય હોય, તથા વિષયકાર અંતઃકરણની વૃત્તિથી ઉપહિત હોય એવા સાક્ષિચૈતન્યમાં અધ્યસ્તપણું તે વિષયગત અપરોક્ષતા અથવા વિષયની પ્રત્યક્ષતા કહેવાય.

૫. તત્તદર્શસ્ય સ્વચ્ચવહારાનુકૂલચૈતન્યા-
મંદત્વમ્ । તે તે પદાર્થનું પોતપોતાના વ્યવહારને
અનુકૂળ ચૈતન્ય સાથે અભેદપણું તે વિષયગત
અપરોક્ષતા કે વિષયની પ્રત્યક્ષતા.

વિષયચૈતન્યમ્—ઘટપટાદિક વિષયો વડે
અવશિષ્ટન ચૈતન્ય.

વિષયવાસના—શબ્દાદિવિષયવાગાં મુખ્ય-
માત્રત્વદશાજન્યઃ સંસ્કારઃ । શબ્દાદિ વિષયો
ને વખતે ભોગવાતા હોય તે વખતના ઉત્પન્ન
થયેલા સંસ્કાર તે વિષયવાસના કહેવાય.

વિષયાનન્દઃ—તત્તત્ત્વકુચન્દનવલિતાદિવિષ-
યકારિકામ્યવુદ્ધયમિયંગવાનન્દઃ । માળાઓ, ચંદન,
સ્ત્રી, વગેરે તે તે વિષયાદાર એકાગ્રપણુની
પ્રુદ્ધિવડે અભિન્યક્તા થવા યોગ્ય ને આનંદ
તે વિષયાનંદ.

વિષયાનુચન્દઃ—(‘અભિધેયાનુગમ’)
શબ્દ ગુણો.

વિષયાસક્તિઃ—શબ્દ, સ્પર્શ, વગેરે
વિષયોમાં ને રાગ તે વિષયાસક્તિ છે.

વિસંવાદિપ્રવૃત્તિઃ—નિષ્ક્રમ પ્રવૃત્તિ.

વિહિતકર્મ—શ્રુતિ, સ્મૃતિ, અને શાસ્ત્રોએ
ને કર્મ કરવાનું વિધાન કર્યું છે, તે વિહિત
કર્મ કહેવાય છે. જેમ, સંધ્યાવંદન, અગ્નિહોત્ર,
આદિક કર્મ વિહિત કર્મ છે.

વિહિતત્વમ્—ધર્માપાદકત્વમ્ । ધર્મની
પ્રાપ્તિ કરે એવું હોવાપણું.

વીતાનુમાનમ્—અન્વયમુલ્લેન પ્રવર્તમાનં
વિધાયકમનુમાનં વીતાનુમાનમ્ । અન્વયદ્વારા
પ્રવર્તમાન વિધાયક અનુમાન તે વીતાનુમાન.

વૃત્તિઃ—શાબ્દવૌષ્ઠેતુપદાર્થોપસ્થિત્યનુકૂલઃ
પદપદાર્થયોઃ સમ્બન્ધો વૃત્તિઃ । શાબ્દબોધની
હેતુ ને પદાર્થની ઉપસ્થિતિ એટલે સ્મૃતિ
છે, તે સ્મૃતિને અનુકૂળ ને પદપદાર્થનો
સંબંધ. તે સંબંધનું નામ વૃત્તિ. જેમ ઘટાદિક
પદાર્થોના શાબ્દ બોધનો હેતુ ને ઘટાદિક
અર્થો સાથે શક્તિ આદિક સંબંધ છે, તે

સંબંધ વૃત્તિ કહેવાય છે. એ વૃત્તિરૂપ સંબં-
ધનું જ્ઞાન ને પુરૂષને પૂર્વે હોય છે, તે પુરૂષને
તે ઘટાદિક પદના શ્રવણથી ઘટાદિક અર્થની
સ્મૃતિ થાય છે; અને ને પુરૂષને એ વૃત્તિરૂપ
સંબંધનું જ્ઞાન પૂર્વે નથી હોતું, તે પુરૂષને તે
ઘટાદિક પદનું શ્રવણ થયા છતાં પણ ઘટાદિક
અર્થની સ્મૃતિ થતી નથી આ પ્રકારે અન્વય-
વ્યતિરેક વડે એ વૃત્તિજ્ઞાન પદજન્ય પદાર્થની
સ્મૃતિમાં ઉપયોગી થાય છે.

પદની એ વૃત્તિના બે પ્રકાર છેઃ (૧)
શક્તિ અને (૨) લક્ષણ. (એનાં લક્ષણો તે
તે શબ્દોમાં એવાં.)

૨. વિષયચૈતન્યામિચ્છકોઽન્તઃકરણજ્ઞાનયોઃ
પરિણામવિશેષો વૃત્તિઃ । વિષય ચૈતન્યનો અભિ-
ન્યંસક (વ્યક્ત કરનાર જણાવનાર) ને
અંતઃકરણ અને અજ્ઞાનનું પરિણામ વિશેષ
તે વૃત્તિ. તેમાં વ્યાવહારિક ઘટપટાદિક
અર્થાદાર વૃત્તિમાં અંતઃકરણના પરિણામ-
રૂપ વૃત્તિ છે; અને પ્રાતિભાસિક શુક્તિરજ-
તાદિ અર્થાદાર વૃત્તિમાં અજ્ઞાનના પરિ-
ણામરૂપ વૃત્તિ છે. એ વૃત્તિ બે પ્રકારની
છેઃ (૧) પ્રમાવૃત્તિ, અને (૨) અપ્રમાવૃત્તિ.

વૃત્તિવિષયત્વમ્—શક્તિલક્ષણાદૃત્તિજ્ઞાન-
સમાસનામન્વતમજ્ઞાનાધીનજ્ઞાનવિષયત્વમ્ । શક્તિ,
લક્ષણ, દૃઢતા, તદ્દિતાંતા, અને સમાસ, એ
બધામાંથી ગમે તે એકના જ્ઞાનને અધીન ને
જ્ઞાનનું વિષયપણું તે વૃત્તિવિષયત્વ કહેવાય.

વૃત્તિવ્યાપ્તિત્વમ્—વિશિષ્ટશબ્દાદિપ્રમાણ-
વચ્ચાત્ તત્તદ્વિષયાકારધીસમુન્મેષામિચ્છકત્વમ્ ।
વિશિષ્ટ શબ્દાદિ પ્રમાણના બળથી તે તે
વિષયાદાર પ્રુદ્ધિના ઉદયનું પ્રકટ થવાપણું.

વેગઃ—મનોવૃત્તિવૃત્તિસંસ્કારત્વવ્યાપ્યજાતિમાન
વેગઃ । મનમાં રહેનારા પદાર્થ વિષે
રહેનારી, તથા સંસ્કારત્વ વ્યતિની વ્યાપ્ય
એવી ને વ્યતિ છે, તે વ્યતિવાળો ગુણ વેગ
કહેવાય છે. મતલબ કે મન વિષે વેગ રહે છે.

તે વેગમાં વેગત્વ જાતિ રહે છે, માટે તે વેગત્વ જાતિ મનોવૃત્તિવૃત્તિ કહેવાય છે, અને વેગ, સ્થિતિસ્થાપક તથા ભાવના આ ત્રણ પ્રકારના સંસ્કારોમાં રહેનારી જે સંસ્કારત્વ જાતિ છે, તે સંસ્કારત્વ જાતિની વ્યાખ્યા વેગત્વ જાતિ છે. એવી વેગત્વ જાતિ બધા વેગોમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે, માટે ઉક્ત લક્ષણ સંભવે છે.

વેગસંસ્કાર:—ક્રિયાજન્યસ્વે સત્યન્યક્રિયા-જનક: । જે સંસ્કાર દ્રોષ ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થાય એવો હોય, તથા તે ખીજ ક્રિયાનો જનક હોય, તે સંસ્કાર ‘વેગસંસ્કાર’ કહેવાય છે.

વેદ:—અર્પોરુપેયં વાક્યં વેદ: । જે પુરુષે રચેલું વાક્ય ન હોય તે વેદ. અર્થાત્ ભારતાદિ જેમ પુરુષે રચેલાં છે તેમ જેની રચના દ્રોષ મધુષ્યે ન કરી હોય તે વેદ.

૨. સંપ્રદાયાનુસારેણ સ્વરાદિવિશિષ્ટા યા વર્ણાનુપૂર્વી પરિપાટી સ વેદ: । ચાલતા આવેલા સંપ્રદાયને અનુસરીને જેમાં સ્વરાદિક અક્ષરો-વાળા અક્ષરોની અનુક્રમવાળી રચનાની પદ્ધતિ હોય તે વેદ. (મીમાંસક)

૩. ઇષ્ટપ્રાપ્ત્યનિષ્ઠપરિહારયોરલૌકિકમુપાયં યો પ્રથો વેદયતિ સ વેદ: । ઇષ્ટ અર્થની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટ અર્થને દૂર કરવાનો અલૌકિક ઉપાય જે ગ્રંથ જણાવે છે તે વેદ. (સાયણાચાર્ય).

૪. ધર્મબ્રહ્મપ્રતિપાદકમર્પોરુપેયં પ્રમાણવાક્યં વેદ: । ધર્મનું અને બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનાર અર્પોરુપેય પ્રમાણરૂપ વાક્ય તે વેદ. (મધુસૂદન).

૫. મંત્રબ્રાહ્મણાત્મકો વેદ: । જે મંત્રાત્મક અને બ્રાહ્મણાત્મક હોય તે વેદ. (મંત્રોના વિનિયોગને સમજાવનારો ગદ્ય ભાગ તે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે.) અથવા—

૬. મંત્રબ્રાહ્મણસમુદાયો વેદ: । મંત્ર અને બ્રાહ્મણનો સમુદાય તે વેદ.

વેદનાસ્કન્ધ: (જૈનમતે)—હું સુખી છું, હું દુઃખી છું, એ પ્રકારનો જે સુખદુઃખનો અનુભવ તેનું નામ વેદનાસ્કન્ધ છે.

વેદનીયકર્મ (જૈનમતે)—અમારે જાણવા યોગ્ય તરવ છે, એવા પ્રકારના જ્ઞાનનું હેતુભૂત જે કર્મ તે વેદનીયકર્મ.

૨. નામિક કર્મ થયા પછી સ્ત્રીના ઉદરના પુદ્ગુદનો જે જઠરાગ્નિ તથા પ્રાણવાયુવડે ધનીભાવ તે વેદનીય કર્મ.

વેદાન્ત:—વેદાનામન્તોઽવસાનભાગ: । વેદનો અંતભાગ—છેલ્લો ભાગ તે વેદાન્ત.

વૈચરીવાક:—મૌલિક વાક્યમિવ્યઙ્ગ્ય: સર્વ-શ્રુતિગોચર: સ્થૂલ: શબ્દ: । મુખના વાયુવડે વ્યક્ત થાય એવો અને સર્વનાથી સંભળાય એવો સ્થૂલ શબ્દ તે વેપરી વાણી.

વૈજ્ઞાનસ:—અકૃષ્ટપચૈવૌષધીભિર્ગ્રામવહિષ્કૃતા-ભિરિન્દ્રિયોત્તરિકુર્વન્ વૈજ્ઞાનસ: । વગર ખેડ્યે ગામની બહાર પાકેલી ઝાંગર વગેરે ઔષધી વડે અગ્નિહોત્ર વગેરે કરતો (જે વાનપ્રસ્થ-શ્રમી તે) વૈજ્ઞાનસ.

વૈદિકશબ્દતાત્પર્યમ્—ઉપક્રમાદિ ૭ લિંગ વડે તાત્પર્યનો નિશ્ચય કરવો તે. એ ૭ લિંગ:—“ ઉપક્રમોપસંહારાભ્યાસોઽપૂર્વતાફલમ્ । અર્થવાદોપપતિશ્ચ લિજ્ઞં તાત્પર્યનિર્ણયે ॥ ” એવાં છે. (એનો વિસ્તારથી અર્થ અન્યત્ર આપ્યો છે તે જોવો.)

વૈધર્મ્યમ્—વિરુદ્ધ ધર્મ. ૨. “ યદુક્તં યસ્ય સાધર્મ્યંવૈધર્મ્યમિતરસ્ય તત્ ”—“ જે ધર્મમાં જેનું સાધર્મ્ય હોય તે ધર્મમાં ખીજનું વૈધર્મ્ય હોય છે. ” (પ્રજાસ્તપાદ. ૧. ૩.)

૩. અસાધારણ ધર્મો વૈધર્મ્યમ્ । એકનો જે જે અસાધારણ ધર્મ, તે ખીજનું વૈધર્મ્ય કહેવાય.

૪. તદ્વૃત્તિવે સતિ તદિતરાવૃત્તિત્વમ્ । જે પદાર્થમાં જે ધર્મ હોય તે ધર્મનું તેનાથી ખીજ પદાર્થમાં ન હોવાપણું તે વૈધર્મ્ય.

વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્ત:—જે દૃષ્ટાન્ત નિશ્ચિત સાધનાભાવવાળું તથા નિશ્ચિત સાધનાભાવ-

વાળું હોય છે તે દષ્ટાન્ત વૈધર્મ્ય દષ્ટાન્ત કહેવાય છે. જેમ, હેદ (પાણીનો ધરો) એ, ' પવર્તો વાહિમાન્ ધૂમાત્ ' એ પ્રસિદ્ધ અનુમાનમાં વૈધર્મ્ય દષ્ટાન્ત છે; ક્રમકે પાણીના ધરોમાં સાધ્ય (અગ્નિ) નો અભાવ નિશ્ચિત છે, તેમ સાધન (ધૂમ) નો અભાવ પણ નિશ્ચિત છે. એને વ્યતિરેક દષ્ટાન્ત પણ કહે છે.

વૈધર્મ્યદોષ:—એકધર્મ્યસમાવેશ: । એક ધર્મવાળા પદાર્થોનો અસમાવેશ, એ વૈધર્મ્ય-દોષ છે.

વૈધર્મ્યસમાજાતિ:—વૈધર્મ્યેણ * સ્થાપના હેતુદ્વપક્રમુત્તરં વૈધર્મ્યસમા । વૈધર્મ્યના કારણથી સ્થાપના હેતુનો દ્વપક જે ઉત્તર તેનું નામ વૈધર્મ્યસમા જાતિ છે. (' સાધર્મ્યસમા ' શબ્દનું ઉદાહરણ જુઓ.) ઉદાહરણ—જે કદાચિત્ ક્રિયાવાળા લોકના સાધર્મ્યથી આત્મા ક્રિયાવાળો થાય, તો તે લોકના વિભુત્વરૂપ વૈધર્મ્યથી તે આત્મા નિષ્ક્રિય કેમ નહિ હોય ! આ ઉદાહરણમાં લોકના સાધર્મ્યથી આત્મા ક્રિયાવાળો તો હોય છે, પરંતુ તે લોકના વૈધર્મ્યથી તે આત્મા નિષ્ક્રિય નથી હોતો, એ અર્થમાં કાંઈ પણ નિયામક નથી. એવા ઉત્તરનું નામ વૈધર્મ્યસમાજાતિ છે.

વૈમાપિક:—જુદોનો ચોથો શિષ્ય. એ બાણ પદાર્થનું અસ્તિત્વ માને છે, અને તેને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો વિષય પણ માને છે.

વૈયધિકરણ્યમ્—મિત્રમિત્રવિમત્ત્યન્તાનાં પદાનાં વિમિત્તાર્થનિષ્ઠત્વમ્ । જૂદો જૂદો વિભક્તિવાળાં પદોનું જૂદા જૂદા અર્થમાં સ્થિતિપણું—હોવાપણું.

વૈયાત્યમ્—અપ્રતિસમાધેયપ્રશ્નપરમ્પરાયાં મૌનં વૈયાત્યમ્ । સમાધાન કરવાને અચક્ર એવી જે વાદીના પ્રશ્નોની પરંપરા છે. તે પ્રાપ્ત થતાં જે મૌન ધારણ કરવું, તેનું નામ વૈયાત્ય છે. જેમ,—કાંઈ પૂછ કે, ઈશ્વરના સાધક પ્રમાણુ વિષે શું પ્રમાણુ છે ? તે પ્રમાણુના સાધક પ્રમાણુ વિષે શું પ્રમાણુ છે ? આવી વાદીની

શંકાઓની નિવૃત્તિ વૈયાત્યરૂપ તર્કથી થાય છે. અર્થાત્ કાંઈ ઉત્તર ન આપવો એજ એનો ઉત્તર છે.

૨. નિર્લજ્જત્વમ્—નિર્લજ્જપણું, ખેંચદખી, તે વૈયાત્ય.

વૈરાગ્યમ્—આ લોકમાં તથા સ્વર્ગોદિ લોકનાં જેટલાં વિષયજન્ય સુખોં છે તથા તે સુખનાં જે જે સાધન છે, તે સર્વની ઇચ્છાથી રહિતપણું તે વૈરાગ્ય.

૨. વિષયેષુ જિહાસા—વિષયોના ત્યાગની ઇચ્છા તે વૈરાગ્ય.

૩. વિષયેષુ વૈતૃણ્યમ્—વિષયોમાં તૃષ્ણા-રહિતપણું તે વૈરાગ્ય.

૪. દૃષ્ટાદૃષ્ટવિષયેષુ સ્પૃહાવિરોધિચિત્તપરિણામ-વિશેષો વૈરાગ્યમ્ । દૃષ્ટ (આ લોકના) તથા અદૃષ્ટ (પરલોકના) વિષયોમાં સ્પૃહાનું વિરોધી એનું એક પ્રકારનું ચિત્તનં પરિણામ તે વૈરાગ્ય. એ વૈરાગ્ય બે પ્રકારનું છે: (૧) પર-વૈરાગ્ય (૨) અપરવૈરાગ્ય.

વૈરાગ્યકારણમ્—વિષયોમાં દોષદર્શન એ વૈરાગ્યનું કારણ છે. જેમ,—“ શરીરં ત્રણ-વત્તદનં ચ ત્રણલેપનમ્ । ત્રણશોધનવત્ત્સનં વર્ણં ચ ત્રણપટ્તવત્ ॥૧૧॥ ” શરીરમાંથી છિદ્રોદ્ધાર મળ નીકળ્યા કરે છે માટે તેને ત્રણ જેવું (ધારાં પડેલા ગૂમડા આદિ જેવું) જાણવું; અન્ન ખાવામાં આવે છે તે ત્રણ ઉપરના લેપ જેવું જાણવું; રનાન કરવામાં આવે છે તે ત્રણને ધોવા જેવું જાણવું; તથા વસ્ત્ર પહેરવામાં આવે છે તે ત્રણ ઉપરના પાટા જેવું જાણવું. ઇત્યાદિ દોષદર્શન વૈરાગ્યનું કારણ છે.

વૈરાગ્યપૂર્ણતા—સર્વ લોકથી ઉત્કૃષ્ટ જે બ્રહ્મલોક છે, તેને પણ તણખલાની પેઠે તુચ્છ જાણીને તેના સુખમાં અનિચ્છા હોવી તે વૈરાગ્યની પૂર્ણતાનો અવધિ છે.

વૈરાગ્યફલમ્—વિના પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોમાં પણ ચિત્તની જે અદીનતા છે. તે વૈરાગ્યનું ફળ છે.

વૈરાગ્યસાધનમ્—આ લોક તથા પર-
લોકના વિષયોમાં સાતિશય (એટલે પોતાને
પ્રાપ્ત થયેલા વિષયો કરતાં પણ ઉત્તમ વિષયો-
વાળા બીજા છે એમ જાણવાથી જે અપૂર્ણતા
રહેતી તે), અનિત્યતા, આદિક દોષો જોવારૂપ
જે દોષદષ્ટિ છે, તે વૈરાગ્યનું સાધન છે.

વૈશિષ્ટ્યમ્—સંબંધ, જેમ, ‘ભૂતલં
ઘટવિશિષ્ટમ્’—‘ભૂતળ ઘટના સંબંધવાળું છે.’
એમાં, ઘડા વડે વિશિષ્ટ એટલે વિશેષવાળું
ભૂતળ કહ્યું છે. માટે એ વિશિષ્ટપણાનો સંબંધ
ભૂતળ સાથે છે, એ ભૂતળમાં વૈશિષ્ટ્ય છે.

વૈશેષિકશાસ્ત્રમ્—કળાદપ્રણીતં વિશેષ-
પદાર્થમધિકૃત્યકૃતો મન્યઃ । કણાદ મુનિએ ‘વિશેષ’
નામના પદાર્થને ઉદ્દેશીને રચેલું શાસ્ત્ર.

વૈશ્વદેવઃ—પંચમહાયજ્ઞરૂપ એક પ્રકારનું
સ્માર્ત નિત્યકર્મ શુદ્ધિના ધરમાં ખાંડણીયો,
ધંટી, ચૂસો, પાણિયાઈ, અને સાવરણી, એ
પાંચ જનહિસા થવાનાં સ્થળ છે; એ હિસારૂપ
પાપનું નિવારણ કરવા માટે જે કર્મ કરવાનું
કહ્યું છે તે વૈશ્વદેવ.

વૈશ્વદેવવલિઃ—અગ્નિપિતૃગોશ્વકાકાદિભ્યો
મન્ત્રવિશેષેણદીયમાનો વલિઃ । (વૈશ્વદેવમાં)
અગ્નિ (દેવ), પિતૃ, (મનુષ્ય), ગાય, કૃતર્ક,
કાગડો, (અને કીટપતંગાદિ), એ સર્વને
અમુક મંત્રોચ્ચારપૂર્વક જે બલિ આપવામાં
આવે છે તે.

વૈશ્વાનરઃ—સમષ્ટિ સ્થૂલ શરીર વડે
ઉપહિત ચૈતન્ય. એને ‘વિરાટ’ પણ કહે છે.
અથવા—સમષ્ટિ સ્થૂલ શરીર, સૂક્ષ્મશરીર, તથા
તે બંનેનું કારણ માયા, એ ત્રણ વડે ઉપહિત
ચૈતન્ય તે વૈશ્વાનર. (વિરાટ શબ્દ જુઓ.)
૨. અગ્નિ.

વૈષયિકસુખમ્—શબ્દ, સ્પર્શ, વગેરે
વિષયોના સાક્ષાત્કારવડે જન્ય જે સુખ છે,
તે સુખ વૈષયિક કહેવાય છે.

વૈષ્ણવઃ—વૈષ્ણવસાધાગમોક્તવીક્ષાયુક્તઃ । વૈષ્ણ-
વસ વગેરે આગમમાં કહેલી દીક્ષાવાળો તે
વૈષ્ણવ. (નિષ્ક્રિયસિદ્ધ).

વ્યક્તિઃ—કોઈપણ એક પદાર્થ.

વ્યક્ત્યભેદઃ (જાતિવાધકઃ)—સ્વાશ્રયનિષ્ઠ-
સ્વાશ્રયપ્રતિયોગિકભેદામાત્રો વ્યક્ત્યભેદઃ) આકાશ,
કાળ અને દિશા, એ ત્રણ દ્રવ્યોમાં યથાક્રમે
રહેનારા જે આકાશતત્વ, કાલત્વ, અને દિશ્ત્વ,
એવા ધર્મ છે, એ ત્રણ ધર્મો જાતિ કહેવાતા
નથી, કેમકે વ્યક્ત્યભેદ નામે દોષ તે જાતિનો
બાધક છે. આકાશાદિ ત્રણે દ્રવ્યો નાના હોતાં
નથી, પણ એક એક વ્યક્તિરૂપ હોય છે; માટે
આકાશમાં આકાશનો ભેદ રહેતો નથી. એજ
પ્રમાણે કાળમાં કાળનો અને દિશામાં દિશાનો
ભેદ રહેતો નથી. જે આકાશાદિ નાના હોત,
તો એક આકાશમાં બીજા આકાશનો, એક
કાળમાં બીજા કાળનો, અને એક દિશામાં
બીજા દિશાનો ભેદ રહેત; પણ તે નાના નથી,
માટે તે આકાશાદિમાં સ્વઆશ્રયનિષ્ઠ (એટલે
ભેદાભાવનો આશ્રય જે આકાશાદિ તેમાં
રહેલો) સ્વઆશ્રયપ્રતિયોગિક (એટલે સ્વાશ્રય-
રૂપ આકાશાદિનો પ્રતિયોગી હોય એવા)
ભેદનો અભાવ રહેલો છે. અર્થાત્ આકાશ
પોતે પોતાનું પ્રતિયોગી હોઈ શકતું નથી,
માટે આકાશાદિ એકજ વ્યક્તિ આકાશાદિમાં
વ્યક્ત્યભેદ રહેલો છે. એવો વ્યક્ત્યભેદ જ્યાં
જ્યાં હોય ત્યાં જાત હોઈ શકે નહિ. તાત્પર્ય
કે નાના ધર્મોઓ વિષે એક એક ધર્મપ્રચારક
જે અનુગત યુદ્ધિ છે, તે અનુગત યુદ્ધિજ
જાતિપણાની સાધક છે. મતલબ કે એકજ
વ્યક્તિમાં જાતિ સામાન્ય હોઈ શકે નહિ.

વ્યજ્ઞકત્ત્વમ્—સ્વવિષયેડસ્તિ પ્રકાશતે
જ્ઞ્યાદિ વ્યવહારપ્રતિવચ્ચકમાત્રાપનેતૃત્ત્વમ્ । વ્યંગ-
વિષયમાં ‘તે છે’, ‘તે જણાય છે’. ઇત્યાદિ
વ્યવહારનું પ્રતિબંધક માત્ર જે હોય તેને દૂર
કરનાર હોવાપણું તે વ્યંગકત્વ.

વ્યજ્ઞનાવૃત્તિઃ—વાચ્ય, લક્ષ્ય, અને
તાત્પર્ય એ ત્રણ અર્થથી ભિન્ન કોઈ ચમત્કારી
અર્થનું જ્ઞાન શબ્દનો જે વૃત્તિથી થાય તેને
વ્યજ્ઞનાવૃત્તિ કહે છે. જેમ, ‘તીરે જોય.’

(કાંઠાપર ગોશાળા છે) એમ કહેવાથી શ્રીતાને રહેલાઈથી કાંઠાપર રહેલી ગોશાળાનો બોધ થઈ શકે તેમ હેતું, એમ છતાં “ગંગાયાં ઘોષણઃ” (ગંગા ઉપર ગોશાળા છે), એમ કહેવાનો હેતુ ગંગાની શીતલતા, પાવનતા આદિકનો બોધ કરવા માટે છે. એ શીતલતા, પાવનતા આદિકનો પ્રતીતિ ગંગાપદની લક્ષણાવૃત્તિથી થઈ શકતી નથી, તેમ શક્તિવૃત્તિથી થઈ શકતી નથી. તેમ વક્તાનું તાત્પર્ય પણ ગોશાળાનું સ્થાન અતાવવામાં છે; માટે એ ત્રણેયી ભિન્ન શીતલતા, પાવનતાદિક અર્થનું ભાન આ વૃત્તિથી થાય છે, માટે એ વ્યંજના વૃત્તિ છે.

વ્યતિકરઃ—મિશ્રણ, ભેળસેળ.

વ્યતિરેકઃ—યદમાવે યદમાવે વ્યતિરેકઃ । એકના અભાવથી બીજાનો પણ અભાવ તે વ્યતિરેક. ૨. અન્વયથી ઉલટો તે વ્યતિરેક. ૩. સંબંધ ન હોવો તે વ્યતિરેક. ૪. ન હોવું તે. જેમ, સ્વપ્નમાં જાગ્રતના સ્થૂલ શરીરાદિનું ભાન થતું નથી; સુષુપ્તિમાં સ્વપ્નના સૂક્ષ્મ શરીરાદિનું ભાન થતું નથી; સમાધિમાં સુષુપ્તિના કારણ શરીરનું ભાન થતું નથી; એવી રીતે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરોનો તે તે અવસ્થા સાથે વ્યતિરેક છે.

વ્યતિરેકવૈરાગ્યમ્—ચિત્તગતદોષાણાં મધ્યે પક્વેભ્યોઽપક્વાન્ વ્યતિરેકેનાવધાર્યં તજ્ઞિહાસા । ચિત્તમાં રહેલા રાગાદિક દોષમાંથી આટલા દોષ તો મારા નિવૃત્ત થયા છે અને આટલા દોષ બાકી રહ્યા છે, એવા પ્રકારનો વ્યતિરેકથી નિશ્ચય કરીને બાકી રહેલા દોષોને દૂર કરવા માટે જે ઇચ્છાઈ પ્રયત્ન તે વ્યતિરેક વૈરાગ્ય કહેવાય.

વ્યતિરેકવ્યભિચારઃ—કારણમાવે કાર્ય-સત્ત્વમ્ । કારણનો અભાવ છતાં કાર્યની ઉત્પત્તિ કહી હોય, ત્યાં વ્યતિરેક વ્યભિચાર જાણવો જેમ, નાસ્તિક ગ્રંથોમાં મંગળરૂપ કારણ ન છતાં ગ્રંથ સમાપ્તિરૂપ કાર્ય દેખાય છે, માટે એ વ્યતિરેક વ્યભિચાર છે.

૨. કાર્યાધિકરણત્વંન્તામાવપ્રતિયોગિત્વમ્ । કાર્યના અધિકરણમાં (કારણમાં) રહેલો જે અત્યંતાભાવ તેનું પ્રતિયોગિપણું (મતલબ કે કારણના અત્યંતાભાવવાળું જે કાર્ય) તે વ્યતિરેકવ્યભિચાર.

વ્યતિરેકવ્યાપ્તિઃ—સાધ્યામાવવ્યાપકીમ્-તામાવપ્રતિયોગિત્વમ્ । સાધ્યના અભાવનો વ્યાપકભૂત જે અભાવ છે, તે અભાવનું જે પ્રતિયોગિપણું તેનું નામ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ. જેમઃ—પર્વતો વહ્નિમાન ધૂમાત્ (પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમરૂપ હેતુથી.) આ પ્રસિદ્ધ અનુભવમાં વહ્નિરૂપ સાધ્યનો અભાવ હ્રદ (પાણીના ધરા) માં રહે છે, તથા ધૂમરૂપ હેતુનો અભાવ પણ તે ધરામાં રહે છે અને જ્યાં જ્યાં વહ્નિનો અભાવ હોય છે. ત્યાં ત્યાં ધૂમનો પણ અભાવ હોય છે. એ રીતે ધૂમાભાવ એ વહ્નિના અભાવનો વ્યાપક પણ છે; તે સાધ્યાભાવના વ્યાપકીભૂત ધૂમાભાવનું પ્રતિયોગિપણું તે ધૂમરૂપ હેતુ વિષે રહેલું છે. એ જ તે ધૂમરૂપ હેતુમાં વહ્નિરૂપ સાધ્યની વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ છે.

વ્યતિરેકસહચારઃ—કારણમાવે કાર્યા-માવઃ । કારણનો અભાવ હોય તો જરૂર કાર્યને પણ અભાવ જ હોય, ત્યાં વ્યતિરેક સહચાર રહે છે. જેમ, માટી વગેરે કારણો ન હોય તો તે ઘડો પણ ઉપજે નહિ, એવે સ્થળે માટી વગેરે કારણો વ્યતિરેક સહચાર વાળાં કહેવાય છે.

વ્યતિહારઃ—પરસ્પર ક્રોધ ક્રિયા કરવી તે.

વ્યધિકરણત્વમ્—તદનધિકરણાવૃત્તિત્વમ્ । તેના અનધિકરણમાં ન હોવાપણું. જેમ—કપિના સંયોગોના અભાવનું વ્યધિકરણત્વ તેના પ્રતિ-યોગી કપિસંયોગમાં છે. અર્થાત્ વૃક્ષની સાથે કપિનો સંયોગ એ કપિસંયોગના અભાવનું અધિકરણ કહેવાય નહિ, માટે તેને વ્યધિકરણ કહે છે.

૨. મિત્રવિમંત્ત્યન્તત્ત્વે સત્તિ મિત્રાર્થ નિષ્ઠવત્ત્વમ્ । પદની વિભક્તિ ભિન્ન હોઈને ભિન્ન અર્થમાં હોવાપણું તે વ્યધિકરણત્વ.

વ્યવદેશ: — નિમિત્તસદ્માવાદિશિષ્યોપદેશો મુલે વ્યવહાર: । નિમિત્તના હોવાપણાને લીધે વિશિષ્ટ એવો અપદેશ એટલે મુખ્ય વ્યવહાર, તે વ્યવદેશ કહેવાય.

૨. **અકસ્મિન્નુચારોપ:** । એક જ પદાર્થમાં બે વિષયોનો આરોપ. જેમ, — દેવદત્તને એકજ છોકરો છે, તેથી મોટા પણુ તે છે અને નાનો પણુ તે છે.

વ્યભિચાર: — સાધ્યાભાવવૃત્તિત્વમ્ । સાધ્યના અભાવમાં હેતુનું રહેવાપણું તે વ્યભિચાર.

વ્યભિચારી — સાધ્યવજ્ઞાતીયવૃત્તિત્વે સતિ અન્યત્ર વર્તે સઃ । જે હેતુ પોતાના સાધ્યવાળી જાતિમાં રહેલો હોય અને વળી સાધ્યવાળી જાતિથી અન્યત્ર પણુ રહેતો હોય તે હેતુ વ્યભિચારી કહેવાય. જેમ, ‘અગ્નિ’ સાધ્ય છે, અને તેનો હેતુ ‘જડત્વ’ છે એમ કોઇ કહે, તો તે હેતુ વ્યભિચારી કહેવાય; કેમકે ‘જડત્વ’ જેમ અગ્નિમાં છે, તેમ પૃથ્વીમાં, પાણીમાં અને બીજા પદાર્થોમાં પણુ છે.

વ્યર્થત્વમ્ — સ્વસમાનાધિકરણાવશ્યાકૃત્ત્વ-મન્તરણદિત્તત્વમ્ । એક ધર્મ જે અધિકરણમાં હોય તે જ અધિકરણમાં અવશ્ય કરીને ન કદાપી શકાય એવા બીજા ધર્મની ઘટના કરવાપણું તે વ્યર્થત્વ.

વ્યવધાનમ્ — દ્રવ્યાન્તરેણ દ્રવ્યાન્તરત્યાગ-દનમ્ । એક દ્રવ્ય વડે બીજા દ્રવ્યનું આચ્છાદન જેમ સૂર્યગ્રહણમાં ચંદ્ર વડે સૂર્યનું આચ્છાદન તે ચંદ્રવડે વ્યવધાન થયું કહેવાય; અંતરાય.

વ્યવસાયજ્ઞાનમ્ — વિષયવિષયકજ્ઞાનમ્ । જ્ઞાનનો વિષય એવું જે પૂર્વજ્ઞાન તે વ્યવસાય જ્ઞાન કહેવાય છે.

વ્યવસ્થા — વિષયાન્તરપરિહારેણ વિષયવિશેષ સ્થાપનમ્ । બીજા વિષયનો પરિહાર કરીને અમુક વિષયનું સ્થાપન કરવું. તે વ્યવસ્થા.

વ્યવહાર: — વ્યવહિયતે હાનોપાનાદિકં ક્રિયતે-અનેનેતિ । જેના વડે વસ્તુનું ગ્રહણસાગાદિ કરવામાં આવે તેને વ્યવહાર કહે છે. અર્થાત્

વસ્તુનો ગ્રહણ ત્યાગ જ્ઞાન વડે કરવામાં આવે કરવામાં આવે છે, માટે જ્ઞાનનું નામ વ્યવહાર છે.

૨. **વ્યવહિયતે-જ્ઞાયતે-અનેનેતિ** વ્યવહાર: । જેના વડે વસ્તુને જાણવામાં આવે છે, તે વ્યવહાર. આ વ્યુત્પત્તિમાં શબ્દને વ્યવહાર કહે છે, કેમકે શબ્દ વડે વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે.

૩. **જ્ઞાનજનકશબ્દપ્રયોગો** વ્યવહાર: જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે એવા શબ્દની યોજના તે વ્યવહાર.

૪. **કાર્યાનુકૂલશબ્દપ્રયોગ:** । કાર્યને અનુકૂલ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો તે વ્યવહાર.

૫. **અર્થવિશેષવૌધનાય** શબ્દવિશેષપ્રયોગ: । અમુક અર્થનો ભોધ કરવાને અમુક શબ્દનો પ્રયોગ કરવો તે.

વ્યષ્ટિ: — પ્રત્યેકવૃક્ષવદનેકવૃદ્ધિવિષય: । જેમ વનમાં પ્રત્યેક છૂટું છૂટું વૃક્ષ હોય છે, તેમ જે એવી ભિન્નભિન્ન અનેક બુદ્ધિનો વિષય હોય તે વ્યષ્ટિ.

૨. **વ્યક્તિવદ્વ્યાવૃત્તત્ત્વમ્** । જેમ, એક વ્યક્તિ હોય ત્યાં બીજી વ્યક્તિ હોતી નથી, તે જે એક બીજાથી વ્યાવૃત્ત હોય તે વ્યષ્ટિ. (‘સમષ્ટિ’ શબ્દ જુઓ. સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ એવા પ્રકાર અજ્ઞાનના છે.)

વ્યષ્ટિક્ષમશરીરમ્ — પરસ્પર વ્યાવૃત્ત જે પ્રત્યેક લિંગ શરીર તે. (વ્યષ્ટિસ્થૂલ શરીરની પેઠે.)

વ્યષ્ટિસ્થૂલશરીરમ્ — જેમ, એક ‘ગાય’ વ્યક્તિથી બીજી ‘ગાય’ વ્યક્તિ વ્યાવૃત્ત (ભિન્ન) હોય છે, તેમ પરસ્પર વ્યાવૃત્ત જે પ્રત્યેક સ્થૂલ શરીર, તે વ્યષ્ટિ સ્થૂળ શરીર કહેવાય છે.

વ્યસનમ્ — ઇચ્છાનિષ્ઠવસ્તુવિષયં ચિત્તસંલગ્નમ્ । ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ વસ્તુમાં ચિત્તનું લાગી રહેવું તે વ્યસન.

વ્યાકરણમ્ — પ્રત્યયવિધાનસામર્થ્યાદર્શનિશ્ચયો વ્યાકરણમ્ । પ્રત્યયનું વિધાન કરવારૂપ સામર્થ્ય-વડે અર્થનો નિશ્ચય તે વ્યાકરણ.

૨. અર્થવિશેષમાશ્રિત્યસ્વરપ્રકૃતિપ્રત્યયાદિવિશેષાદીન્ વિદધત્પદલ્પઙ્કાર્યવિશેષજ્ઞાપકો ગ્રન્થઃ । શબ્દના અમુક અર્થ વિશેષને ઉદ્દેશીને સ્વર, પ્રકૃતિ પ્રત્યય, વગેરેનું વિધાન કરીને પદના વિભાગનો અર્થ વિશેષ જણાવનારો ગ્રંથ તે વ્યાકરણ.

૩. વેદાક્ષત્વે સતિ શબ્દસાધુતાવોધકં વ્યાકરણમ્ । વેદનું અંગ હોઇને શબ્દની સાધુતાનો ખોધ કરનાર શાસ્ત્ર તે વ્યાકરણ.

વ્યાખ્યાનમ્—“ પદચ્છેદઃ પદાર્થોક્તિર્વિગ્રહો વાક્યયોજના । આક્ષેપસ્ય સમાધાનં વ્યાખ્યાનં પશ્ચલક્ષણમ્ ॥૧૧૧” ગ્રંથમાંનાં પદો છૂટાં પાડી ખતાવવાં, પદોનો અર્થ કહેવો, સમાસાંત પદોનો વિગ્રહ કરી ખતાવવો, વાક્યમાંના શબ્દોનો અન્વય કહી ખતાવવો, અને આક્ષેપોનું સમાધાન કહેવું, એવી રીતે પાંચ લક્ષણો જેમાં હોય તેને વ્યાખ્યાન કહેવાય.

વ્યાધાતઃ—પરસ્પરવિરુદ્ધધર્મયોરેકાધિકરણે સમુચ્ચયઃ । પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોનો એક અધિકરણમાં સમુચ્ચય તે વ્યાધાત. જેમ,—દેવદત્ત કહે છે કે ‘ મારા મુખમાં જીભ નથી. ’ આ દષ્ટાંતમાં જીભનો અભાવ અને ખોલવાપણું એ બન્ને વિરુદ્ધ ધર્મો છે, અને એકજ મુખ રૂપી અધિકરણમાં તેનો સમુચ્ચય દેવદત્તે કર્યો માટે એ વ્યાધાત દોષ છે.

૨. વિરુદ્ધસમુચ્ચયો વ્યાધાતઃ । પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોનો જે એક અધિકરણમાં સમુચ્ચય છે, તેનું નામ વ્યાધાત છે. જેમ,—વિવાદાવ્યાસિતં જગત્ પ્રયત્નજન્યમ્, કાર્યસ્વાત્, ઘટસ્વત્ । (વિવાદના વિષયભૂત ક્ષિતિ અકુરાદિક જગત્ કોઈક પ્રયત્ન વડે જન્ય છે, કાર્યરૂપ હોવાથી. જે જે કાર્ય હોય છે તે તે પ્રયત્ન વડે જન્ય હોય છે; જેમ ઘટ કાર્ય હોવાથી તે કુંભારના પ્રયત્નવડે જન્ય છે; તેમ આ જગત્ પણ કાર્યરૂપ હોવાથી કોઈકના પ્રયત્ન વડે અવશ્ય જન્ય હોવું જોઈએ.) તેમાં જીવના પ્રયત્નને તો બધા જગતની કારણભૂતતા સંભવતી નથી,

માટે આ અતુમાન વડે ઈશ્વરનો પ્રયત્ન સર્વ જગતના કારણરૂપે સિદ્ધ થાય છે. આ અતુમાન વિષે પ્રતિવાદીઓ એમ શંકા કરે છે કે, ‘ કાર્યત્વરૂપ હેતુ તો ભલે રહ્યો, પણ પ્રયત્નજન્યત્વરૂપ સાધ્ય ન હોવું જોઈએ, એમ અમે કહીએ તો શો બાધ આવે છે ? એનું સમાધાન વાદી વ્યાધાતરૂપ તર્કથી કરે છે; એવી રીતે કે, કાર્યત્વ તથા પ્રયત્નજન્યત્વનો અભાવ, એ બે ધર્મ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, જેમ ઘટ અને ઘટનો પ્રાગભાવ, તથા ઘટ અને ઘટનો પ્રધ્વંસાભાવ, એ બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ છે; એ બન્ને વિરુદ્ધ ધર્મોનો એક વસ્તુમાં સમુચ્ચય (એક કાળે રહેવાપણું) કહેવાથી વ્યાધાતની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ કાર્યત્વ અને પ્રયત્નજન્યતાભાવ, એ બે વિરોધી ધર્મોનો પણ એક વસ્તુમાં સમુચ્ચય કહેવાથી વ્યાધાતની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વ્યાજઃ—અન્યફલસાધનતયા સ્વેષ્ટસ્યાન્યફલસાધનત્વેન જ્ઞાપિતસ્યાચરણમ્ । પોતાનું ઇષ્ટ ફળ કાંઈક અન્ય છે, તે ફલના સાધનરૂપે પોતાના આચરણને ન જણાવતાં કોઈ બીજાનું ફળના સાધન રૂપે પોતાનું આચરણ જણાવવું તે વ્યાજ કહેવાય છે. જેમ,—ધનસંગ્રહ પોતાનું ઇષ્ટ ફળ છે, પણ તે માટે પોતે ભિક્ષા માગે છે એમ ન જણાવતાં ગૌરક્ષારૂપ ફળના સાધન રૂપે પોતે ભિક્ષાચરણ કરે છે એમ જણાવવું તે વ્યાજ. લોકો કહેશે કે, આ માણસ ગૌરક્ષાના વ્યાજથી ધનસંગ્રહ માટે ભિક્ષા માગે છે.

વ્યાનઃ—શરીરમાં બધે ગમન કરનારો વાયુ.

વ્યાપકમ્—જે ધર્મ બીજા કોઈમાં વ્યાપી રહ્યો હોય તે. ન્યાયશાસ્ત્રની વાક્ય રચનામાં, તેના વાયક શબ્દનું વ્યાપ્ય શબ્દની પછીથી ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે. જેમ ધૂમવ્યાપ્તો વહ્નિઃ (ધૂમાડો જેનું વ્યાપ્ય છે એવો અગ્નિ) અગ્નિ એ વ્યાપક છે. અગ્નિત્વ

ધર્મ ધૂમમાં વ્યાપી રહ્યો છે. માટે અગ્નિ વ્યાપક છે.

૨. જે આધિક દેશ પ્રતી હોય તે વ્યાપક. જેમ, પૃથ્વીત્વજાતિ કરતાં દ્રવ્યત્વજાતિ અધિક દેશમાં રહે છે, માટે દ્રવ્યત્વજાતિ વ્યાપક છે, અને પૃથ્વીત્વ જાતિ વ્યાપ્ય છે. તેમજ પૃથ્વીત્વ અને ઘટત્વમાં પૃથ્વીત્વ વ્યાપક છે અને ઘટત્વ ન્યૂન દેશવર્તી હોવાથી વ્યાપ્ય છે. તેથી 'ઘટત્વવ્યાપ્યપૃથ્વીત્વમ્' અથવા 'પૃથ્વીત્વવ્યાપ્યઘટત્વમ્' । ' એમ બોલવાનો સંપ્રદાય છે.

વ્યાપકજાતિઃ—અધિક દેશવૃત્તિ જાતિ.

વ્યાપકત્વમ્—સર્વસમ્બલત્વમ્ । સર્વની સાથે સંબંધ હોવાપણું તે વ્યાપકત્વ.

૨. દેશાચ્ચન્તરહિતત્વં વ્યાપકત્વમ્ । દેશકાળ, વગેરેથી અંત ન હોવાપણું તે વ્યાપકત્વ.

૩. સજાતીયાદિમેદરહિતત્વમ્ । સજાતીય વગેરે ભેદથી રહિત હોવાપણું તે વ્યાપકત્વ.

વ્યાપારઃ—તજ્જન્યત્વે સતિ તજ્જન્યકો

વ્યાપારઃ । કારણ વડે જે જન્ય હોય છે, તથા તે કારણવડે જન્ય કાર્યનો જે જનક હોય છે, તે વ્યાપાર કહેવાય છે. જેમ (કુંભારનાં ચાકુંતું) બ્રમણ દંડરૂપ કારણવડે જન્ય હોય છે. તથા દંડરૂપકારણજન્ય ઘટરૂપ કાર્યનું પણ તે જનક હોય છે, માટે ઘટરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ વિષે જે બ્રમણ તે દંડનો વ્યાપાર કહેવાય છે. એ જ રીતે ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયોનો જે ઘટાદિક વિષય સાથે સંયોગાદિક સંબંધ છે, તે સંયોગાદિક સંબંધ તે ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયો વડે જન્ય છે, તથા તે ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયો વડે જે ઘટાદિકોનું પ્રત્યક્ષ છે. તે પ્રત્યક્ષનો જનક પણ છે, માટે તે સંયોગાદિક સંબંધ તે ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે સ્મૃતિ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં પૂર્વ અનુભવનો સંસ્કાર વ્યાપાર રૂપ હોય છે; અને સુખદુઃખની ઉત્પત્તિમાં

વિહિત નિષિદ્ધ કર્મનો ધર્મ અધર્મ વ્યાપાર હોય છે.

૨. કરણજન્યકરણજન્યક્રિયાજનકઃ । કરણથી જન્ય જે કરણ, તે કરણથી જન્ય જે ક્રિયા તે ક્રિયાનો જનક તે વ્યાપાર કહેવાય છે.

વ્યાપ્તિઃ—સાધ્યસાધનયોનિયતસામાનાધિકરણ્યમ્ । સાધ્ય અને સાધન એ બન્નેનું, જે અવ્યભિચરિત સામાનાધિકરણ્ય હોય તેને વ્યાપ્તિ કહે છે. જેમ,—'ધૂમ' સાધન અને 'અગ્નિ' સાધ્ય છે. તેમાં ધૂમ સાધન કોષ વખત પણ સાધ્ય એવા અગ્નિને છોડીને સ્વતંત્ર રહેતું નથી, એજ ધૂમમાં અગ્નિની વ્યાપ્તિ છે, અને અગ્નિ તો ધૂમને છોડીને તપાવેલા લોઢાના ગોળામાં પણ રહે છે, માટે અગ્નિમાં ધૂમની વ્યાપ્તિ નથી. (અર્થાત્ સાધનમાં સાધ્યની વ્યાપ્તિ નિયત છે.)

વ્યાપ્તિજ્ઞાનમ્—જેમ, જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય છે, ત્યાં ત્યાં અગ્નિ અવશ્ય હોય છે, એવા પ્રકારનું રસોડા વગેરે ટેકાણે વારંવાર જે સહચારનું (સાથે હોવાપણું) દર્શન થાય છે, તે સહચારના દર્શનથી ધૂમ એ અગ્નિનો વ્યાપ્ય છે. એવા પ્રકારનું વ્યાપ્તિજ્ઞાન થાય છે. અર્થાત્ અગ્નિ વ્યાપક છે અને ધૂમ વ્યાપ્ય છે, એવા પ્રકારના જ્ઞાનને વ્યાપ્તિજ્ઞાન કહે છે.

વ્યાપ્તિજ્ઞાનહેતુઃ—અવ્યભિચાર જ્ઞાનરૂપ પ્રતિબંધકના અભાવવાળું સહચારજ્ઞાન વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો હેતુ છે.

વ્યાપ્યજાતિઃ—અલ્પદેશવૃત્તિજાતિઃ । થોડા પ્રદેશમાં રહેનારી જાતિ, અથવા જે જાતિ વ્યાપક ન હોય તે. જેમ,—પૃથ્વીત્વ એ દ્રવ્યત્વની અપેક્ષાએ અલ્પવૃત્તિ હોવાથી દ્રવ્યત્વની વ્યાપ્ય છે; પણ તે સાથે ઘટત્વની વ્યાપક પણ છે. પરંતુ ઘટત્વ જાતિ તો પૃથ્વીત્વની વ્યાપ્ય છે પણ વ્યાપક કોઈની નથી, માટે તે ક્વળ વ્યાપ્ય જાતિજન કહેવાય છે.

વ્યાપ્યત્વમ્—જેમાં કોઈ ધર્મ વ્યાપી રહ્યો હોય તે. ન્યાયશાસ્ત્રની વાક્યરચનામાં વ્યાપ્યનું વ્યાપક શબ્દથી પ્રથમ ઉચ્ચારણ કરવાનો સંપ્રદાય છે.

૨. ન્યૂનદેશવૃત્તિત્વમ્ । જે ધર્મ ન્યૂનદેશમાં રહેનારો હોય તે વ્યાપ્ય. જેમ,—અગ્નિ અને ધૂમાડો. એ બેમાં અગ્નિ કરતાં ધૂમાડો ન્યૂન દેશમાં રહેનારો હોવાથી તે વ્યાપ્ય છે, અને અગ્નિ અધિક દેશમાં રહેનારો હોવાથી વ્યાપક છે, કેમકે ધૂમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ તો હોયજ; અગ્નિ હોય તથાપિ ધૂમાડો તો ના પણ હોય. (બીજા ઉદાહરણ માટે ‘વ્યાપક’ શબ્દ જુઓ.)

૩. વ્યાપ્ત્યાશ્રયત્વં વ્યાપ્યત્વમ્ । વ્યાપ્તિના આશ્રયને વ્યાપ્ય કહે છે. જેમ,—ધૂમ એ અગ્નિની વ્યાપ્તિનો આશ્રય છે, માટે ધૂમ વ્યાપ્ય કહેવાય છે, અને અગ્નિ તેમાં વ્યાપનારો હોવાથી વ્યાપક કહેવાય છે.

વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધઃ—સોપાધિકો હેતુઃ વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધઃ । જે હેતુ ઉપાધિવાળો હોય છે તે હેતુ વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ,—“પર્વતો ધૂમવાન્ વહ્નિમત્વાત્ મહાનસવત્” —આ પર્વત ધૂમાડાવાળો છે, વહ્નિવાળો હોવાથી, રસોડાની પેટે.” આ અનુમાનમાં વહ્નિમત્વરૂપ હેતુ લીલા અળતણના સંયોગરૂપ ઉપાધિવાળો હોવાથી વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધ કહેવાય છે. લીલા અળતણનો જે સંયોગ સંબંધ છે, તેજ વહ્નિમત્વ હેતુમાં ઉપાધિ છે. (‘ઉપાધિ’ શબ્દ જુઓ.)

વ્યાપ્યવૃત્તિઃ—પોતાના આશ્રયભૂત દ્રવ્યના સર્વ દેશમાં વ્યાપ્ય થઇને રહે તે. જેમ, નીલ, પીત્ત વગેરે રૂપ પોતાના આશ્રયભૂત પટાદિક દ્રવ્યના સર્વ દેશમાં વ્યાપ્ય થઇને રહે છે, માટે તે નીલ પીતાદિક વ્યાપ્યવૃત્તિ કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે જે નીલપીતાદિક રૂપ પોતાના આશ્રયભૂત પટાદિક દ્રવ્યના કોઈ એક દેશમાં રહે અને કોઈ દેશમાં ન રહે તો તે નીલપીતાદિક અવ્યાપ્યવૃત્તિ કહેવાય છે.

વ્યાપ્યવૃત્તિગુણઃ—જે ગુણ પોતાના આશ્રયરૂપ દ્રવ્યના સર્વદેશમાં રહે તે. જેમ, સ્પર્શગુણ વાયુ દ્રવ્યનો આશ્રિત છે, માટે જ્યાં વાયુ હોય ત્યાં તે રહેશે જોવામાં આવે છે.

વ્યાપ્યવ્યાપકજાતિઃ—એક જ અધિકરણમાં રહેલી જે જાતિ કોઈની વ્યાપ્ય હોય અને બીજી કોઈની વ્યાપક હોય તે. જેમ,—દ્રવ્યત્વ જાતિ સત્તા જાતિની વ્યાપ્ય છે અને પૃથ્વીત્વ જાતિની વ્યાપક છે, માટે દ્રવ્યત્વ જાતિ વ્યાપ્યવ્યાપક કહેવાય.

વ્યાવર્તકત્વમ્—લક્ષ્યવૃત્તિ સત્તિ ફત્તર-મેદવ્યાપ્યત્વં વ્યાવર્તકત્વમ્ । જે લક્ષણ લક્ષ્યમાં રહેલું હોય અને તે સાથે બીજા (અલક્ષ્ય)ના મેદનું વ્યાપ્ય હોય તે વ્યાવર્તક કહેવાય. જેમ ‘ગંધવત્ત્વ’ એ લક્ષણનું લક્ષ્ય પૃથ્વી છે, તે પૃથ્વીમાં એ લક્ષણ રહેલું છે, અને તે સાથે પૃથ્વી સિવાયના બીજા પદાર્થોનો મેદ પણ તે લક્ષણમાં રહેશે છે, માટે ‘ગંધવત્ત્વ’ એ પૃથ્વીથી ભિન્ન એવા બીજા પદાર્થોનું વ્યાવર્તક છે.

વ્યાવહારિકત્વમ્—આગન્તુકોદોપાસહકૃતા-વિદ્યાર્કયત્વમ્ । આગંતુક દોપની સહાય વિનાની અનિષ્ઠાનું જે કાર્યપણું તે વ્યાવહારિકત્વ. (વ્યાવહારિક સત્તા.)

૨. પ્રાતીતિકમિન્નં વ્યવહારિકમ્ । કાચ, કામલાદિ આગંતુક દોપની સહાયથી જન્ય જે પ્રાતીતિક (પ્રાતિભાસિક) પદાર્થ છે, તેનાથી ભિન્ન તે વ્યાવહારિક કહેવાય છે.

વ્યાવહારિકસત્ત્વમ્—અજ્ઞાતસત્તાકત્વમ્ —આત્મજ્ઞાનપૂર્વાવ્યાપ્યત્વમ્ । આત્મજ્ઞાન થયા પહેલાં અવ્યાપ્ય હોવાપણું.

૨. સંસારદશાયામવાધિત્ત્વમ્ । સંસારદશામાં જે અઆધિતપણું તે વ્યાવહારિકસત્તા અથવા અજ્ઞાતસત્તાકત્વ કહેવાય છે.

વ્યાવહારિકીપ્રમા—ઘટપટાદિરૂપ જગતને વિષય કરનારી. ‘આ ઘટ’ ‘આ પટ’ ઇલાદિ જે પ્રમા છે તે વ્યાવહારિકી પ્રમા કહેવાય છે.

વ્યાવૃત્તિ:—ઇતર પદાર્થના ભેદને વિષય કરનાર (અતાવનાર) ને અનુમતિ જ્ઞાન છે તેને વ્યાવૃત્તિ કહે છે; અને એ વ્યાવૃત્તિના હેતુરૂપે તેનો ને જનક હોય તેને વ્યાવર્તક કહે છે. અર્થાત વ્યાવૃત્તિનો હેતુ તે વ્યાવર્તક. ('વ્યાવર્તકત્વ' શબ્દ જુઓ.)

૨. લિન્ન કહી અતાવવું તે વ્યાવૃત્તિ. જેને લિન્ન કહી અતાવવામાં આવે છે તે 'વ્યાવર્ત્ય' કહેવાય છે, અને લિન્ન કહી અતાવનાર શબ્દને 'વ્યાવર્તક' કહે છે.

વ્યાસજ્યવૃત્તિ:—જે ધર્મ અનેક દ્રવ્યોમાં વર્તે છે તે ધર્મ વ્યાસજ્યવૃત્તિ કહેવાય છે. જેમ,—દિત્વ, ત્રિત્વ, આદિ સંખ્યા બે, ત્રણ, વગેરે સંખ્યાવાળાં દ્રવ્યોમાં રહે છે માટે તે દિત્વાદિ ધર્મ વ્યાસજ્યવૃત્તિ કહેવાય છે. વળી જેમ, સંયોગ બે દ્રવ્યોમાં રહે છે માટે સંયોગ પણ વ્યાસજ્યવૃત્તિ છે.

વ્યુત્પત્તિ:—સમાધિનો અભાવ: તે વ્યુત્પત્તિ.

વ્યુત્પત્તિ:—શબ્દાનામર્થાવબોધકશક્તિ: । શબ્દોની અર્થનો બોધ કરનારી શક્તિ.

૨. સમુદાયશબ્દસ્વાવયવશેડ્યબોધકતાશક્તિ: । સમુદાયરૂપ શબ્દની તેના જૂદા જૂદા અવયવ-વડે અર્થબોધન કરવારૂપ શક્તિ તે વ્યુત્પત્તિ.

વ્રતમ્—નિયમામિધાનમ્ । જે નિયમ ધારણ કર્યો હોય તેનું નામ વ્રત. જેમ અહિંસાનો નિયમ ધારણ કર્યો હોય તે અહિંસા નામનું વ્રત કહેવાય. ઇ.

૨. સમ્યક્ સંકલ્પજનિતાનુષ્ઠેયક્રિયાવિશેષરૂપમ્ । સારી રીતે કરેલા સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલી અનુશાન કરવા યોગ્ય (આચરવા યોગ્ય) અમુક ક્રિયાનું રૂપ તે વ્રત.

શ

શક્તિ:—અસ્માત્પદાદ્યમયો બોધવ્ય દ્વી-શ્વરેચ્છા શક્તિ: । આ ઘટાદિરૂપ અર્થ આ ઘટાદિક પદજન્ય બોધનો વિષય હો, એ પ્રકારની ને ઘટાદિ પદજન્ય બોધ વિષયત્વ પ્રકારક ઘટાદિ અર્થવિશેષક ઈશ્વરની ઇચ્છા

છે તે ઈશ્વરની ઇચ્છાનું નામ શક્તિ છે. એ ઈશ્વરની ઇચ્છારૂપ શક્તિ ઘટાદિક પદોવડે નિરૂપિત હોય છે, માટે તે શક્તિ નિરૂપકતા સંબંધવડે તો ઘટાદિક પદોમાં રહે છે, અને વિષયતા સંબંધે કરીને ઘટાદિક અર્થમાં રહે છે. તેમાં, તે શક્તિનું નિરૂપકપણું એજ તે ઘટાદિક પદોમાં શક્તપણું છે, અને વિષયતા સંબંધે કરીને શક્તિનું આશ્રયપણું, એજ તે ઘટાદિક અર્થો વિષે શક્યપણું છે.

૨. નવીન નૈયાયિકો એમ માને છે કે, ઈશ્વરની ઇચ્છા એજ શક્તિ નથી, પણ ઇચ્છા માત્ર શક્તિ છે—પછી તે ઇચ્છા જીવની હો કે ઈશ્વરની હો.

એ શક્તિના ચાર પ્રકાર છે: (૧) યોગા-શક્તિ, (૨) શ્લેષશક્તિ, (૩) યોગશ્લેષશક્તિ, અને (૪) યાગિકશ્લેષ શક્તિ. (એનાં લક્ષણો. તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

૩. મીમાંસકો શક્તિને ઇચ્છા રૂપ માનતા નથી, પણ દ્રવ્યાદિક પદાર્થોથી લિન્ન-એક પદાર્થ માને છે.

૪. વ્યાકરણના મતમાં તથા પાતંજલિ મતમાં વાચ્યવાચકપણુના મૂળભૂત ને પદ અને અર્થનો તાદાત્મ્ય સંબંધ છે, તેજ શક્તિ છે.

૫. વેદાન્ત મતમાં તો કાર્યજનનાનુકૂલ-કારણનિષ્ઠ સામર્થ્ય શક્તિ: । એવું શક્તિનું લક્ષણ જોવામાં આવે છે. એટલે સર્વ પદાર્થોમાં પોતપોતાનું કાર્ય કરવાનું કારણમાં રહેલું ને સામર્થ્ય છે તેજ શક્તિ છે. જેમ, સૃષ્ટિકામાં ઘટરૂપ કાર્ય કરવાની શક્તિ છે; તંતુઓમાં પટરૂપ કાર્ય કરવાની શક્તિ છે; તેમ પદમાં પોતાના અર્થનો બોધ કરવાની શક્તિ છે. પણ આટલો ભેદ છે:—પદની શક્તિ તો જ્ઞાન હોઇને પોતાનું કાર્ય કરે છે; અને બીજી શક્તિઓ તો અજ્ઞાત હોઇને પણ પોતાનું કાર્ય કરે છે.

૬. જોતમમુનિ ન્યાયસૂત્રમાં જાતિ અને આકૃતિ વિશિષ્ટ વ્યક્તિમાં પદની શક્તિ છે, એમ કહે છે. જેમ, “જાત્યાકૃતિવ્યક્તયઃ પદાર્થઃ ।” (ધટવાદિક ધર્મને ‘જાતિ’ કહે છે અને અવયવસંયોગને ‘આકૃતિ’ કહે છે.) જેમ, ધટત્વ જાતિ તથા કપાલસંયોગરૂપ આકૃતિવાળી ધટ વ્યક્તિમાં ‘ધટ’ પદની શક્તિ છે; પટત્વ જાતિ અને તંતુસંયોગરૂપ આકૃતિ એ બન્નેથી વિશિષ્ટ ‘પટ’ વ્યક્તિમાં ‘પટ’ પદની શક્તિ છે; માટે જાતિ આકૃતિવિશિષ્ટ ધટાદિક વ્યક્તિ એ ધટાદિક પદનો વાચ્ય અર્થ છે તથા શક્ય અર્થ છે.

૭. કેટલાક નૈયાયિક કહે છે કે જાતિવિશિષ્ટ વ્યક્તિમાં પદની શક્તિ છે; ‘આકૃતિ’ ઉમેરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. માટે ધટાદિક પદોમાં ધટવાદિક જાતિવિશિષ્ટ ધટાદિક વ્યક્તિ એ શક્ય અર્થ છે.

૮. નવીન નૈયાયિકો કહે છે કે, ધટાદિક પદોની કેવળ ધટાદિક વ્યક્તિમાં શક્તિ છે; ધટવાદિક જાતિ તથા આકૃતિમાં શક્તિ છે એમ માનવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી.

૯. કેટલાક અંધકાર કહે છે કે, ધટાદિક પદોથી ધટવાદિક જાતિનો, ધટ વ્યક્તિનો, અને જાતિવ્યક્તિનો જે સમવાય સંબંધ છે તેનો, બોધ થાય છે માટે જાતિ, વ્યક્તિ અને સંબંધ, એ ત્રણેમાં ધટાદિક પદની શક્તિ છે.

૧૦. મીમાંસકો કહે છે કે, ધટાદિક પદની ધટવાદિક જાતિમાં શક્તિ છે અને ધટાદિક વ્યક્તિમાં લક્ષણ છે.

૧૧. ભટ્ટપાદ કહે છે, ‘નીલેષટઃ’ (નીલ રંગનો ધટ) એ વાક્યથી ધટ પદાર્થમાં નીલ પદાર્થનો અભેદ સંબંધ પ્રતીત થાય છે, માટે ધટાદિક પદોની ઇતરાન્વિત (બીજા સાથે સંબંધવાળા, ધટાદિક વ્યક્તિ વિષે શક્તિ છે.

૧૨. પ્રભાકરનો મત એવો છે કે, આજકાલે પ્રથમ વૃદ્ધ વ્યવહારથી કૃતિસાધ્ય

આનયનાદિ (આણું વગેરે) રૂપ કાર્યઅન્વિત ધટાદિકા વિષેજ ધટાદિક પદોની શક્તિનું જ્ઞાન થાય છે, માટે કાર્યાન્વિત ધટાદિકોમાંજ ધટાદિક પદની શક્તિ છે. માટેજ ‘ ધટો આણો ’ ઇત્યાદિક કાર્ય વાક્યો-થીજ ધટાદિકોનો શાબ્દબોધ થાય છે: ‘ જમીન પર ધટો છે ’ ઇત્યાદિક સિદ્ધવાક્યોથી ધટાદિકોનો શાબ્દબોધ થતો નથી, માટે કાર્યાન્વિતમાંજ શક્તિ છે.

શક્તિગ્રહ:—શક્તિગ્રહ વ્યાકરણોપમાનકોશાસ-વાક્યાદ્યાવહારતઃ । વાક્યસ્ય શેષાદ્વિજ્ઞાતેર્વદન્તિ સાન્નિધ્યતઃ સિદ્ધપદસ્ય વૃદ્ધાઃ શક્તિનું જ્ઞાન થવાને આ આઠ ઉપાયો વૃદ્ધ પુરૂષોએ કહેલા છે: (૧) વ્યાકરણ, (૨) ઉપમાન, (૩) ક્રોધ, (૪) આદ્ય વાક્ય, (૫) વ્યવહાર, (૬) વાક્યરોષ, (૭) વિવરણ, અને (૮) સિદ્ધ-પદની સમીપતા. જેમ—

(૧) વ્યાકરણથી શક્તિનું જ્ઞાન—ધાતુ, પ્રકૃતિ, પ્રત્યય, આદિકની શક્તિનું જ્ઞાન વ્યાકરણથી થાય છે. જેમ, ‘ મૂલતાયામ્ ’ એ વ્યાકરણના સૂત્રથી મૂળધાતુનો અર્થ ‘ હોડું ’ એવો થાય છે, એમ જાણવામાં આવે છે. એજ રીતે ‘ વર્તમાને લટ્ ’ એ વ્યાકરણના સૂત્રથી લટ્ પ્રત્યયની વર્તમાનકાળમાં શક્તિ છે, એમ સમજાય છે. ઇત્યાદિ.

(૨) ઉપમાન શક્તિજ્ઞાન—જેમ ગવય (રોઝ) આદિક પદોની ‘ ગવય ’ અર્થમાં શક્તિ ઉપમાનથી ગ્રહણ કરાય છે. ‘ ઉપમાન ’ શબ્દ જુઓ.)

(૩) ક્રોધથી શક્તિ જ્ઞાન—જેમ, ‘અપ્યેકદન્તહેરમ્બલ્મ્વોદરગજાનનાઃ’ એવા ક્રોધના વચનથી એકદંત, હેરંબ, લંબોદર, ગજાનન, એ પદોની ‘ ગણેશ ’ અર્થમાં શક્તિ છે, એમ નિશ્ચય કરી શકાય છે.

(૪) આપ્ત વાક્યથી શક્તિજ્ઞાન જેમ, ‘ ‘કૌકિલ. પિકશવ્દવાચ્યઃ’ (પિક

શબ્દનું વાચ્ય કોયલ છે.') એવા આપ્ત પુરૂષના વચનથી 'પિક' શબ્દની 'કોયલ' અર્થમાં શક્તિ સમગ્રાય છે. તેમજ 'રૂપરહિત સ્પર્શવાન વાયુ; સ્પર્શરહિત મૂર્તિમાન મન' એવા આપ્ત વચનોથી 'વાયુ' પદની તથા 'મન' પદની શક્તિ સમગ્રાય છે.

(૫) વ્યવહારથી શક્તિજ્ઞાન—જેમ, પ્રયોજક વૃદ્ધ પુરૂષે પ્રયોજ્ય વૃદ્ધ પુરૂષને કહ્યું કે 'ગાય લાવ' તે સાંભળીને પ્રયોજ્ય વૃદ્ધ ગાય આણી. પછી પ્રયોજક વૃદ્ધે કહ્યું કે 'ગાયને બાંધ.' તે સાંભળીને પ્રયોજ્ય વૃદ્ધ ગાય બાંધી, પછી પ્રયોજક વૃદ્ધે કહ્યું કે 'ઘોડો લાવ' તે સાંભળીને પ્રયોજ્ય વૃદ્ધે ઘોડો આણ્યો. આવી રીતનો વ્યવહાર જોઈને પ્રયોજક વૃદ્ધની પાસે રહેલા બાળકને ગાય અને ઘોડો વગેરે અર્થોમાં 'ગાય' અને 'ઘોડો' વગેરે પદોની શક્તિનું જ્ઞાન થાય છે.

(૬) વાક્યશેષથી શક્તિજ્ઞાન—જેમ, યત્સમયશ્ચર્મવતિ 'જવનો ચર (હોમવાનો ભાત) કરવો.' આ વાક્યમાં રહેલું 'યવ' પદ સાંભળીને સાંભળનારને આવો સંશય થાય છે : આયં કોડો તો લાંબા સૂંખળાવાળા એક જાતના અનાજને 'જવ' કહે છે, અને એવો કોડો કાંઈને 'જવ' કહે છે; ત્યારે તે ખેમાંથી અહીં કયો જવ સમજવો? પછી તે પુરૂષ આ વાક્યશેષ સાંભળે છે : "વસન્તે સર્વશસ્ત્રાનાં જાયતે પત્રશાતનમ્ । મોદમાનાશ્ચ તિષ્ઠન્તિ યવાઃ કળિશશાલિનઃ ॥" (એટલે વસંત ઋતુમાં સર્વ વનસ્પતિના પત્ર સૂકાઈ જાય છે, પણ લાંબી કંટીવાળા જવ તો તે પ્રકૃષ્ટિત થાય છે.) આવા વાક્યશેષથી તે પુરૂષને 'યવ' પદની લાંબી કંટીવાળા અવતમાં શક્તિ છે. એમ જ્ઞાન થાય છે.

(૭) વિવરણથી શક્તિજ્ઞાન—કોઈ જગોએ વિવરણથી પદની શક્તિનું જ્ઞાન થાય છે. ('વિવરણ' શબ્દ જુઓ.)

(૮) સિદ્ધપદની સમીપતાથી શક્તિનું જ્ઞાન—જેમ "હ સહકારતરો મધુરં પિકો રૈત્તિ ।" આ આંખાના વૃક્ષ ઉપર પિક મધુર શબ્દ કરે છે. " આ વચન શ્રવણ કરીને શ્રોતા પુરૂષને 'પિક' શબ્દની શક્તિ 'કોયલ' અર્થમાં છે, એવું જ્ઞાન થાય છે તેમાં 'આંખાની ડાળે કોયલ ટહુકે' એવું જ્ઞાન તો શ્રોતા પુરૂષને પ્રથમથીજ છે, પણ કોયલને 'પિક' કહે છે, એવું જ્ઞાન તેને પ્રથમથી નહોતું પણ "હ સહકારતરો" ધૃત્યાદિ વાક્ય શ્રવણ કરીને આંખાનું વૃક્ષ તથા મધુર શબ્દ કરવાપણું, આ પ્રસિદ્ધ અર્થવાળાં બે પદોની સમીપતાથી તે પુરૂષને 'પિક' શબ્દની શક્તિ કોયલના અર્થમાં છે એવું જ્ઞાન થાય છે.

શક્તિવૃત્તિ—મુખ્યાવૃત્તિ—પદાનામન્વયા-નુમવજનનસામર્થ્યમ્ । પદોનું અન્વયનો અનુભવ ઉત્પન્ન કરવાનું સામાર્થ્ય.

૨. પદપદાર્થયોર્વાચ્યવાચકભાવસમ્બન્ધો મુલ્યા । પદ અને પદાર્થનો વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ તે મુખ્યાવૃત્તિ.

શક્યત્વમ્—પદનિષ્ઠશક્તિવિષયત્વમ્ । પદમાં રહેલી શક્તિનો જે વિષય હોય તે શક્ય કહેવાય. એનેજ 'શક્યાર્થ' પણ કહે છે.

શક્યાર્થ—જે પદ શક્તિવૃત્તિ વડે જે અર્થનું બોધન કરે છે, તે પદનો તે અર્થ, તે શક્યાર્થ કહેવાય છે.

શબ્દ—શ્રોત્રગ્રાહ્યો ગુણઃ શબ્દઃ । જે ગુણ શ્રોત્ર ધન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો વિષય હોય છે. તે ગુણ શબ્દ કહેવાય છે.

૨. શ્રોત્રગ્રાહ્યવૃત્તિગુણત્વવ્યાપ્યજાતિમાન્ શબ્દઃ । શ્રોત્ર ધન્દ્રિયવડે ગ્રાહ્ય વસ્તુમાં રહેનારી તથા ગુણત્વ જાતિની વ્યાપ્યા એવી જે શબ્દત્વ જાતિ, તે જાતિવાળો ગુણ તે શબ્દ.

૩. આકાશવિશેષગુણઃ શબ્દઃ । આકાશનો જે વિશેષ (ખાસ) ગુણ તે શબ્દ.

શબ્દગુણ:—શબ્દશુણ્ય ધ્વનિરૂપ શબ્દ અને વર્ણરૂપ શબ્દ, એમ બે પ્રકારનો છે, તે બન્ને પ્રકારનો શબ્દ પણ (૧) સંયોગજ શબ્દ, (૨) વિભાગજ શબ્દ, અને (૩) શબ્દજ શબ્દ એવા ત્રણ પ્રકારનો છે, એ માત્ર આકાશમાં જ રહે છે, અને નિત્ય છે.

શબ્દજશબ્દ:—શબ્દ રૂપ અસમવાયિ કારણવડે ઉત્પન્ન થયેલો શબ્દ તે શબ્દજ કહેવાય છે. જેમ, સંયોગજ ધ્વન્યાત્મક પ્રથમ શબ્દથી ઉત્પન્ન થયેલો બીજો શબ્દ તે શબ્દજશબ્દ. તેજ પ્રમાણે સંયોગજ વર્ણાત્મક પ્રથમ શબ્દથી જન્મ્ય બીજો શબ્દ તે પણ શબ્દજશબ્દ ગણાવો. એજ રીતે વિભાગજ ધ્વન્યાત્મક અને વર્ણાત્મક પ્રથમ શબ્દથી ઉત્પન્ન થયેલા બીજા શબ્દો શબ્દજ શબ્દ ગણાવો.

શબ્દતાત્પર્યમ્—તદર્થપ્રતિતિજનનયોગ્યત્વમ્ । તે તે શબ્દમાં જે તે ત વાક્યાર્થને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે, તેને શબ્દ તાત્પર્ય કહે છે. અથવા —

૨. તદિતરપ્રતીતિમાત્રેચ્છયાડનુચરિત્ત્વે સતિ તદર્થપ્રતીતિજનનયોગ્યત્વમ્ । જે શબ્દનો ઉચ્ચાર જે અર્થની પ્રતીતિ થવાને ક્યો હોય, તેનાથી છતર પદાર્થની પ્રતીતિ થવાની ઇચ્છાથી બોલાયો ન હોઇને ઇચ્છિત અર્થનીજ પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરવાનું જે યોગ્યપણું તે શબ્દતાત્પર્ય કહેવાય, જેમ, ભોજન સમયે ‘સૈંધવ લાવો’ એમાં ‘સૈંધવ’ શબ્દનો ઉચ્ચાર ‘લવણ’ અર્થની પ્રતીતિ કરાવવાના હેતુથી થયો છે; તેનાથી ભિન્ન ‘સૈંધવ (સિંધ દેશનો)’ અર્થની પ્રતીતિ કરાવવાની ઇચ્છાથી બોલાયો નથી, અને ઇચ્છિત અર્થ જે લવણ, તેની પ્રતીતિ કરાવવાની ભોજન સમય એ યોગ્યતા છે, માટે ‘સૈંધવ’ નામના લવણમાં શબ્દતાત્પર્ય છે.

શબ્દપ્રમાણમ્—આપ્તોક્તવાક્યયંશબ્દપ્રમાણમ્ । આપ્ત પુરૂષે ઉચ્ચારેલું વાક્ય શબ્દ—પ્રમાણ

કહેવાય છે. જેમ,—‘પાણીવડે સોંચે છે’ એ વાક્ય આપ્ત પુરૂષે કહ્યું હોય તો ‘પ્રમાણ’ છે. પણ ‘અગ્નિવડે સોંચે છે.’ એ વચન કહેનારામાં આપ્તપણું નથી, માટે એ શબ્દપ્રમાણ કહેવાય નહિ. (‘આપ્ત’ શબ્દ બુદ્ધિઓ.)

૨. શાબ્દપ્રમાણમ્ શબ્દપ્રમાણમ્ । શબ્દથી જન્મ્ય જે પ્રમાણ, તેનું કરણ, તે શબ્દપ્રમાણ.

૩. ચયાર્થવાક્યં શબ્દપ્રમાણમ્ । યથાર્થ વાક્ય તે શબ્દપ્રમાણ.

૪. અસન્નિકૃત્યર્થપ્રતિપાદકં વચનમ્ । અનુવાદ કે વિસંવાદથી રહિત એવા અસન્નિકૃષ્ટ અર્થને પ્રતિપાદન કરનારું વચન તે શબ્દપ્રમાણ.

૫. તાત્પર્યવિપયાવાધિતસંસર્ગોચરશાબ્દજ્ઞાનજનકત્વમ્ । વક્તાના તાત્પર્યના વિપયનો આધ ન કરે એવા સંસર્ગવિપયક શાબ્દજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારું વચન તે શબ્દપ્રમાણ.

૬. શબ્દવિજ્ઞાનાદસન્નિકૃષ્ટેર્થે વિજ્ઞાનમ્ । શબ્દના વિશેષ જ્ઞાનવડે ઇદ્રિય પ્રત્યક્ષ ન હોય એવા અર્થનું વિશેષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારું વચન તે શબ્દપ્રમાણ.

૭. સમયવલ્લેજ સમ્યક્ પરોક્ષાનુભવસાધનમ્ । સમયના સામર્થ્યથી સંશયાદિરહિત સમ્યક્ પરોક્ષ અનુભવનું સાધન તે શબ્દપ્રમાણ.

શબ્દપ્રવૃત્તિનિમિત્તચતુષ્ટયમ્—શબ્દની પ્રવૃત્તિનાં ચાર નિમિત્ત:—(૧) શુણ્ય, (૨) ક્રિયા, (૩) જાતિ, અને (૪) સંબંધ. એ ચાર શબ્દની પ્રવૃત્તિનાં નિમિત્ત છે.

શમ:—નિત્યનૈમિત્તિકાતિરિક્તાનાં વ્યાપારાણાં મન્તરિન્દ્રિયનિગ્રહ: । નિત્યકર્મ અને નૈમિત્તિક કર્મ સિવાય બીજા વ્યાપારોને મનમાં આવતા અટકાવવા તે શમ.

૨. બ્રહ્મજ્ઞાનોપયોગિવ્યાપારાતિરિક્તચિત્તવ્યાપારમાત્રનિરોધ: । બ્રહ્મજ્ઞાનને ઉપયોગી વ્યાપાર સિવાય ચિત્તના તમામ વ્યાપારોને રોકવા તે શમ.

શરીર-ક્ષેત્રમ્—અન્યાવયવત્તે સતિ ચેષ્ઠ-
શ્રયઃ શરીરમ્ । જે દ્રવ્ય અંત્યાવયવી હોઇને
ચેષ્ઠાનો આશ્રય હોય તે દ્રવ્યને શરીર કહે
છે. અર્થાત્ જે દ્રવ્ય અવયવો (અથવા ભાગો)
મળીને ઉત્પન્ન થયું હોય, છતાં તે પોતે
કોઈનો અવયવ હોય નહિ, તે અંત્યાવયવી
કહેવાય છે; અને એવું હોઈને વળી ચેષ્ઠા
કરી શકતું હોય, તે શરીર કહેવાય મનુષ્ય
આદિનાં શરીર હાથપગ વગેરે અવયવથી
થયેલાં હોઇને આખું શરીર કોઈનો અવયવ
નથી, તથા તે હિતાહિતની પ્રાપ્તિ નિવૃત્તિરૂપ
તથા પરિહારરૂપ ક્રિયા પોતાની મેળે કરી
શકે છે, માટે ચેષ્ઠાનો આશ્રય છે, તેથી તેમાં
શરીરનું આ લક્ષણ ઘટે છે.

૨. નિરપેક્ષત્વનિદ્રિયાધારઃ । આંગળી વગેરે
અવયવોની અપેક્ષા સિવાય (એટલે પ્રત્યેક
અવયવ નહિ, પણ એકંદરે આખું) જે ત્વચા
છદ્રિયનો આધાર હોય તે શરીર. (દેહાત્મ-
વાદીને મતે.)

૩. અન્યાવયવિમાનવૃત્તિચેષ્ઠવદ્વૃત્તિજાતિમત્ત્વં
શરીરત્ત્વમ્ । બધા અવયવોનો જેમાં સમાવેશ
થઈ જાય. પોતે કોઈનો અવયવ હોય નહિ—તે
અંત્યાવયવી કહેવાય. એવા અંત્યાવયવી તથા
ચેષ્ઠાવાળામાંજ માત્ર રહેનારું જે જાતિમાનપણું
તે શરીરત્વ.

૪. સુખદુઃસ્વાન્યંતરસાક્ષાત્કારરૂપભોગાયતનં
શરીરમ્ । સુખ કે દુઃખ બેમાંથી ગમે તે એકનો
સાક્ષાત્કાર જેમાં થાય, એવું ભોગ ભોગવવાનું
સ્થળ તે શરીર. તેના સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, અને
કારણ એવા ત્રણ ભેદ છે; તાકિકાને મતે
ચોનિજ અને અચોનિજ એવા બે ભેદ છે.

શાબ્દવોધઃ—એકપદાર્થોઽપરપદાર્થસંસર્ગવિષયકં
જ્ઞાનં શાબ્દવોધઃ । એક પદાર્થમાં બીજા પદાર્થના
સંબંધને વિષય કરનારું જ્ઞાન તે શાબ્દબોધ.
જેમ, “નીલેષટઃ” (નીલ રંગનો ઘડો.) આ
વાક્યજન્ય જ્ઞાન ઘટ પદાર્થમાં નીલ પદાર્થના
અભેદ સંબંધને વિષય કરે છે, માટે એ

જ્ઞાન શાબ્દબોધ કહેવાય છે. એને ‘વાક્યાય-
જ્ઞાન’ પણ કહે છે.

૨. શક્તિલક્ષણાન્યતરસમ્બન્ધેન પદજન્યપદાર્થ-
સ્મૃતિત્વાવચ્છિન્નકારણતાનિરૂપિતકાર્યત્વમ્ । શક્તિ
કે લક્ષણ એ બેમાંથી ગમે તે એક સંબંધ-
વડે પદથી ઉત્પન્ન થતી પદાર્થની સ્મૃતિથી
અવચ્છિન્ન જે (જ્ઞાનની) કારણતા, તેવડે
સમબળ આવે એવું કાર્ય તે શાબ્દબોધ.

શાબ્દીપ્રમા—વાક્યકરણિકા પ્રમા । વાક્ય-
રૂપ કરણવડે જે પ્રમા તે શાબ્દીપ્રમા. એ
પ્રમા લૌકિકી અને વૈદિકી એવા બે
પ્રકારની છે.

શાબ્દીભાવના—પુરુષપ્રવૃત્ત્યનુકૂલે ભાવચિત્તુ-
ર્વ્યાપારવિશેષઃ । પુરુષની પ્રવૃત્તિને અનુકૂલ
એવો ભાવના કરનારો એક પ્રકારનો વ્યાપાર.

શારીરકમાસનમ્—પદ્મ, સ્વસ્તિક, વગેરે
યોગમથોમાં કહેલાં શરીરવડે થઇ શકે
એવાં આસન.

શારીરકમીમાંસા—વેદાન્તાનાં બ્રહ્મણિ
તાત્પર્યનિર્ણાયિકા મીમાંસા । વેદાન્તોનું બ્રહ્મનું
પ્રતિપાદન કરવામાં તાત્પર્ય છે એવી મીમાંસા.

૨. શારીરકો જીવઃ, તમચિકૃત્ય કૃતો પ્રન્યઃ
શારીરકઃ । જીવ શરીરમાં રહે છે માટે એને
શારીરક કહે છે; તેને ઉદ્દેશીને કરેલો ગ્રંથ
તે શારીરક કહેવાય છે; તે સંબંધી રચેલાં
સૂત્રોને શારીરક સૂત્રો કહે છે. એનુંજ બીજું
નામ શારીરક-મીમાંસા છે.

શાસ્ત્રમ્—હિતશાસકં શાસ્ત્રમ્ । જે હિતનો
ઉપદેશ કરે છે તે શાસ્ત્ર. (શાસ્ત્રનું આ
સામાન્ય લક્ષણ છે.)

૨. શાસ્ત્રયોગે પ્રતિપાદ્યતે તત્ત્વં શિષ્યેન્દ્રોઽનેનેતિ
શાસ્ત્રમ્ । જેના વડે શિષ્યોને શાસન કરાય છે
એટલે તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરી સમજાવાય છે
તે શાસ્ત્ર.

૩. એકપ્રયોજનોપાર્ણવદ્ભવે સતિ અશેષાર્થ-
પ્રતિપાદકત્વમ્ । એક પ્રયોજનને ઉદ્દેશીને જેની

રચના કરવામાં આવી હોય, તેમ છતાં જેમાં સમગ્ર અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય તે શાસ્ત્ર.

૪. પ્રવૃત્તિષ નિવૃત્તિષ પુંજાં યેનાવક્ષ્યતે । તદ્દર્શાયોપદિશ્યન્તે શાસ્ત્રં શાસ્ત્રવિદો વિદુઃ ॥ જેમાં મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના (કર્તવ્યાકર્તવ્યનો) તથા તેમના (મનુષ્યોના) ધર્મોનો ઉપદેશ કર્યો હોય તેને શાસ્ત્રોને બાણુનારા વિદ્વાનો શાસ્ત્ર કહે છે.

૫. લોકાનધિગતવક્તૃત્વં શાસ્ત્રત્વમ્ । લોકોએ જે વિષય બાણુઓ નથી તે કહેવાપણું તે શાસ્ત્રત્વ. તે ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, મીમાંસા અને વેદાન્ત એવા છ પ્રકારનું છે.

શાસ્ત્રવાસના—શાસ્ત્રના તાત્પર્યને પ્રદણ ન કરતાં તેના અધ્યયનાદિકની વાસના તે શાસ્ત્રવાસના.

૨. શાસ્ત્રાનુભવજનિતત્ત્વે સતિ શાસ્ત્રાસ્યૈવ પુનઃપુનર્વાદિજયાર્થ સ્મરણહેતુઃ શાસ્ત્રવાસના । જે વાસના શાસ્ત્રના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલી હોઈને વાદીને જીતવાની વગેરેના હેતુથી શાસ્ત્રોનું જ ફરી ફરી સ્મરણ કરાવવાના હેતુ-રૂપ હોય તે શાસ્ત્રવાસના. એ શાસ્ત્રવાસના મહિન છે; કેમકે તે બાણુવામાં કશું જ નહીં છે, પુરૂષાર્થમાં નિરૂપયોગી છે, ગર્વનો હેતુ છે, દુઃખે કરીને પ્રાપ્ત છે, અને જન્મનો હેતુ છે.

૩. ઇનાત્મશાસ્ત્રેષુ સકલગ્રન્થાભ્યાસપાટવવાદિ-વિજિગીષાયમિનિવેશહેતુઃ શાસ્ત્રવાસના । અનાત્મ-શાસ્ત્રોમાંના સઘળા ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી તેમાં કુશળતા મેળવી વાદીઓનો પરાજય કરવાના આગ્રહ રૂપ જે હેતુ તે શાસ્ત્રવાસના.

શાસ્ત્રવાસનાજયોપાયઃ—સર્વેષાં ગ્રન્થનાં જન્મસદૃશૈરપ્યધ્યેતુમશક્યત્વાદસારયદુલ્કવાત સર્વેષાં વાદિનાં દુર્જયત્વાદાત્મપરાભવસ્યાવશ્યં માવિત્વાદ્યુચ્યા શ્રમેાડ્યમિતિ નિરન્તરચિન્તનમ્ । સઘળા ગ્રંથોનું અધ્યયન હજાર જન્મો પછી પૂરું થયું અશક્ય હોવાથી, સાર કરતાં અસાર વધારે હોવાથી, સઘળાજ વાદીઓને જીતવું કઠણ હોવાથી, અને પોતાનો પરાજય (કાંઈ જગોએ પછી)

અવશ્ય થવાનોજ એમ હોવાથી, આ વૃથા મહેનત છે એવું નિરંતર ચિંતન કરવું તે શાસ્ત્રવાસનાને જીતવાનો ઉપાય છે.

શાસ્ત્રવાસનાફલમ્—શ્રમાસુવામાનમત્સર-મહતિસ્સ્કારસચ્ચાસપ્રદેષાદિદ્વારામહાનર્વન્ । શ્રમ, અસુઆ (ખીજનો ઉત્કર્ષ, ન ખમવાપણું). માન, મત્સર (અદેખાઈ) મોટા પુરૂષનો તિરસ્કાર, સત્ શાસ્ત્રનો દ્વેષ, ઇત્યાદિ દ્વારા મહા અનર્થરૂપી ફળ શાસ્ત્રવાસનાનું છે.

શાસ્ત્રવાસનાશુદ્ધા—અધ્યાત્મશાસ્ત્રાભ્યાસ-જન્યા વિષયોપદર્શનવિવેકવૈરાગ્યાદિહેતુઃ । અધ્યાત્મ શાસ્ત્રના અભ્યાસથી જન્મ અને વિષયોમાં દોષદર્શન વડે વિવેક વૈરાગ્યાદિનો હેતુ તે શાસ્ત્રવાસના શુદ્ધ કહેવાય છે.

શાસ્ત્રીયગુણાધાનદેહવાસના—ગંગાસ્નાન શાલિગ્રામતીર્થદિસમ્પાદનમ્ । ગંગાસ્નાન કરવું, શાલિગ્રામનું તીર્થોદિક પ્રાપ્ત કરવું (પ્રાશન કરવું), એ શાસ્ત્રીય ગુણાધાન (શાસ્ત્રમાં કહેલા ગુણોને દેહમાં ધારણ કરવા રૂપ) દેહવાસના છે.

શાસ્ત્રીયદોષોપાપનચ્ચનદેહવાસના—સ્નાન-ચમનાદિભિરાશીનાપનયનમ્ । સ્નાન, આચમન, વગેરેથી અશુચિપણું દૂર કરવું તે શાસ્ત્રમાં કહેલી રીતે દોષોને દૂર કરવારૂપ દેહવાસના છે.

શાસ્ત્રીયવાઘઃ—શ્રુત્યાદિમિઃ વ્રજ્જન્યતિરેકેણ પ્રપચામાવનિઘયઃ । શ્રુતિ વગેરે શાસ્ત્રનાં વચનો વડે પ્રત્યક્ષી ભિન્ન પ્રપચના અભાવનો નિશ્ચય કરવો તે શાસ્ત્રીયબાધ કહેવાય છે. જેમ,— “ નેહ નાનાસ્તિ કિંચન ” એ શ્રુતિ “ અહીં જે કંઈ ભિન્ન ભિન્ન દેખાય છે તે (પ્રત્યક્ષભિન્ન) કંઈજ નથી, એમ નિશ્ચય કરવો તે શાસ્ત્રી-બાધ કહેવાય છે.

શિક્ષા—દૂસ્વલીર્ષાદિવૈદિકસ્વરોચારણપ્રતિ-પાદકં શાસ્ત્રમ્ । હરિવ, દીર્ઘ, વગેરે વૈદિક સ્વરોનું ઉચ્ચારણ કેમ કરવું તેનું પ્રતિપાદન કરનારું શાસ્ત્ર.

૨. શિક્ષ્યતે સ્થાનાદિકમનયેતિ શિક્ષા । જે શાસ્ત્ર સ્વર વ્યંજનાદિનાં સ્થાન વગેરેનું શિક્ષણ આવે છે તે શાસ્ત્રનું નામ શિક્ષા.

૩. પ્રવૃત્તિપ્રયોજકેષાધનતા જ્ઞાનમ્ । પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજક એવું ઇષ્ટ સાધનપણું જ્ઞાન તે શિક્ષા.

શિક્ષાપ્રયોજનમ્—ઉદાત્તાનુદાત્તસ્વરિત-
હ્રસ્વવીર્ઘ્ણતાદિવિશિષ્ટસ્વરવ્યજનાત્મકવર્ણોચારણવિ-
શેષજ્ઞાનમ્ । ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત, હ્રસ્વ,
દીર્ઘ, ઘુત, વગેરેથી વિશિષ્ટ એવા સ્વર-
વ્યંજનરૂપ વર્ણોનું ઉચ્ચારણ કરવાનું વિશેષ
જ્ઞાન તે શિક્ષાપ્રથમું પ્રયોજન છે.

શિષ્ટત્વમ્—વેદપ્રાણાપ્ત્યાભ્યુપગન્ત્વમ્ । વેદની
પ્રમાણતાનો જે સ્વીકાર કરતો હોય તે શિષ્ટ
કહેવાય. શિષ્ટનો ભાવ તે શિષ્ટત્વ.

૨ વેદોક્તાવાધિતપ્રામાણ્યાર્થાભ્યુપગન્ત્વે સતિ
વેદવિહિતાકરણપ્રત્યવાયફલકર્મકારિત્વમ્ । વેદમાં
કહેલા અધાધિત પ્રામાણ્યથી પ્રાપ્ત થતા
અર્થનો સ્વીકાર કરનાર હોયને, વેદમાં કહેલાં
જે ક્રમો ન કરવાથી પ્રત્યવાય રૂપ ફળ
આપનારાં હોય, તેવાં ક્રમોને કરવાપણું
તે શિષ્ટત્વ.

૩. વેદોક્તકર્મકર્તૃત્વં શિષ્ટત્વમ્ । વેદે કહેલાં
જે સંખ્યા પાસનાદિક કર્મ છે, તે ક્રમોનું જે
કર્તાપણું તે શિષ્ટત્વ અર્થાત્ વેદોક્ત કર્મ
કરનાર તે શિષ્ટ.

૪. અનુવાસનયોગ્યત્વં શિષ્ટત્વમ્ । ખીળને
અનુવાસન (ઉપદેશ) કરવાની જે યોગ્યતા
તે શિષ્ટત્વ.

૬. ફલસાધનતાંશે પ્રાન્તિરહિતત્વમ્ । ફળમાં
તથા તે ફળના સાધનપણુંમાં જે પ્રાંતિરહિત-
પણું તેને શિષ્ટત્વ કહે છે. અર્થાત્ જે પુરૂષ
ફળ ન હોય તેને ફળ માને અને ફળનું
સાધન ન હોય તેને ફળનું સાધન માને તે
પુરૂષ ફળ અને સાધનતામાં પ્રાંતિવાજો કહેવાય
છે; એવો જે ન હોય તે શિષ્ટ કહેવાય.

શિષ્ટાચારઃ—શિષ્ટધર્મવૃદ્ધાનુષ્ટીયમાનાચારઃ ।
શિષ્ટ પુરૂષો ધર્મબુદ્ધિથી જે આચાર કરતા
હોય તે શિષ્ટાચાર કહેવાય.

૨. લૈકિકવ્યવહારઃ । લોકોમાં જે વ્યવ-
હાર ચાલતો હોય તે પણ શિષ્ટાચાર કહેવાય છે.

શિષ્યમ્—શિક્ષણીયમ્ । શિક્ષણ આપવા
યોગ્ય હોય તે શિષ્ય કહેવાય છે.

૨. ઉપદેશવિષયઃ । ઉપદેશનો વિષય પણ
શિષ્ય કહેવાય છે.

શુક્લકર્મ—શાસ્ત્રવિહિત પુણ્ય કર્મ.

શુદ્ધતા—રાગદ્વેષથી રહિતપણું.

શુદ્ધસત્ત્વગુણઃ—રજોગુણ તથા તમો-
ગુણથી નહિ તરસકાર પામેલો (નહિ ઢંકા-
યેલો) સત્ત્વગુણ.

શુદ્ધાત્માવિષયકપ્રમા—હું બ્રહ્મ છું
એવી પ્રમા (પ્રમાણબદ્ધ જ્ઞાન).

શુદ્ધાદૈતમ્—ઇતરસમ્બન્ધાનવચ્છિન્નકાર્ય-
કારણાદિરૂપદ્વિત્વપ્રકારક જ્ઞાનપ્રતિયોગિકાભાવત્ત્વમ્ ।
જે ઇતર સંબંધથી રહિત હોય અને કાર્ય-
કારણ વગેરે દ્વિતરૂપ જ્ઞાન જેનું પ્રતિયોગી
હોય એવું અભાવપણું તે શુદ્ધાદૈત.

શુદ્ધિઃ—વૈદિકકર્મયોગ્યતા સમ્પાદકસંસ્કારઃ ।
વૈદિક કર્મ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરનારો
સંસ્કાર.

શુભવાસના-શુદ્ધવાસના—વિહિતવિહિત-
સમવિચારકર્મ તત્સંસ્કારતત્ફલસંસ્કારરૂપા વાસના
શુભવાસના । આ લક્ષણમાં સંસ્કારના ચાર
હેતુ બતાવેલા છે:—

(૧) વિહિતાવિધ્યા—દેવતાપાસનાદિરૂપ શાસ્ત્ર-
વિહિત વિદ્યા (એટલે ઉપાસના);

(૨) વિહિતસમા—આકસ્મિક દેવતાભૂતિ
દર્શનાદિરૂપ;

(૩) વિહિત કર્મ—સંધ્યાવંદનાદિક શાસ્ત્ર-
વિહિત કર્મ;

(૪) વિહિતસમમ્—બુદ્ધિપૂર્વક અરણ્યમાં
જમીને કીડી મંત્રોડી આદિ છોવેને અન્નદાનાદિ.

એ ચારના સંસ્કાર, તથા એવાંજ ક્રમો-
પાસન પૂર્વ જન્મે કર્યા હોય તેનાં ફળ દેવલોક
પ્રાપ્તિ વગેરે જન્માન્તરમાં મળ્યાં હોય તેના
સંસ્કારો, એવા સંસ્કારરૂપ વાસના તે શુભ
વાસનાનાં અથવા શુદ્ધ વાસનાનાં ઉદાહરણો છે.

૨. અવિનાશ્યૈશ્વર્યપ્રદત્વે સતિ સાધુસેવિત્ત્વમ્ ।
અવિનાશિ ઐશ્વર્ય આપનાર હોયને સાધુ
પુરૂષો સેવન કરતા હોય (આચરતા હોય)
એવું આચરણ એ શુભ વાસનાનું ઉદાહરણ છે.

શુભેચ્છાજ્ઞાનમૂર્મિ—નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક-
પુરઃસરાફલપર્યવસાવિની મોક્ષેચ્છા । નિત્યવસ્તુ
(અહ્યૈતન્ય) અને અનિત્ય વસ્તુ (જગદાદિ)
એ બેના વિવેકપૂર્વક (એટલે ભિન્ન ભિન્ન
સમજવાપૂર્વક) અહ્યાસાક્ષાત્કારરૂપ ફળ મળ-
વાથી વિષયેચ્છાને જેમાં અંત આવે છે,
એવી મોક્ષેચ્છા તે શુભેચ્છા નામની જ્ઞાન-
ભૂમિકા કહેવાય છે.

શેષત્ત્વમ્—ઉપકારિત્વમ્ । જે અંગરૂપ
કર્મ, પ્રધાનરૂપ કર્મને ઉપકારી હોય તે શેષ
કહેવાય.

૨. પરોદેશ્યપ્રવૃત્તિકત્ત્વમ્ । બીજાને ઉદેશીને
પ્રવૃત્તિવાળા હોવાપણું તે શેષત્વ.

શેષવત્અનુમાનમ્—કાર્યલિङ્ગકમનુમાન
શેષવત્ । (અહીં 'શેષ' નામ કાર્યનું છે.)
કાર્ય છે લિંગ (હેતુ) જેમાં અનુમાન તે
શેષવત્ કહેવાય છે. અર્થાત્ જ્યાં કાર્યરૂપ
લિંગ વડે કારણરૂપ સાધ્યની અનુમિતિ થાય
તે અનુમાન શેષવત્ બાબતું. જેમ, નદીમાં
જળની વૃદ્ધિ થયેલી જોઈને નદીના ઉગમ
દેશ વિષે વૃદ્ધિ અનુમાન થાય છે. તેમાં
વૃદ્ધિ એ કારણ છે અને નદીના જળની વૃદ્ધિ
એ કાર્ય છે. તે જળની વૃદ્ધિરૂપ કાર્યવડે
નદીના ઉગમ દેશમાં વૃદ્ધિરૂપ કારણની અનુમિતિ
થાય છે, એ અનુમાનને 'શેષવત્' કહે છે.

કોઈ અંકાર તો 'શેષ' શબ્દવડે વ્યતિરેક
વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ કરે છે, અને એ વ્યતિરેક
વ્યાપ્તિવાળા કેવળવ્યતિરેક અનુમાનને 'શેષવત્'
કહે છે. જેમ, “પૃથ્વી હતરેન્મો મિચતે, ગન્ધ-
વત્તાત્” (પૃથ્વી બીજા પદાર્થોના ભેદવાળી
છે, ગંધવાળી છે તેથી) આ કેવળવ્યતિરેક
એજ 'શેષવત્ અનુમાન' છે, એમ કહે છે

શેષી—('અંગી' શબ્દ બુઝો.)

શૈવઃ—પાશુપતાધ્યામોક્તદીક્ષાયુક્તઃ । પાશુ-
પત તંત્ર વગેરે આગમ અંથમાં કહેલી દીક્ષા-
વાળો હોય તે શૈવ કહેવાય.

શોકઃ—શુદ્ધવિયોગાનુચિન્તનમ્ । શુદ્ધતા
વિયોગનું અનુચિન્તન કરવું તે—વિયોગવાળી
વસ્તુને વારંવાર સંભાર્યા કરવી તે.

શોચનત્ત્વમ્—દોષનિવારણત્ત્વમ્ । દોષનું
નિવારણ કરવાપણું.

શૌચમ્—શૌચ એ પ્રકારનું છે. માટી,
પાણી, વગેરેથી જે શરીરના મળની નિવૃત્તિ
તે બાહ્ય શૌચ છે; અને મેત્રી, કૃષ્ણા, મુદિતા,
ઉપેક્ષા, એ ચારવડે ચિત્તને જે અસૂચાદિક
મળથી (દોષથી) રહિત કરવું, તેનું નામ
અંતઃશૌચ છે.

૨. શરીરમનસોઃ શુદ્ધિઃ શૌચમ્ । શરીર
અને મનની શુદ્ધિ કરવી તે શૌચ.

૩. કરચરણાદિપ્રસાલનમ્ । હાથ પગ વગેરે
વગેરે ધોવા તેને પણ (સામાન્યતઃ) શૌચ
કહે છે.

શ્રદ્ધા—ગુરુક્તવેદાન્તવાક્યાર્થાયરૂપમાવિત્ત્વ-
નિશ્ચયઃ । ગુરુએ કહેલા વેદાન્ત વચનમાં કહ્યા
પ્રમાણે 'અવશ્ય છેજ' એવો નિશ્ચય તે શ્રદ્ધા.

૨. શાસ્ત્રાચાર્યોપદિષ્ટેર્થેન્નનુભૂતેઽપ્યેવમેવૈતદિતિ
વિશ્વાસઃ । શાસ્ત્રે અને આચાર્યે ઉપદેશ કરેલો
અર્થ અનુભવમાં ન આવે તથાપિ તે એજ
પ્રમાણે (શાસ્ત્રે અને ગુરુએ કહ્યા પ્રમાણે)
છેજ, એવો વિશ્વાસ તે શ્રદ્ધા.

શ્રવણમ્—શ્રોત્રિયત્રણનિષ્ઠગુરુમુખાદ્શ્રુતિ
વાક્યાર્થવિજ્ઞાનમ્ । જે ગુરુ શ્રોત્રિય (શ્રુત્યાદિને
બાબતનારા) હોય, અર્થાત્ નાના પ્રકારની
યુક્તિઓ વડે શિષ્યના સંદેહનું નિવારણ
કરવામાં સમર્થ હોય, તથા જે ગુરુ અહ્યનિહ
હોય એટલે તત્ત્વસાક્ષાત્કારવાળો હોય, એવા
ગુરુ પાસેથી જે શ્રુતિ વાક્યોના અર્થને સમ-
જવો તે શ્રવણ કહેવાય.

૨. શ્રુતિવાક્યનાં કુચ તાત્પર્યમિતિ જિજ્ઞાસાયાં
તત્ત્રિર્ણયાનુકૂલે વ્યાપારઃ શ્રવણમ્ । શ્રુતિવાક્યોનું

તાત્પર્ય શામાં છે, એવી જિજ્ઞાસા થવાથી તેના નિર્ણયને અનુકૂળ વ્યાપાર તે શ્રવણ.

૩. સર્વવેદાન્તાનામદ્વિતીયે વ્રહ્મણિ ષડ્લિંગૈસ્તા-સ્પર્થનિશ્ચયઃ શ્રવણમ્ । સધનાં વેદાન્તવાક્યોનું અદ્વિતીય અક્ષર પ્રતિપાદન કરવામાં તાત્પર્ય છે એવો ષડ્લિંગવડે તાત્પર્યનિશ્ચય કરવો તે શ્રવણ.

૪. સમન્વયાધ્યાયોક્ત તાત્પર્યનિશ્ચયકોપકમા-દિયુક્ત્યનુસન્ધાનં શ્રવણમ્ । શારીર સૂત્રોના સમ-ન્વયાધ્યાયમાં કહેલા તાત્પર્યનો નિશ્ચય કરા-વનારી ‘ઉપક્રમ’ વગરે ષડ્લિંગરૂપ યુક્તિ-ઓનું અનુસંધાન (ચિંતન) કરવું તે શ્રવણ.

૫. ઉપક્રમાદિમિઃ ષડ્લિંગૈર્વેદાન્તાનામદ્વિતીયે વ્રહ્મણિ તાત્પર્યાવધારણમ્ । ઉપક્રમાદિ છ લિંગો વડે વેદાન્તોનું અદ્વિતીય અક્ષરમાં તાત્પર્ય છે, એમ નિશ્ચય કરવો તે શ્રવણ. (‘ ષડ્લિંગાનિ ’ શબ્દ જુઓ.)

આદ્યમ્—અદનીયસ્ય તત્ત્વાનીયસ્ય વા દ્રવ્યસ્ય પ્રેતોદ્દેશેન શ્રદ્ધયા ત્યાગઃ આદ્યમ્ । ભોજન કરવાના. અથવા તેને બદલે આપી શકાય એવા પદાર્થોનો પ્રેતને ઉદ્દેશીને શ્રદ્ધાપૂર્વક જે ત્યાગ (અર્પણ) તે શ્રદ્ધા.

શ્રુતમ્—કાવ્યનાટકાદિષુ પરિચયઃ । કાવ્ય અને નાટકો વગેરે ગ્રંથોનો જે પરિચય (જાણવાપણું) તે શ્રુત કહેવાય છે.

શ્રુતાર્થપત્તિઃ—અનુપપચમાનાર્યશ્રવણાત્-દુપપદકીમૂતાર્થાન્તરકલ્પનમ્ । શ્રવણ કરેલા અર્થની અનુપપત્તિથી તેના ઉત્પાદકરૂપ અર્થોન્તરની કલ્પના કરવી તેનું નામ શ્રુતાર્થપત્તિ છે. જેમ,— “તરતિ શોકમાત્મવિત્” —“ આત્માને જાણનારો શોકને (બંધ માત્રને) તરે છે. ” આ વાક્યમાં બંધની નિવૃત્તિ કહેલી છે; તે જો બંધ સત્ય હોય તો તેની નિવૃત્તિ થાય નહિ, માટે એ શ્રુતિવાક્યથી બંધના મિથ્યાપણુની કલ્પના ચરવામાં આવે છે એ શ્રુતાર્થપત્તિ છે. એના બે ભેદ છે: (૧) અભિધાનાનુપપત્તિ, અને (૨) અભિહિતાનુપપત્તિ (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

શ્રુતિઃ—સ્વાર્થ વતું પદાન્તરાનપેક્ષં પદમ્ । જે પદને પોતાનો અર્થ કહેવાને બીજા પદની અપેક્ષા નથી નથી એવું પદ તે શ્રુતિ. અથવા—

૨. નિરપેક્ષો રવઃ શ્રુતિઃ । પોતાના (પ્રામાણ્ય માટે) અપેક્ષા ન રાખનાર શબ્દ તે શ્રુતિ. કહ્યું છે કે,—“ શ્રુતિસ્મૃતિવિરોધે તુ સ્મૃતેત્યાગો વિધીયતે । તથૈવ લૌકિકં વાક્યં સ્મૃતિવાધે પરિ-ત્યજેત્ ॥૧૧૧” —“ શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં જ્યાં વિરોધ આવતો હોય ત્યાં સ્મૃતિનો ત્યાગ કરીને શ્રુતિને પ્રમાણુ ગણવી; અને સ્મૃતિ તથા પ્રત્યક્ષાદિ ધતર પ્રમાણુનો એટલે લૌકિક વાક્યોનો વિરોધ હોય ત્યાં તે લૌકિક વાક્યોને સ્મૃતિથી બાધિત ગણી તેમનો ત્યાગ કરવો. ”

શ્રોત્રમ્—શબ્દધીજનકમિન્દ્રિયં શ્રોત્રમ્ । શબ્દવિષયક જ્ઞાનનું જનક જે ઇન્દ્રિય તે શ્રોત્ર કહેવાય.

૨. શબ્દસમવાયિ કારણમિન્દ્રિયં શ્રોત્રમ્ । જે ઇન્દ્રિય શબ્દગુણનું સમવાયિ કારણ હોય તે ઇન્દ્રિય શ્રોત્ર કહેવાય.

શ્રોત્રિયઃ—શિષ્યના સંશય નિવૃત્ત કરવામાં ઉપયોગી જે શાસ્ત્રજ્ઞાન તે જ્ઞાનવાળો ગુરુ તે શ્રોત્રિય.

૨. વેદવેદાજ્ઞપારગઃ શ્રોત્રિયઃ । વેદ અને વેદનાં અંગો સંપૂર્ણ જાણતો હોય તે શ્રોત્રિય.

૩. વેદાન્તાર્થપારગઃ શ્રોત્રિયઃ । વેદાન્તના અર્થને જાણનારો તે શ્રોત્રિય.

શ્લોકઃ—ચતુષ્પાદાત્મકઃ । જેનાં ચાર ચરણ હોય (એવી પદ્યરચનાવાળા) તે શ્લોક.

૨. છન્દોવિશિષ્ટવાક્યરચનમ્ । છન્દવાળી વાક્યરચના તે શ્લોક.

શ્લોકત્વે શ્લાઘ્યતેડનેનેતિ શ્લોકઃ । જેના વડે પ્રશંસા કરવામાં આવે તે (વાક્યરચના) શ્લોક.

પ

પઙ્લિજ્ઞાનિ—“ ઉપક્રમોપસંહારાવખ્યાસો-ડપૂર્વતા ફલમ્ । અર્થવાદોપપત્તિશ્ચ લિઙ્ગં તાત્પર્ય-નિર્ણયે ॥૧૧૧” શ્રુત્તાદિના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવા માટે—(૧) ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર, (૨) અધ્યાસ, (૩) અપૂર્વતા, (૪) ફળ, (૫)

અર્થવાદ અને (૧) ઉપપત્તિ, એ છ લિંગ કહેવાય છે. (તે દરેકનાં લક્ષણુ તે તે સ્થળે જોવાં.)

પણાસ્તિકમતાનિ—છ નાસ્તિક મતોઃ—(૧) માધ્યગિક, (૨) યોગાચાર, (૩) સૌત્રાંતિક, (૪) વૈભાષિક, (૫) ચાર્વાક (દેહાત્મવાદી), અને (૬) દ્વિગંબર (જૈન). એ છ વેદગ્રાહ્ય નાસ્તિક મતો કહેવાય છે.

સ

સંયમઃ—ઇન્દ્રિયનિગ્રહઃ । ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ.

સંયુક્તસમવાયસન્નિકર્ષઃ—ચક્ષુ ઇન્દ્રિયને યોગ્ય જે મહત્ત્વવિશિષ્ટ ઉદ્દ્યૂત રૂપવાળાં ઘટાદિક દ્રવ્ય છે, તે ઘટાદિક દ્રવ્યો વિષે સમવાય સંબંધે કરીને રહેલાં જે ઉદ્દ્યૂતરૂપ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, અને વેગ, એ અગિયાર ગુણ છે. તથા ક્રિયારૂપ કર્મ છે, તથા સત્તા, દ્રવ્યત્વ, પૃથ્વીત્વ, ઘટત્વ, આદિક જાતિઓ છે તે સર્વેનું પણ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયે કરીને ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ રૂપાદિકના ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષમાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો રૂપાદિકની સાથે સંયુક્ત સમવાય સંબંધજ કારણ હોય છે. અહીં સંયોગસંબંધવાળાનું નામ સંયુક્ત છે. ઘટાદિક દ્રવ્ય ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના સંયોગવાળાં હોવાથી ચક્ષુસંયુક્ત કહેવાય છે. એવા ચક્ષુસંયુક્ત ઘટાદિકમાં તે રૂપાદિક અગિયાર ગુણ, તથા કર્મ, તથા સત્તા દ્રવ્યત્વાદિક જાતિ, સમવાય સંબંધથી રહે છે, માટે સંયુક્ત સમવાય સંબંધે કરીને રૂપાદિકનું ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવડે પ્રત્યક્ષ સંભવે છે. એજ દીતે રૂપાદિક અગિયાર ગુણોમાંથી રૂપને બાદ કરીને તેને દેહાણે સ્પર્શ ગુણ ઉમેરીયે, તો તે સ્પર્શાદિક અગિયાર ગુણોનું ત્વક્ ઇન્દ્રિય વડે પ્રત્યક્ષ થાય છે, તથા ઘટાદિક દ્રવ્યોના કર્મનું તથા સત્તા, દ્રવ્યત્વ, પૃથ્વીત્વ, ઘટત્વ, આદિક જાતિઓનું પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. તેમાં પણ (સ્પર્શાદિકોના ત્વાય પ્રત્યક્ષ વિષે પણ) ત્વક્ ઇન્દ્રિયનો સ્પર્શાદિકની સાથે સંયુક્ત સમવાય સંબંધજ કારણ હોય છે.

એજ પ્રમાણે રસન ઇન્દ્રિય વડે પૃથ્વી અને જળમાં રહેલા મધુરાદિક રસ ગુણનું રાસન પ્રત્યક્ષ થાય છે. તથા ઘ્રાણ ઇન્દ્રિય વડે પૃથ્વીમાં રહેલા ગંધ ગુણનું ઘ્રાણન પ્રત્યક્ષ થાય છે. તથા મન ઇન્દ્રિયવડે જીવાત્માના જ્ઞાનાદિ છ ગુણોનું તથા આત્મત્વ જાતિનું માનસ પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે પણ સંયુક્ત સમવાય સંબંધથી જ થાય છે.

સંયુક્તસમવેતસમવાયસન્નિકર્ષઃ—

ઉપરના શબ્દમાં કહેલા પટાદિકોના અગિયાર ગુણોમાં સમવાય સંબંધે કરીને રહેલી જે રૂપત્વાદિક અગિયાર જાતિઓ છે, તે રૂપત્વાદિક જાતિઓનું પણ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયે કરીને પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષમાં એ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનું રૂપત્વાદિક જાતિઓ સાથે સંયુક્તસમવેત-સન્નિકર્ષ કારણ હોય છે. તેમાં ચક્ષુ સંયુક્ત ઘટાદિકોમાં સમવેત જે રૂપાદિક ગુણ છે, તે રૂપાદિક ગુણોમાં રૂપત્વાદિક જાતિઓ સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે; માટે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના સંયુક્તસમવેતસમવાયસંબંધે કરીને તે રૂપત્વાદિક જાતિઓનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ સંભવે છે.

એજ રીતે ઘટાદિકના કર્મમાં રહેનારી કર્મત્વ જાતિનું પણ સંયુક્તસમવેતસમવાયસંબંધે કરીને ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ સંભવે છે.

ઉપરના શબ્દમાં કહેલા ઘટાદિક દ્રવ્યોના સ્પર્શાદિક અગિયાર ગુણોમાં યથાક્રમે સમવાય સંબંધે કરીને રહેલી જે સ્પર્શત્વાદિક અગિયાર જાતિઓ છે, તે સ્પર્શત્વાદિક જાતિઓનું પણ ત્વક્ ઇન્દ્રિયવડે પ્રત્યક્ષ થાય છે, તથા કર્મવૃત્તિ કર્મત્વ જાતિનું પણ ત્વક્ ઇન્દ્રિયવડે પ્રત્યક્ષ થાય છે. એજ પ્રમાણે ગંધગુણવૃત્તિ ગંધત્વ જાતિના ઘ્રાણન પ્રત્યક્ષમાં, રસગુણવૃત્તિ રસત્વ જાતિના રાસન પ્રત્યક્ષમાં, અને આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોમાં રહેલી જ્ઞાનત્વાદિક જાતિઓના માનસ પ્રત્યક્ષમાં પણ સંયુક્તસમવેતસમવાય સન્નિકર્ષ જ કારણ હોય છે.

સંયોગઃ—સંયુક્તવ્યવહારવિષયવૃત્તિવ્યાપ્ય-જાતિમાન સંયોગઃ । સંયુક્ત વ્યવહારના વિષયમાં.

વર્તનારી તથા ગુણુત્વ જાતિનું વ્યાપ્ય એવી જે જાતિ છે, તે જાતિ (સંયોગત્વ) વાળો ગુણુ સંયોગ કહેવાય છે.

૨. પદાસમવાયિકારણત્વવ્યાપકગુણત્વવ્યાપ્ય-જાતિમાન્ સંયોગઃ । પટના અસમવાયિ કારણુત્વની વ્યાપક તથા ગુણુત્વ જાતિની વ્યાપ્ય એવી જે સંયોગત્વ જાતિ, તે જાતિવાળો ગુણુ સંયોગ કહેવાય છે. જેમ, તંતુઓનો સંયોગ એ પટનું અસમવાયિ કારણુ કહેવાય છે, માટે જ્યાં જ્યાં પટનું અસમવાયિ કારણુ રહે છે ત્યાં ત્યાં સંયોગત્વ જાતિ રહે છે. એ રીતે સંયોગત્વ જાતિ પટના અસમવાયિ કારણુત્વની વ્યાપક છે, અને તે સંયોગત્વ જાતિ ગુણુત્વ જાતિની વ્યાપ્ય પણ છે, માટે સંયોગનું ઉકા લક્ષણ સંભવે છે.

૩. વ્યાસજ્યવૃત્તિમાત્રવૃત્તિવિભાગવૃત્તિગુણત્વ-સાક્ષાદ્વ્યાપ્ય જાતિમાન્ સંયોગઃ । (જે ધર્મ અનેક દ્રવ્યોમાં વર્તે છે તે ધર્મ 'વ્યાસજ્ય વૃત્તિ' કહેવાય છે, જેમ, દ્વિત્વ, ત્રિત્વાદિ સંખ્યા બે, ત્રણ, આદિ દ્રવ્યો વિષે રહે છે, માટે તે દ્વિત્વ, ત્રિત્વ, આદિ સંખ્યા વ્યાસજ્યવૃત્તિ કહેવાય છે. તેમ સંયોગ પણ બે દ્રવ્યોમાં રહે છે માટે સંયોગ પણ વ્યાસજ્ય વૃત્તિ કહેવાય છે.) વ્યાસજ્ય વૃત્તિ માત્રમાં રહેનારી તથા વિભાગમાં ન રહેનારી તથા ગુણુત્વ જાતિની સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય એવી જાતિ (સંયોગત્વ) વાળો ગુણુ સંયોગ કહેવાય છે.

૪. જન્યદ્રવ્યવૃત્તિત્વેસતિસમાનાધિકરણાભાવ-પ્રતિયોગિવિભાગમિન્નગુણસંયોગઃ । જે ગુણુજન્ય દ્રવ્ય વિષે રહે છે તથા રવસમાનાધિકરણમાં રહેલા અભાવનો પ્રતિયોગી હોય છે; તથા વિભાગથી ભિન્ન હોય છે, તે ગુણુ સંયોગ કહેવાય છે. જેમ, વૃક્ષમાં એટલા પક્ષીનો જે વૃક્ષ સાથે સંયોગ છે, તે સંયોગ વૃક્ષ અને પક્ષી રૂપ જન્ય દ્રવ્યમાં રહેલો છે; વળી તે વૃક્ષની ડાળી સાથે પક્ષીનો સંયોગ છતાં વૃક્ષના મૂળમાં સંયોગનો અભાવ પણ રહેલો છે, અને તે અભાવનો પ્રતિયોગી સંયોગ છે માટે તે સંયોગ રવસ-

માનાધિકરણમાં રહેલા અભાવનો પ્રતિયોગી પણ છે; વળી તે વિભાગ ગુણુથી ભિન્ન છે, અને ગુણુ પણ છે, માટે સંયોગનું એ લક્ષણ સંભવે છે.

૫. વિદ્યમાનયોરપ્રાપ્તયોઃ પ્રાપ્તિઃ સંયોગઃ । વિદ્યમાન એવા બે અપ્રાપ્ત (બૂદ્ધા પડી ગયેલા) પદાર્થોની પ્રાપ્તિ (એકઠા થવું) અથવા,

૬. અપ્રાપ્તિપૂર્તિકા પ્રાપ્તિઃ । પ્રથમ જે અપ્રાપ્ત હોય તેની પ્રાપ્તિ તે સંયોગ.

સંયોગગુણઃ—સંયોગ ગુણુ ત્રણ પ્રકારનાં છે:—(૧) અન્યતર કર્મજ સંયોગ, (૨) ઉભય કર્મજ સંયોગ, અને (૩) સંયોગ જ સંયોગ. એ સંયોગ ગુણુ પૃથ્વી આદિક નવ દ્રવ્યોમાં રહે છે, તથા અર્વચ અનિત્ય હોય છે. ક્રિયા-જન્ય સંયોગ વળી (૧) અભિધાતાખ્ય સંયોગ અને (૨) નોદનાખ્ય સંયોગ, એમ બે પ્રકારનો છે.

સંયોગજશબ્દઃ—જે શબ્દસંયોગ રૂપ અસમવાયિ કારણુવડે ઉત્પન્ન થાય છે, તે સંયોગ જ શબ્દ કહેવાય છે. તેમાં, નગારાનો અને દાંડિયાનો અભિધાતાખ્ય સંયોગ થવાથી, ભેરી અવચ્છિન્ન આકાશમાં ઉત્પન્ન થયેલો પ્રથમ શબ્દ સંયોગ જ ખ્વન્યાત્મક શબ્દ કહેવાય છે; અને કંઈ, તાલુ, આદિકના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો શબ્દ સંયોગ જ વર્ણાત્મક શબ્દ કહેવાય છે.

સંયોગજસંયોગઃ—કારણુ અને અકારણુ અનેના સંયોગથી જે કાર્ય અને અકાર્ય એ બેનો સંયોગ થાય છે, તે સંયોગજસંયોગ કહેવાય છે; જેમ, હાથની ક્રિયાવડે વૃક્ષ સાથે સંયોગ કર્યો હોય ત્યારે એમ કહેવાય છે કે, શરીર અને વૃક્ષનો સંયોગ થયો છે. તેમાં, વૃક્ષમાં તથા શરીરમાં તે ક્રિયા છે નહિ, માટે શરીરવૃક્ષનો સંયોગ 'ક્રિયાજન્ય નથી, પણ હાથ અને વૃક્ષના સંયોગથીજ શરીરવૃક્ષનો સંયોગજન્ય માનવો પડશે. હાથ માત્ર એક અવયવ છે, માટે અવયવની ક્રિયાથી અવ-યવીની ક્રિયા કહેવાય નહિ, તેથી હાથ એ

સંયોગનું કારણ છે, અને વૃક્ષ એ સંયોગનું અધારણ છે; એ જેના સંયોગથી શરીરરૂપ કાર્યનો તથા વૃક્ષરૂપ અકાર્યનો સંયોગ થાય છે, તે સંયોગનસંયોગ કહેવાય છે.

૨. કર્માન્નરૂપિણઃ સંયોગઃસંયોગઃ । એ સંયોગ ક્રિયારૂપ કર્મવડે બન્ય નથી, તે સંયોગ સંયોગનસંયોગ કહેવાય છે. જેમ, દાઘ અને વૃક્ષના સંયોગવડે બન્ય એ શરીર અને વૃક્ષનો સંયોગ છે, તે સંયોગ ક્રિયારૂપ કર્મવડે બન્ય હોતો નથી, પણ દાઘ અને વૃક્ષના સંયોગ વડે બન્ય હોય છે, માટે શરીર અને વૃક્ષનો સંયોગ એ સંયોગનસંયોગ કહેવાય છે.

સંયોગસન્નિકર્ષઃ—ચક્ષુ, ત્વક્, મન; એ ત્રણ કન્દ્રિયો વડે બન્યનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. ઘ્રાણ, રસત્વ અને શ્રોત્ર એ ત્રણ ઇન્દ્રિયોવડે દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી, પણ ગંધાદિ ગુણનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. તેમાં પણ ચક્ષુ અને ત્વક્ એ બે ઇન્દ્રિયો વડે મદત્તવ પરિભાણવાળાં અને ઉદ્ભૂત રૂપ સ્પર્શવાળાં પૃથ્વી, જળ, અને તેજ, એ ત્રણ દ્રવ્યોનું પ્રત્યક્ષ થાય છે; બીજા કોઈ દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી; અને મનરૂપી ઇન્દ્રિયવડે તે એક આત્મારૂપ દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, બીજા કોઈ દ્રવ્યનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી.

હવે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવડે મદત્તવવિશિષ્ટ ઉદ્ભૂતરૂપવાળા ધટપટાદિ દ્રવ્યોનું 'આ ધટ છે,' આ પટ છે એવું આક્ષુપ પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ આક્ષુપપ્રત્યક્ષ થવામાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો ધટપટાદિ દ્રવ્ય સાથે સંયોગસંબંધ કારણ છે. અર્થો આમ કહેવાની મતલબ છે:—પ્રથમ આત્માનો મનની સાથે સંયોગ સંબંધ થાય છે; તે પછી આત્મસંયુક્ત મનનો ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયો સાથે સંયોગ થાય છે; તે પછી તે આત્મામનસંયુક્ત ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયોનો ધટાદિ અર્થ સાથે સંયોગાદિ સંબંધ થાય છે; તે પછી જીવાત્મા વિષે 'આ ધટ' ઇત્યાદિક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રકારની રીતે સર્વ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં જાણવી.

હવે ધટાદિક દ્રવ્યના આક્ષુપ પ્રત્યક્ષમાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિય તો કરણ છે; અને તે ચક્ષુ

ઇન્દ્રિયનો જે ધટાદિ દ્રવ્યની સાથે સંયોગસંબંધ છે, તે સંયોગસંબંધ તે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયવડે બન્ય હોવાથી, તથા ચક્ષુ ઇન્દ્રિયબન્ય આક્ષુપ પ્રત્યક્ષનો બનક હોવાથી વ્યાપારરૂપ છે; અને 'આ ધટ છે, આ પટ છે' ઇત્યાદિ આક્ષુપ પ્રત્યક્ષ ક્ષણરૂપ છે. (આ પ્રકારની પ્રક્રિયા ત્વક્ આદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં જાણવી.) કુંડામાં સર્વ પ્રત્યક્ષ વિષે ઇન્દ્રિયો કરણ હોય છે, તે તે ઇન્દ્રિયોનો તે તે દ્રવ્યાદિક અર્થ સાથે સંયોગાદિરૂપ સંબંધ, તે વ્યાપાર હોય છે, અને તે તે દ્રવ્યાદિરૂપ અર્થનું જ્ઞાન એ ક્ષણ હોય છે.

ત્વક્ ઇન્દ્રિયવડે ધટાદિ દ્રવ્યોનું ત્વાચ પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે ત્વાચ પ્રત્યક્ષમાં ત્વક્ ઇન્દ્રિયનો ધટાદિ દ્રવ્યો સાથે સંયોગસંબંધન કારણ હોય છે.

એ રીતે મનરૂપ ઇન્દ્રિયવડે આત્મારૂપ દ્રવ્યનું માનસ પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે માનસ પ્રત્યક્ષમાં મનરૂપ ઇન્દ્રિયનો આત્મારૂપ દ્રવ્ય સાથે સંયોગ સંબંધન કારણ હોય છે.

સંવરઃ—ત્રિપયાભિમૂખ પ્રવૃત્તિને રોકનારા યમનિયમાદિકને 'સંવર' કહે છે.

સંવાદઃ—પરસ્પર જનાનાં સમ્યક્નિર્ણયપૂર્વક વાદઃ (ભાષણમ્) સંવાદઃ । મનુષ્યોનો સારી રીતે નિર્ણયપૂર્વક પરસ્પર વાદ (એટલે જાણણું) તે સંવાદ.

સંવાદપ્રવૃત્તિઃ—સક્ષણ પ્રવૃત્તિ.

સંવાદિભ્રમઃ—સકલપ્રવૃત્તિજનકો ભ્રમઃ । સક્ષણ પ્રવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરનાર ભ્રમ, જેમ, રતનને દૂરથી જોઈને એકને રતનમાં દીવાનો ભ્રમ થાય છે, અને બીજાને રતનનો ભ્રમ થાય છે. પહેલા માણસનો ભ્રમ વિસંવાદી કહેવાય છે અને બીજાનો ભ્રમ સંવાદી કહેવાય છે.

સંશયઃ—એકસ્મિન્ ધર્મિણિ વિરુદ્ધમાવામાત્વપ્રકારજ્ઞાનં સંશયઃ । એકબે ધર્મીમાં પરસ્પર વિરુદ્ધભાવ અને અભાવનું જે જ્ઞાન તે સંશય કહેવાય છે. જેમ, મંદ અંધકારમાં રહેલા સ્થાણમાં (ઝાડના કુંડામાં) એ સ્થાણ છે કે

પુરુષ એવા પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે; એ જ્ઞાન મોંઢા આગળ રહેલા સ્થાણુરૂપ એક ધર્મીમાં સ્થાણુત્વને તથા સ્થાણુત્વના અભાવને, તેમજ પુરુષત્વને તથા પુરુષત્વના અભાવને વિષય કરે છે; તથા સ્થાણુત્વ અને સ્થાણુત્વનો અભાવ, તથા પુરુષત્વ અને પુરુષત્વનો અભાવ, એ બંને પરસ્પર વિરોધી પણ છે, અર્થાત્ એક અધિકરણમાં રહેનારો નથી; માટે એકજ ધર્મીમાં વિરુદ્ધ-ભાવ અભાવ પ્રકારક-જ્ઞાન હોવાથી એ જ્ઞાન સંશય કહેવાય છે.

૨. **एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धकोटिद्वयावगाहि-
ज्ञानं संशयः ।** એકજ ધર્મીમાં વિરુદ્ધ બે પક્ષને વિષય કરનારું જ્ઞાન, તે સંશય. અથવા—

૩. **एकत्र मासमानविरुद्धनानાકોटिज्ञानम् ।**
એકજ વસ્તુમાં ભાસમાન (જણાતું) એવું વિરુદ્ધ જૂદી જૂદી કોટિઓવાળું જ્ઞાન તે સંશય. એ સંશય બે પ્રકારનો છે: (૧) પ્રમાણ-ગત સંશય, અને (૨) પ્રમેયગત સંશય. વળી એ સંશય: (૧) સાધારણ ધર્મજ્ઞાનજન્ય, (૨) અસાધારણ ધર્મજ્ઞાનજન્ય, અને (૩) વિપ્રતિ-પત્તિવાક્યજ્ઞાનજન્ય, એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. તેમાં—

(૧) આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ છે, આ સંશય તો સ્થાણુમાં અને પુરુષમાં રહેશે જે ઉચાઇનો ધર્મ છે, તે સાધારણ ધર્મના જ્ઞાનવડે જન્ય હોવાથી ‘સાધારણ ધર્મજ્ઞાનજન્ય’ કહેવાય છે. અને—

(૨) શબ્દત્વ ધર્મ આકાશાદિ નિત્ય પદાર્થોમાં પણ રહેતો નથી તથા ઘટાદિક અનિત્ય પદાર્થોમાં પણ રહેતો નથી, પણ કેવળ શબ્દ માત્ર વિષે રહે છે. એ પ્રકારના જ્ઞાન પછી, ‘શબ્દ નિત્ય છે કે નહિ’ એવો શબ્દ વિષે નિત્યત્વ અને નિત્યત્વના અભાવ પ્રકારક સંશય થાય છે. એ સંશય શબ્દત્વરૂપ અસા-ધારણ ધર્મના જ્ઞાનવડે જન્ય હોવાથી ‘અસા-ધારણ ધર્મજ્ઞાનજન્ય’ સંશય કહેવાય છે.

(૩) યથાર્થ અનુભવરૂપ પ્રમા વિષે રહેશે જે પ્રમાત્વ ધર્મ છે, તે પ્રમાત્વને મીમાંસકો સ્વતોગ્રાહ્ય કહે છે અને નૈયાયિકો પરતો ગ્રાહ્ય

કહે છે. એ બે પ્રકારનાં વચનો સાંભળીને, ‘પ્રમાત્વ સ્વતોગ્રાહ્ય છે કે પરતોગ્રાહ્ય છે’ એવો જે સંશય થાય છે, તેને ‘વિપ્રતિપત્તિ-વાક્યજ્ઞાનજન્ય’ સંશય કહે છે.

અથવા એ સંશય (૧) બહિર્વિષયક અને (૧) અંતર્વિષયક એમ બે પ્રકારનો પણ હોય છે. તેમાં—

(૧) બાહ્યવસ્તુનો વિષય કરનારો જે સંશય તે બહિર્વિષયક કહે છે. અને

(૨) અંતર્વસ્તુને વિષય કરનારો જે સંશય તે અંતર્વિષયક કહેવાય છે. જેમ,— ‘મારું જ્ઞાન સમ્યક્ છે કે અસમ્યક્,’ એવો સંશય તે અંતર્વિષયક સંશય છે.

બહિર્વિષયક સંશય પણ (૧) દૃશ્યમાન ધાર્મિક અને (૨) અદૃશ્યમાન ધાર્મિક, એમ બે પ્રકારનો છે. તેમાં—

(૧) બિર્ધત્વવિશિષ્ટ ધર્મોને જોવાથી ‘આ સ્થાણુ દરે કે પુરુષ’ એવા સંશયને દૃશ્યમાન ધાર્મિક કહે છે. અને

(૨) વનમાં વૃક્ષોની ડાળીઓથી ઢંકાયેલા બળદના કે રોઝના શરીરનાં શીંગડાં માત્ર જોઈને ‘આ બળદ દરે કે રોઝ? એવો જે સંશય થાય છે તે અદૃશ્યમાન ધાર્મિક કહેવાય છે.

સંશયકારણમ્—વિશેષતું અદર્શન અને બંને કોટિનું સ્મરણ, એ બંધા પ્રકારના સંશયોનું કારણ હોય છે.

સંશયનિવૃત્તિકારણમ્—વિશેષતું દર્શન કે જ્ઞાન એ સંશય નિવૃત્તિનું કારણ છે. જેમ, જાડનો નિશ્ચય કરાવનારું તેનું વાંકાપણું, તેમાંનું પોલાણું, વગેરેનું દર્શન છે. તેમજ પુરુષનો નિશ્ચય કરાવનારું તેના હાથ, પગ, માથું, વગેરેનું દર્શન છે.

સંસર્ગઃ—એક પદનો બીજા પદ સાથે સંબંધ, જેમ, ‘ઘડો લાવો’ એમાં ‘લાવો’ ક્રિયાની સાથે ‘ઘડો’ નો કર્મ રૂપ સંબંધ છે. તે સંસર્ગ કહેવાય છે.

૨. તાદાત્મ્યમિત્યન્યવચઃ સંસર્ગ-તાદાત્મ્ય સંબંધ સિવાય અન્ય સંબંધને સંસર્ગ કહે છે.

સંસર્ગોપચયઃ—તાદાત્મ્ય બિન્ન ઉપાપિતી યથેતો અધ્યાસ, દેહ, રક્તિકમાં મનાવખુનો અધ્યાસ; ખોપમાં પીણાપણુનો અધ્યાસ; અનાભમાં અનાભપણુનો અધ્યાસ.

સંસર્ગોભાવઃ—અત્યેકગતિભાવમિત્યેકગતિઃ અને આભાવથી સિદ્ધ ને અભાવ છે, તે સંસર્ગોભાવ કહેવાય છે. અર્થાત્ અન્યેન્યાભાવ સિવાયના તમામ અભાવોને સંસર્ગોભાવ કહે છે. પ્રાગભાવ, પ્રવર્તમાભાવ, અપનાભાવ, સામયિકાભાવ, એ બધા સંસર્ગોભાવ કહેવાય છે.

૩. સંસર્ગપ્રવેશકોક્ષાગ્રાહઃ સંસર્ગોભાવઃ—એ અભાવને પ્રતિયોગી સંસર્ગ છે તે અભાવ તે સંસર્ગોભાવ, કહેવાય છે.

૪. તાદાત્મ્યભાવત્તત્ત્વભાવવિગ્નપ્રવેશકોક્ષાગ્રાહઃ સંસર્ગોભાવઃ । તાદાત્મ્ય સંબંધથી બિન્ન સંબંધવાળો પ્રતિયોગી જેનો દેવ એવો અભાવ તે સંસર્ગોભાવ.

સંસારઃ—સારદ્વાંતરજલદર્શનપરિણતઃ સંસારઃ । પોતાના અદૃશ્ય પ્રાપ્ત થયેલા શરીરનો પરિણત આ શરીર દૃષ્ટ અથવા આ શરીર માફ છે એવો આશય.

૨. મિથ્યાજ્ઞાનજન્યસંસારસ્વભાવના સંસારઃ । મિથ્યા એવા અજ્ઞાનથી જન્ય સંસાર રૂપી વાસના તે સંસાર.

૩. “ જાનુશ્ચિત્તં ન ક્ષેપં ન મોહમોગ્યં ન મોહનમ્ । કર્તા ન કર્મ કર્મ સંસારો નવયા મયેવ ॥ ૧ ॥ જાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય ભોક્તા, ભોગ્ય અને ભોક્ત્રી (ભોગ); કર્તા, કર્મ અને કરણ; એ ત્રણ ત્રિપુટીઓ મળીને સંસાર નવ પ્રકારે થાય છે.

સંસ્કારઃ—આત્મવિશેષગુણકૃત્તિમૂર્તકૃત્તિ-ગુણત્વવ્યાપ્ય જાતિમાન સંસ્કારઃ । આત્માના વિશેષ ગુણમાં રહેનારી, તથા મૂર્ત દ્રવ્યોમાં રહેનારી ગુણમાં રહેનારી, તથા ગુણત્વ જાતિની વ્યાપ્ય એવી જે (સંસારત્વ) જાતિ

છે, તે જાતિવાળો ગુણ તે સંસાર કહેવાય છે. અર્થાત્ છવાતામાં રહેનારી જે ભાવનાઓ સંસારરૂપ વિશેષ ગુણ છે, તે ભાવનામાં સંસારત્વ જાતિ રહે છે, માટે સંસારત્વ જાતિ આત્મ વિશેષ ગુણ કૃત્તિ કહેવાય છે, અને પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન, આ પાંચ મૂર્ત દ્રવ્યોમાં રહેનારી જે વેગ નામે સંસાર છે, તે વેગમાં પણ સંસારત્વ જાતિ રહે છે, માટે સંસારત્વ જાતિ મૂર્ત દ્રવ્યકૃત્તિ-કૃત્તિ કહેવાય છે. એ સંસારત્વ જાતિ ગુણત્વ જાતિની વ્યાપ્ય પણ છે. એવી સંસારત્વ જાતિ જમા સંસારોમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે, માટે માટે સંસારનું ઉકત લક્ષણ સંબંધે છે.

૨. સ્વાધ્યત્ત્વ પ્રાપ્તરૂપાનરયાચમાના-વસ્થાન્તરયાપદનોક્ષીન્દ્રિયો ધર્મઃ । જે પોતાના આશ્રયને પ્રથમ ઉદ્ભૂત અવસ્થાના જેવી બીજી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરાવે એવો ઇન્દ્રિયાતીત ધર્મ તે સંસાર.

સંસ્કારગુણઃ—સંસાર નામે ગુણના ત્રણ પ્રકાર છે: (૧) વેગ, (૨) સ્થિતિસ્થાપક અને (૩) ભાવના, તેમાંથી વેગ રૂપ સંસાર તો પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન, એ એ પાંચ મૂર્ત દ્રવ્યોમાં રહે છે. સ્થિતિ સ્થાપક સંસાર માન પૃથ્વીમાં જ રહે છે; કેટલાક ગ્રંથકારોને મતે સ્થિતિ સ્થાપક સંસાર પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ એ ચાર દ્રવ્યોમાં રહ્ય છે, અને ભાવના રૂપ સંસાર કેવળ છવાતામાં જ રહે છે, તથા અતીન્દ્રિય હોય છે.

વેગ રૂપ સંસાર પણ (૧) કર્મજ્ઞવેગ અને (૨) વેગજ્ઞવેગ, એમ બે પ્રકારનો છે.

સંસાર ગુણ અનિશ્ચ હોય છે.

સંસ્કારસ્કન્ધઃ—(બૌદ્ધ મતે) રાગ, દ્વેષ, મોહ, ધર્મ, અધર્મ, મદ, માન પ્રત્યાદિ સર્વ સંસાર રક્ષક કહેવાય છે.

સંસ્કાર્યત્વમ્—ક્રિયાજનિતાતિશયશાલિત્વમ્ ।

મિયા વડે જનિત એવા અતિશય (વિશેષતા) વાળા હોવાપણું.

સંસ્કૃતતત્ત્વમ્—વ્યાકરણલક્ષણાધીનસાધનયુક્તત્ત્વમ્ । વ્યાકરણનાં લક્ષણોવાળાં શબ્દસિદ્ધિનાં સાધન યુક્તપણું.

સંસ્થાનમ્—અવયવોના સમુચ્ચય. જેમ, 'સદ્જસંસ્થાનશત્યચરણવાન્' એટલેજન્મ સાથે ઉત્પન્ન થયેલા અવયવોના સમુચ્ચયમાં જેને પગ નથી એવો લંગડો.

૨. અવયવોનો આરંભક સંયોગવિશેષ તે સંસ્થાન.

૩. સારી રીતે સ્થિતિ તે સંસ્થાન.

૪. આકાર.

૫. ચિહ્ન.

૬. મૂલ્ય.

૭. ચાર રસ્તાનો ચક્રો.

સંહિતા:—ધર્મવૌધાર્ય રચિતા સંહિતા । યથા મનુભાસ્તાદિઃ । ધર્મનો બોધ થવાને અર્થે રચેલો ગ્રંથ સંહિતા. જેમ મનુસ્મૃતિ, મહાભારત, ઇત્યાદિ.

૨. સમ્યક્ હિતં પ્રતિપાથં યસ્યાં સા સંહિતા । જેમાં સારી રીતે હિતનું પ્રતિપાદન કરેલું હોય તે સંહિતા.

સત્ત્વજ્ઞોપાધિઃ—બહુપદાર્થઘટિતો ધર્મઃ । જે ધર્મ બહુ પદાર્થવડે ઘટિત હોય તે સખંડોપાધિ કહેવાય છે, જેમ, આકાશમાં શબ્દ ગુણનું સમવાયિકારણત્વ છે તેજ આકાશત્વ છે; એ આકાશત્વ, શબ્દ અને સમવાયિકારણત્વ એવા ઘણા પદાર્થોથી ઘટિત છે, માટે આકાશત્વ એ સખંડોપાધિ કહેવાય છે. તેમજ 'અત્યાવયવિત્વ વિશિષ્ટ ચેષ્ટા-શ્રમત્વ' નું નામ શરીરત્વ છે; તે શરીરત્વ પણ અત્ય, અવયવિત્વ, ચેષ્ટા, ઇત્યાદિક ઘણા પદાર્થોવડે ઘટિત હોવાથી સખંડોપાધિ છે. એ રીતે શિષ્ટત્વ, ઇન્દ્રિયત્વ, વિષયત્વ, કાળત્વ, દિકત્વ, સામાન્યત્વ, તથા વિશેષત્વ,

સમવાયત્વ, અભાવત્વ, ભાવત્વ, કારણત્વ, એ બધા ધર્મો સખંડોપાધિરૂપ છે.

સંકરઃ—(જાતિવાધકરોપઃ)—પરસ્પરા-સ્પન્તામાવસમાનાધિકરણયોર્ધર્મયોરેકત્ર સમાવેશઃ ચક્ષુરઃ । પરસ્પર અત્યતાભાવની સાથે સમાન અધિકરણવાળા જે બે ધર્મ છે, તે બે ધર્મનું જે એક અધિકરણમાં રહેવાપણું, તેનું નામ સંકર હોય છે. જેમ, પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, એ પાંચ દ્રવ્યોમાં જૂતત્વ ધર્મ રહે છે; અને પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને ગન, એ પાંચમાં મૂર્તત્વ ધર્મ રહે છે. તેમાં મન વિષે જૂતત્વ ધર્મનો અત્યંતાભાવ રહે છે, અને તે મન વિષે મૂર્તત્વ ધર્મ રહે માટે તે મૂર્તત્વ ધર્મ જૂતત્વ ધર્મના અત્યંતાભાવ સાથે સમાન અધિકરણવાળો છે. તેમજ આકાશમાં મૂર્તત્વ ધર્મનો અત્યંતાભાવ રહે છે, પણ તેમાં જૂતત્વ ધર્મ તો રહે છે જ, માટે તે જૂતત્વ ધર્મ પણ મૂર્તત્વ ધર્મના અત્યંતાભાવ સાથે સમાન અધિકરણવાળો છે. એ પ્રકારે પરસ્પર અત્યંતાભાવની સાથે સમાન અધિકરણવાળા જે જૂતત્વ અને મૂર્તત્વ ધર્મ છે, તે બન્ને ધર્મ પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ એ ચાર દ્રવ્યોમાં રહે છે, તેનું નામ સંકર હોય છે. એ સંકાર હોવાજ જૂતત્વ તથા મૂર્તત્વ ધર્મના જાતિપણાનો બાધક છે. અર્થાત્ જૂતત્વ અને મૂર્તત્વ બન્ને ધર્મ જાતિ રૂપ નથી. એજ પ્રમાણે શરીરત્વ, ઇન્દ્રિયત્વ, આદિક ધર્મોના જાતિપણાનો બાધક પણ એ સંકર હોય છે. એને જ 'સાંકર્ય' પણ કહે છે.

સંકલ્પમૈથુનમ્—ભોગ બુદ્ધિથી ઓઝોની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા.

સંકેતઃ—અર્થવૌધનશક્તિવિશેષઃ । અર્થનો બોધક કરાવવાની અમુક પ્રકારની શક્તિ તે સંકેત.

૨. સ્વામિપ્રાયવ્યજ્ઞકચેષ્ટાવિશેષઃ । પોતાના

અભિપ્રાયને પ્રકટ કરનારી અમુક પ્રકારની શ્રેષ્ઠા તે સંકેત.

૩. દર્શવૈષયજનકસાદ્વ્યાપારઃ । અર્થ બોધનો જનક એવો શબ્દનો વ્યાપાર તે સંકેત.

સદ્ગોચઃ—ચતુર્વિધવ્યવસ્થાવ્યાપ્યવિધવ્યવસ્થા વ્યવસ્થાપનમ્ । અદુ વિષયોવાળા વાક્યનો અદ્ય વિષયવાળા વાક્યમાં સમાવેશ કરીને વ્યવસ્થા કરવી તે સંકેત.

૨, અન્યત્ર અણબધાવકાશવાળા વિષય માટે અન્યત્ર લખાવકાશવાળાએ અમુક અર્થ આધિત ગણવો તે.

૩. ઓછાપણું; સાંકડાપણું.

સદ્ગતિઃ—રાશ્યન્તરસંધાગાનુકૂલવ્યાપારઃ । સૂચનો એક રાશિમાંથી બીજી રાશિ સાથે સંધાગને અનુકૂળ વ્યાપાર તે સંક્રાન્તિ.

સદ્દેશ્યઃ—મૂલ્યોડયંત્યાલ્યવાક્યવિદિના પ્રકાશનમ્ । યથા અર્થનો અદ્ય વાક્યાદિ વડે પ્રકાશ કરવો તે.

સદ્ગત્વાઃ—एकादिव्यवहार हेतुः सङ्ख्या । આ એક છે, આ બે છે, આ ત્રણ છે, ઇત્યાદિ વ્યવહારનો હેતુ, તેને સંખ્યા કહે છે.

૨. વિષયત્વેનૈકાદિવ્યવહારહેતુર્ગુણઃ સદ્દેશ્યઃ । એક, બે, આદિ ગણતરીના વિષયરૂપ ધટ, પટ, વગેરે વસ્તુઓ વિના ગણતરી સંભવતી નથી; માટે વિષયત્વરૂપે કરીને એક, બે, ઇત્યાદિ વ્યવહાર (એટલે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન) નો હેતુ હોઇને જે ક્રાંતિનો ગુણ હોય તે સંખ્યા.

સદ્દેશ્યાગુણઃ—સંખ્યા ગુણ એકત્વ, દ્વિત્વ, ત્રિત્વ, ઇત્યાદિ બેદવડે અનેક પ્રકારનો હોય છે; તથા તે પૃથ્વી આદિક નવે દ્રવ્યોમાં રહે છે. તેમાં એકત્વ સંખ્યા તો નિત્યદ્રવ્યોમાં નિત્ય હોય છે અને અનિત્ય દ્રવ્યોમાં અનિત્ય હોય છે, અને દ્વિત્વ, ત્રિત્વ, વગેરે સંખ્યાઓ તો સર્વત્ર અનિત્યજ હોય છે.

સદ્દેશ્યાનામાનિ—“एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा । लङ्घं च त्रियुतं चैव केचि-
खल्वेव च । ૧૥ ।” ચૂંદં સર્વો નિશ્ચયેષ શદ્ રવ પદો

ચ સાગરઃ । અન્યં મધ્યં પરાદં ચ દશદશા-
યયાગમમ્ ॥૧૫॥” એક, દશ, સો, દશ્વતર, અયુત (દશ દશ્વતર) લાખ, નિયુત (દશ લાખ), કરોડ, અર્થુદ (દશ કરોડ), વૃંદ (અબ્જ), ખર્વ, નિખર્વ, શંખ, પદ્મ, સાગર, અંત્ય, મધ્ય, અને પરાદં, એવાં અશર સંખ્યાનાં રથાન છે. તેમાં પહેલા રથાન કરતાં પછીનું રથાન દશગુણું, એ રીતે હોય છે.

સદ્ગતિઃ—અનન્તરાભિધાનપ્રયોજકજિજ્ઞાસા-
જનકજ્ઞાનવિષયવાનુકૂલસમ્બન્ધો નિરુપણીનિષ્ઠા સદ્-
ગતિઃ । પૂર્વે કહેલા અર્થની પછી કહેવાના અર્થના કથનની પ્રયોજક જે શિષ્યની જિજ્ઞાસા છે, તે જિજ્ઞાસાનું જનક જે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનનો જે વિષય, તે વિષયને અનુકૂળ જે સંબંધ એ સંબંધજન પછીથી નિરૂપણ કરવાના અર્થમાં રહેલી સંગતિ ગણવી. જેમ,— પ્રત્યક્ષના નિરૂપણ પછી ‘અને અનુમાનનું જ્ઞાન યાઓ’ એવી અનુમાન નિરૂપણ વિષે પ્રયોજક જે શિષ્યની જિજ્ઞાસા, તે જિજ્ઞાસાનું જનક ‘અનુમાનનું જ્ઞાન મારા ઇષ્ટ અર્થનું સાધન છે’ એવા પ્રકારનું જ્ઞાન છે. તે જ્ઞાનનો વિષય અનુમાન છે. તે અનુમાન વિષે જે પ્રત્યક્ષની સંગતિ છે.

સદ્ગતિપ્રકારાઃ—એ સંગતિના ૭ પ્રકાર છે: જેમ,—“सप्तसङ्ग उपोदयातो हेतुताव-
सरस्तथा । निर्वाहैक्यकार्यैक्ये षोढा सङ्गति-
रिष्यते ॥૧॥ (૧) પ્રસંગસંગતિ, (૨) ઉપોદ્-
ઘાતસંગતિ, (૩) ઉપજીવ્યઉપજીવકલાવસંગતિ, (૪) અવસરસંગતિ, (૫) નવોદેક્યસંગતિ, અને (૬) કાર્યક્રમસંગતિ, એવી ૭ પ્રકારની સંગતિ કહેવાય છે. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં બોવાં.)

૨. પદપદાર્થયોઃ સ્માર્યસ્મારકમાવસમ્બન્ધઃ
સદ્ગતિઃ । પદ અને પદાર્થ એ બેનો જે સ્માર્ય અને સ્મારકલાવ સંબંધ છે, તેને સંગતિ કહે છે. પદ એ સ્મારક છે, અને પદાર્થ એ સ્માર્ય છે. એનું બીજું નામ વૃત્તિ છે.

સહ્યદ્રઃ—સાથવો, ધૂળ, આદિક પદાર્થોનો પિંડાકાર (ગોળો) કરવામાં ઉપયોગી ને સંયોગ વિશેષ છે, તેનું નામ સંઘ્રહ (એકઠું કરવું).

૨. મહ્યર્પવાક્યાનામેકત્ર સદ્ગુણમ્ । ધણુ અર્થવાળાં વાક્યો એક રથને ગોઠવવાં તે સંઘ્રહ.

૩. વિસ્તરેણોપદિશ્યાનામર્પાનાં સૂત્રમાખ્યયોઃ । નિચ્ચો ચઃ સમાસેન સદ્ગ્રહં તં વિદુર્બુધાઃ ॥૧૧॥ સૂત્ર અને ભાષ્યમાં ને અર્થો વિસ્તારથી કહેલા છે, તેજ અર્થોનું ટૂંકામાં નિર્ણયન કરવું, તેને સંઘ્રહ કહે છે.

સહ્યાતઃ—સમાનધર્મવર્તાં પરસ્પરસમ્યગ્નયઃ । સમાન ધર્મવાળાઓનો પરસ્પર સંબંધ તે સંધાત.

૨. દ્વસંયોગઃ સમૂહો વા । દ્વ એવા સંયોગને અથવા સમૂહને સંધાત કહે છે.

સજાતીયભેદઃ—સમાનજાતિફલો ભેદઃ । સમાન જાતિવાળા પદાર્થોનો પરસ્પર ભેદ તે સજાતીય ભેદ. જેમ, પીંપળો અને લીંબડો એ બેમાં વૃક્ત્ય જાતિ સમાન છતાં તે બંને ભિન્ન ભિન્ન વૃક્ષો છે, માટે એ બેનો ભેદ સજાતીય છે.

સજાતીયાદિભેદત્રયમ્—સજાતીય વગેરે ત્રણે ભેદ આ પ્રમાણે છેઃ (૧) સજાતીય ભેદ, (૨) વિજાતીય ભેદ, અને (૩) સ્વગતભેદ.

સન્નિવૃત્તકર્મ—જન્માન્તરહેતુભૂતં સદવસ્થિતં પૂર્વજન્મીનં કર્મ । નવા જન્મને આપવામાં હેતુ-ભૂત થઈને રહેલું પૂર્વજન્મનું કર્મ. અર્થાત્ પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મ પોતાનું ફળ આપ્યા વિનાનાં અદૃષ્ટરૂપે રહેલાં હોય છે તે કર્મ.

સાઞ્જેતાગામિકર્મનાશઃ—ક્રિયારૂપ કર્મનો તો ફળભાગાદિ વિનાજ નાશ થાય છે; પણ શાસ્ત્રમાં કહેલા કર્મ શબ્દવડે કર્મજન્ય ધર્મ-અધર્મરૂપ અદૃષ્ટ સમજવું. તે અદૃષ્ટરૂપ કર્મનો નાશ તો ફળભોગથી અથવા વિરોધી કર્મથી અથવા અજ્ઞાનથી થાય છે.

સન્નિહીર્ષા—સંહાર કરવાની ઇચ્છા.

૨. (જગતના સંહાર વિષયમાં) પરમેશ્વરની સંહાર કરવાની ઇચ્છા.

સત્કારઃ—સાધુરયં તપસ્વી બ્રાહ્મણ ક્ષત્ર્યેવમ-વિવેકિમિઃ ક્રિયમાણા સ્તુતિઃ । આ તપસ્વી બ્રાહ્મણ સાધુ છે, એવી અવિવેકીઓએ કરેલી સ્તુતિ.

સત્સ્યાતિઃ—‘છીંપ એ રૂપું છે’ એ દૃષ્ટાન્તમાં છીંપના આરંભક અવયવોની સાથે રૂપાના અવયવો મળેલા હોય છે. બંનેના અવયવ સત્ય છે, પણ દોષવાળા નેત્રનો ન્યારે તે અવયવો સાથે સંયોગસંબંધ થાય છે ત્યારે તે અવયવો સત્યરૂપાની ઉત્પત્તિ કરે છે, માટે છીંપને જોનારા બ્રાહ્મણ દ્વેષાને આ સાચું રૂપું છે એવું પ્રત્યક્ષ થાય છે. પછી ન્યારે છીંપનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તે સાચા રૂપાનો પોતાના અવયવોમાં ધ્વંસ થાય છે; માટે એ સત્-ખ્યાતિ કહેવાય છે.

સત્તા—અનુગતવુદ્ધિવ્યવહારમૂતપરસામાન્યમ્ । પદાર્થ માત્રમાં આ સત્, આ સત્, એવી બુદ્ધિના ચયવહારવું હેતુ ભૂત ને સામાન્ય, તે પરસામાન્ય કહેવાય છે. એનેજ સત્તા સામાન્ય કહે છે.

સત્પ્રતિપક્ષો હેત્વાભાસઃ—સાધ્યાભાવ-સાધકં હેત્વન્તરં યસ્ય સ સત્પ્રતિપક્ષઃ । ને હેતુના સાધ્યના અભાવનો સાધક બીજો પ્રતિપક્ષ હેતુ વિષયમાન હોય છે તે હેતુ સત્પ્રતિપક્ષ નામે હેત્વાભાસ કહેવાય છે. (એ સત્પ્રતિ પક્ષનું બીજું નામ ‘પ્રકરણસમ’ પણ કહેવાય છે.) જેમ, ‘શબ્દો નિત્યઃ આવણત્વાત્ શબ્દત્વત્’ ‘શબ્દ નિત્ય હોવા યોગ્ય છે, આવણત્વવાળો હોવાથી (અર્થાત્ શ્રોત ઇન્દ્રિયજન્ય આવણ પ્રત્યક્ષનો વિષય હોવાથી), ને ને આવણ પ્રત્યક્ષનો વિષય છે તે તે નિત્ય હોય છે, જેમ શબ્દ વૃત્તિ આવણત્વ જાતિ અવણ પ્રત્યક્ષનો વિષય હોવાથી નિત્ય છે, તેમ શબ્દ પણ આવણ પ્રત્યક્ષનો વિષય હોવાથી નિત્ય

હોવો જોઈએ.' આ અનુમાન વડે મીમાંસકો શબ્દ વિશે નિત્યત્વ સિદ્ધ કરે છે, અને નૈયાયિકો તો, 'ગચ્છોઽનિત્યઃ કાર્યત્વાત્ પટત્ત્વ।' શબ્દ અનિત્ય છે, કાર્ય રૂપ હોવાથી, જે નો પદાર્થ કાર્ય રૂપ હોય છે તે તે તે પદાર્થ અનિત્ય હોય છે; જેમ ઘટ કાર્ય રૂપ હોવાથી અનિત્ય છે, તેમ કાર્ય રૂપ હોવાથી શબ્દ પણ અનિત્ય જ હોવો જોઈએ.' આ અનુમાન-વડે શબ્દમાં અનિત્યત્વ સિદ્ધ કરે છે.

તેમાં મીમાંસકોના શ્રાવણત્વરૂપ હેતુનું જે શબ્દનિષ્ઠ નિત્યત્વરૂપ સાધ્ય છે, તે નિત્યત્વ સાધ્યતા અનિત્યત્વરૂપ અભાવનો સાધક નૈયાયિકોનો કાર્યત્વરૂપ હેતુ વિષમમાન છે, માટે મીમાંસકોનો શ્રાવણત્વરૂપ હેતુ સત્પ્રતિપક્ષ કહેવાય છે. આ સત્પ્રતિપક્ષ હેતુનું ગાન પણ સાદાત્ અનુગિતિનું પ્રતિબંધક છે; માટે એ હેતુવાકાસ છે.

૩. સ્વર્ગાનુગુણિત્વમુત્તર્યવચનમ્ । જેમાં અનર્થનો સંબંધ હોય નહિ એવું, તથા જે પ્રમાણે અન્ય હોય તેવું ખરેખર-અમન તે સત્ય.

૪. પ્રિયહિતમ્માનન્દદ્યુતાર્થમાત્મમ્ । જેનું સાંભળ્યું હોય કે જાણું હોય તે પ્રમાણ હુસમર તથા પ્રિય અને દિન હોય એવું આપણું.

૫. વિધિનુવ્રતોર્વિધયઃ મત્તમ્ । જે વિધિ-મુખ્ય પ્રતીતિનો વિષય હોય તે સત્ય.

૬. વ્યાયંદાન્તર્વચઃ મત્તમ્ । જે મધ્યર્થ જ્ઞાનનો વિષય હોય તે સત્ય.

૭. વાધાનાર્થર્થિતિર્નૈવત્તમ્ । જેનો આધ્યક્ષ શબ્દ નહિ એવા અર્થના વિશેષજ્ઞવાણું ચેતન્ય તે સત્ય. મતલબ કે જેનો અર્થ કાલમાં આધ્યક્ષ શબ્દ નહિ તે સત્ય.

સત્યગુણઃ—મુખ્યરૂપ કાર્યનું પ્રમાણ એવો જ્ઞાનાત્મક ગુણ તે સત્યગુણ.

સત્યાપાત્તિઃ—વિધિના અપ્રત્યક્ષપ્રમાણાત્મકઃ સ્વતંત્રત્વવંતે વિષયનેજ સ્વતંત્રત્વ રૂપ

સન્તાન:—અકર્મવાચિન્નત્વેન જ્ઞાનમ્ । એક ધર્મવાણું જ્ઞાન.

સન્તોષ:—પ્રાણાનું ધારણ માત્ર કરવામાં હેતુભૂત જે અનપાનાદિક છે, તે વડે કરીને જે તુષ્ટિ છે તેનું નામ સંતોષ.

૨. જેટલું મળે તેટલામાં પ્રસન્નતા તે સંતોષ.

૩. વિદ્યમાનભોગોપકરણાદધિકસ્થાનુપાદિત્વા ચિત્તવૃત્ત: । જેટલો ભોગ પ્રાપ્ત હોય તેનાથી અધિકને પ્રાપ્ત કરવાની અનિચ્છાએ જે ચિત્તની વૃત્તિ તે સંતોષ.

સન્દેહ:—અકસ્મિન્ ધર્મિણિ વિરુદ્ધકોટિદ્વય-જ્ઞાનમ્ । એકજ ધર્મમાં બે વિરુદ્ધ પ્રકારનું જ્ઞાન. જેમ, પર્વત ઉપર આ ધૂમાડો દેખાય છે કે ધૂમસ, અથવા આ પર્વત અગ્નિવાળો છે કે નથી ? ઇ. ૦.

સન્ધિ:—અન્યોડન્યં સન્ધાનમ્ । ૫૨૨૫૨ સંધાન કરવું તે.

૨. અર્ધમાત્રોચ્ચારણકાલેનાવ્યવહિતયોર્વર્ણયોર્દુ-ત્તરોચ્ચારણમ્ । અર્ધમાત્રા બોલતાં જેટલો કાળ લાગે તેટલા કાળમાં પાસેપાસેના અક્ષરોને ઝડપથી બોલવા તે સંધિ.

સન્ધ્યા—રાત્રિરાયન્તરદષ્ટચતુષ્ટયાત્મકાલ: । રાત્રિના આરંભમાં અને અંતમાં ચાર દંડ જેટલો કાળ. (દંડ એટલે ધડી.)

સન્નિકર્ષ:—સંબંધ. **સન્નિધિ:**—પદાનામવિલમ્બેનોચ્ચારણ:સન્નિધિ: । પદોનું જે વિલંબરહિત ઉચ્ચારણ તેને સન્નિધિ કહે છે.

સન્નિપત્યોપકારિ—કર્માદિગિદ્વ્યાયુદ્દેશેન વિધીયમાનં કર્મ । કર્મના અંગભૂત દ્રવ્યાદિને ઉદ્દેશીને જે કર્મ કરવાનો વિધિ છે, તે કર્મ સન્નિપત્યોપકારિ કહેવાય છે.

સન્નિહિતત્ત્વમ્—સ્વરૂપમિન્નત્વે સત્તિ સમ્બન્ધિત્વમ્ । પદાર્થોનું સ્વરૂપ બિન્ન હોઇને તેમનું જે ૫૨૨૫૨ સંબંધીપણું તે સન્નિહિતત્ત્વ.

સન્ન્યાસ:—વિહિતાનાં કર્મણાં વિધિના પરિત્યાગ: । શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને શાસ્ત્રે અધિકારી

પુરુષપ્રતિ કર્તવ્યતારૂપે વિધાન કરેલાં અગ્નિ-હોત્રાદિ કર્મોના જે વિધિપૂર્વક ત્યાગ તે સંન્યાસ.

૨. વિધિતો ગૃહીતાનાં નિત્યનૈમિત્તિકકામ્યશ્રોત-સ્માર્ત કર્મણાં પ્રૈયમન્ત્રં સમુચ્ચાર્ય પરિત્યાગ: સન્ન્યાસ: । વિધિપૂર્વક ગ્રહણ કરેલાં જે નિત્ય, નૈમિત્તિક, અને કામ્ય એવાં શ્રોત—સ્માર્તકર્મ, તેના પૈષમંત્રના ઉચ્ચારપૂર્વક જે ત્યાગ તે સંન્યાસ સંન્યાસના ચાર પ્રકાર છે: (૧) કુટીચક, (૨) અહ્લક, (૩) હંસ, અને (૪) પરમહંસ.

સન્ન્યાસદ્વયમ્—સંન્યાસના બે પ્રકાર: (૧) વિહતસંન્યાસ. અને (૨) વિવિદિષ્ટાસંન્યાસ.

સપક્ષ:—નિશ્ચિતસાધ્યવાન્ સપક્ષ: । જે પદાર્થ સાધ્યપ્રકારકના નિશ્ચયવાળો હોય છે તે સપક્ષ કહેવાય છે. જેમ—‘ પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમ હેતુથી, જેમ રસોડું. ’ એ અનુમાનમાં રસોડું (પાક શાળા) સપક્ષ કહેવાય છે. કેમકે પાક શાળા વિષે મનુષ્યને ‘ મહાનસોઃ વહિમાન્ ’ ‘ (પાક શાળા અગ્નિવાળો છે) ’ એ પ્રકારનો અગ્નિ રૂપ સાધ્ય પ્રકારક નિશ્ચય હોય છે.

સપ્તપદાર્થ:—(આર્હતમતે)—(૧) જીવ, (૨) અજીવ, (૩) આશ્રવ, (૪) સંવર, (૫) નિર્ગર, (૬) બંધ, અને (૭) મોક્ષ, એવાં સાત પદાર્થો જૈન મતવાળા માને છે.

સ્વસમજ્ઞી નય: (જૈન મતે)—એને અનેકાન્તિકવાદ પણ કહે છે. એનું આત્મસ્વરૂપ છે: જેમ, ઘટાદિક પદાર્થ જે કદાચિત્ સર્વ રૂપે કરીને સત્ હોય તો તે પદાર્થો સદાકાળ પ્રાપ્ય રૂપે પણ વિદ્યમાન હોવા જોઈએ, પણ તેમ હમેશાં હોતું નથી. તેમની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન પણ કરવો પડે છે, માટે ઘટાદિક પદાર્થો ઘટવાદિક ક્રિયિત રૂપે તો સત છે, અને પ્રાપ્તવાદિક ક્રિયિત રૂપે તો અસત છે. એ પ્રમાણે વસ્તુ માત્રને અનેકરૂપતા છે; કોઈ પણ વસ્તુને એકરૂપતા નથી. એ નય નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) સ્યાદસ્તિ:—ન્યારે ઘટાદિક પદાર્થોનું અસ્તિપણું વિવક્ષિત હોય ત્યારે એ રીતે કહેવામાં આવે છે. સ્યાદ એટલે કાંઈક અંશે. અર્થાત્ ઘટ પ્રાપ્યત્વ રૂપે છે. પણ ન્યારે 'ઘટ નથી' એમ કહેવું હોય ત્યારે—

(૨) સ્યાન્નાસ્તિ—એમ બીજો ભંગ પ્રવૃત્ત થાય છે, એટલે કાંઈક અંશે ઘટ નથી. ન્યારે તે ઘટાદિક છે અને નથી એમ અનુક્રમે કહેવું હોય ત્યારે—

(૩) સ્યાદ અસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ એમ ત્રીજો ભંગ પ્રવૃત્ત થાય છે. અર્થાત્ ઘટે છે તો ખરે પણુ પ્રાપ્યત્વ રૂપે નથી, પણ ન્યારે ઘટે છે અને નથી, એમ એકે વખતે કહેવું હોય ત્યારે 'છે અને નથી' એવા વિરુદ્ધાર્થક શબ્દો એકજ કાળમાં ઘટે નહિ; માટે—

(૪) સ્યાદ અવક્તવ્ય:—એવા ચોથો ભંગ પ્રવૃત્ત થાય છે. વળી અસ્તિ પણું અને અવક્તવ્યપણું કહેવું હોય ત્યારે—

(૫) સ્યાદ અસ્તિ ચ અવક્તવ્યશ્ચ એટલે પ્રાપ્તવ્ય અંશે છે, પણ અવક્તવ્ય છે. એવા પાંચમો ભંગ પ્રવૃત્ત થાય છે. પણ જો નાસ્તિ-પણું અને અવક્તવ્યપણું કહેવું હોય તો—

(૬) સ્યાન્નાસ્તિ ચ અવક્તવ્યશ્ચ એવા છઠ્ઠો ભંગ પ્રવૃત્ત થાય છે, અને અસ્તિપણું, નાસ્તિપણું અને અવક્તવ્યપણું, બધુંજ કહેવું હોય ત્યારે—

(૭) સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ અવક્તવ્યશ્ચ । એમ સાતમો ભંગ વપરાય છે.

જેમ 'અસ્તિ' અને 'નાસ્તિ' એ ધર્મોને સમ ભંગ લાગુ કરવામાં આવે છે, તેમ 'એકત્વ' અને 'અનેકત્વ', 'નિત્યત્વ' અને 'અનિત્યત્વ', 'હિન્નત્વ' અને અહિન્નત્વ' ઇત્યાદિક ધર્મોને લેખને પણ સમ ભંગ પ્રવૃત્ત થાય છે જેમ—

(૧) સ્યાદેક: । (૨) સ્યાદનેક: । (૩) સ્યાદેકશ્ચાનેકશ્ચ । (૪) સ્યાદવક્તવ્ય: । (૫) સ્યાદેકશ્ચાવક્તવ્ય: । (૬) સ્યાદનેકશ્ચાવક્તવ્ય: ।

(૭) સ્યાદેકશ્ચાવેકશ્ચાવક્તવ્ય: । એજ રીતે બીજા 'નિત્ય' 'અનિત્ય' વગેરે શબ્દો જોડીને પણ સમ ભંગ બનાવી શકાય.

એમાં સર્વત્ર પહેલા અને ચોથા ભંગની વિવક્ષાથી પાંચમો ભંગ બને છે; બીજા અને ચોથાથી છઠ્ઠો ભંગ બને છે; અને ત્રીજા તથા ચોથાથી સાતમો ભંગ બને છે.

આવી રીતે છવાદિક સપ્તપદાર્થો અને કાન્તિક સ્વભાવવાળા છે, એમ આર્હતોનું માનવું છે.

સમત્વમ્—સર્વત્ર બ્રહ્મદર્શીત્વમ્ । સર્વત્રને પ્રભ રૂપે જોવા પણું.

સમનિયતત્વમ્—વ્યાપકત્વે સતિ વ્યાપ્યત્વમ્ એકજ પદાર્થમાં વ્યાપ્યપણું અને વ્યાપકપણું હોય તે, જેમ,— 'ન્યાં ન્યાં ગંધવત્ત્વ હોય છે ત્યાં ત્યાં પૃથ્વીત્વ હોય છે' (કેમકે 'ગંધ-વત્ત્વ' એ પૃથ્વીનું લક્ષણ અથવા અસાધારણ ધર્મ છે.) એ રીતે ગંધવત્ત્વ લક્ષણમાં પૃથ્વીત્વ ધર્મનું વ્યાપ્યપણું પ્રતીત થાય છે; અને 'ન્યાં ન્યાં પૃથ્વીત્વ હોય છે ત્યાં ત્યાં ગંધવત્ત્વ હોય છે' એ રીતે ગંધવત્ત્વમાં પૃથ્વીત્વનું વ્યાપકપણું દેખાય છે. આવી રીતે જે વ્યાપ્ય-પણું અને વ્યાપકપણું, તે 'સમનિયતત્વ' કહેવાય છે.

૨. અથવા, તુલ્ય અધિકરણમાં હોવું એનું નામ સમનિયતપણું છે.

સમન્વય:—બ્રહ્માત્મિકત્વપ્રતિપાદકત્વેન વેદાન્ત-વાક્યાનાં સમનુગતત્વમ્ । વેદાન્ત વાક્યોનું આત્મા અને પ્રભની એકતાનું પ્રતિપાદન કરવામાં તાત્પર્ય છે, એવી રીતે તે વેદાન્ત વાક્યો સમન્વયવાં તેને સમન્વય કહે છે. (પ્રભ સૂત્રના પ્રથમાધ્યાયવડે એવો સમન્વય કરેલો છે.)

૨. વેદાન્તાનાં બ્રહ્મપ્રમિતિજનકત્વમ્ । વેદાન્તોમાં પ્રમાણ પુરસ્સર પ્રભજ્ઞાનનું જનકત્વ સમન્વયવું તે સમન્વય કહેવાય છે.

સમાભિવ્યાહતત્વમ્—એકવાક્યતાપન્નાત્વમ્ ઘણા શબ્દોના પરસ્પર-કારકાદિ સંબંધ વડે જે એક વાક્યતા પ્રાપ્ત થાય છે તે જેમ-

‘પદાનાં સમભિવ્યાહતત્વમાકાંક્ષા ।’ એટલે, આકાંક્ષાનું લક્ષણ સમજાવતા પદોનું સમ-ભિવ્યાહતવ’ કહ્યું છે ત્યાં તેનો અર્થ ‘એક વાક્યતા’ એવો કર્યો છે. ૨. સાથેપણ. ૩ સાથે બોલવાપણ.

સમભિહાર:—ફરી ફરીને હોવાપણ. ૨.

સાતત્ય (સતતપણ) ૩. અત્યંત,

સમર્થ:—ગમે તે કાર્યનો પ્રયોગક, ૨. સંગતાર્થ, (એટલે અન્ય અન્યથાપણને પ્રાપ્ત થયેલો અર્થ. ૩. શબ્દ શક્તિવાળો શબ્દ તે પણ ‘સમર્થ’ કહેવાય છે.

સમવાહિતત્વમ્—અંકકાલીનત્વમ્ । એકે વખતે હોવાપણ, જેમ, “ઘટસમવાહિતઃ પટઃ” “ઘડાની સાથેજ એકે કાળે પટ છે.”

૨. સાથે હોવાપણ જેમ “મળ્યાદિ-સમવાહિતેન દાહો ન જન્યતે ।” મણિ વગેરે તૈજસ પદાર્થો સાથે હોય તેથી દાહ ઉત્પન્ન થતો નથી. દગ્ધાતું નથી.

સમવાયઃ—નિત્યસમ્બન્ધઃ સમવાયઃ જે પ્રદાર્થ નિત્ય હોય તથા સંબંધ રૂપ હોય તે પદાર્થ સમવાય કહેવાય છે. હવે એ સમવાય ઉત્પત્તિ વિનાશથી રહિત હોવાથી નિત્ય છે તથા ગુણ ગુણીઆદિકાના સંબંધ રૂપ પણ છે, માટે સમવાયનું એ લક્ષણ સંભવે છે.

૨. અયુતસિદ્ધયોઃ સમ્બન્ધઃ સમવાયઃ । બે અયુતસિદ્ધ પદાર્થોનો જે સંબંધ તેને સમવાય કહે છે. (૧) અવયવ-અવયવી, (૨) ગુણ, ગુણી, (૩) ક્રિયા-ક્રિયાવાન, (૪) જાતિ-વ્યક્તિ, અને (૫) વિશેષ-નિત્ય દ્રવ્ય, આ પાંચ જોડકાં છે. એમાંના કોઈ પણ જોડકાને અયુતસિદ્ધ કહે છે. અર્થાત્ અવયવ અને અવયવી, ગુણ અને ગુણી, ક્રિયા અને ક્રિયાવાન, જાતિ અને વ્યક્તિ, તથા વિશેષ અને નિત્ય દ્રવ્ય, એ જોડકાંના બેનો સંબંધ તે સમવાય સંબંધ કહેવાય છે.

૩. સંયોગમિત્ત્વે સતિ સાક્ષાત્ સમ્બન્ધત્વમ્ । સંયોગ સંબંધથી ભિન્ન હોઈને જે સાક્ષાત્

સંબંધપણું તે સમવાય સંબંધત્વ-જેમ ‘ઘટ’ એ વ્યક્તિ છે અને “ઘટત્વ” એ જાતિ છે; એ બેનો સંબંધ તે સંયોગ સંબંધ નથી, એમ છતાં તેમનો સાક્ષાત્ સંબંધ તો છે, માટે એ સમવાય સંબંધ કહેવાય છે. સમવાય પદાર્થ એકજ, નિત્ય અતોદ્રિય છે.

સમવાયસન્નિકર્ષઃ—શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયવડે વર્ણાત્મક તથા ધ્વન્યાત્મક શબ્દનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે શબ્દનું આવણ-પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. એ આવણ પ્રત્યક્ષમાં શ્રોત ઇન્દ્રિયનો શબ્દ ગુણની સાથે સમવાય સન્નિકર્ષ હોય છે. કણ્ઠ ઇન્દ્રિયમાં રહેલું જે આકાશ છે તેનું નામ શ્રોત ઇન્દ્રિય છે. એ શ્રોત ઇન્દ્રિયરૂપ આકાશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દનું જ તે શ્રોત ઇન્દ્રિય વડે પ્રત્યક્ષ થાય છે. શબ્દ એ આ-કાશનો ગુણ છે, અને આકાશ એ ગુણી છે; ગુણ અને ગુણીનો પરસ્પર સમવાય સંબંધ જ હોય છે, માટે આવણ પ્રત્યક્ષનું કારણ સમવાય સન્નિકર્ષ છે.

સમવાયિકારણમ્—યત્સમવેતં કાર્યમુત્પ-દ્યતે તત્ સમવાયિકારણમ્ । જે દ્રવ્ય વિષે સમ-વાય વડે સંબંધ પામેલું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તે દ્રવ્ય તે કાર્યનું સમવાયિ કારણ કહેવાય છે. જેમ,—તંતુરૂપ દ્રવ્ય વિષે સમવાયવડે સંબંધ પામીને પટરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તંતુ એ પટનું સમવાયિ કારણ છે. એજ પ્રમાણે ઘટ પટાદિક દ્રવ્યોમાં રૂપ, રસ, વગેરે ગુણરૂપ કાર્ય, તથા કર્મરૂપ કાર્ય પણ સમવાય વડે સંબંધ પામીને ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે રૂપરસાદિક ગુણોનું તથા કર્મનું ઘટ-પટાદિક દ્રવ્ય સમવાયિ કારણ કહેવાય છે.

૨. સમવાયસમ્બન્ધાવચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિત તાદાત્મ્યસમ્બન્ધાવચ્છિન્નકારણત્વમ્ । સમવાય સં-બંધથી અવચ્છિન્ન એવી કાર્યતાવડે નિરૂપિત તાદાત્મ્ય સંબંધવડે અવચ્છિન્ન કારણપણું તે સમવાયિકારણત્વ જેમ,—કપાલ રૂપ અધિકર-ણમાં સમવાય સંબંધવાળી કાર્યતા ઘટ છે.

તે ધટવડે કપાલોનો તાદાત્મ્ય સંજ્ઞા સંનિષ્પિત છે. એ તાદાત્મ્ય સંજ્ઞાવાળું કારણ-પણું કપાલોમાં છે, માટે કપાલોમાં ધટનું સમવાયિકારણપણું રહેલું છે.

૪. જે દ્રવ્યમાં જે કાર્ય સમવાય સંજ્ઞાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે કાર્યનું તે દ્રવ્ય સમવાયિકારણ કહેવાય છે. તંતુઓરૂપી દ્રવ્યમાં ધટ રૂપ કાર્ય સમવાય સંજ્ઞાથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે તંતુ એ ધટનું સમવાયિકારણ છે.

સમવાયિત્વમ્—પ્રતિયોગિતા સંજ્ઞા-વડે અથવા અનુયોગિતા સંજ્ઞા-વડે સમવાયનું રહેલું તે સમવાયિત્વ એ દ્રવ્યાદિ પાંચ પ્રકારનું સાધર્મ્ય છે. જેમ કપાલમાં ધટનું સમવાયિત્વ છે; દ્રવ્યમાં ગુણ અને ક્રિયાનું સમવાયિત્વ છે.

૨. સમવાય સંજ્ઞા-વડે રહેવાપણું તે સમવાયિત્વ કહેવાય છે.

સમવેતસમવાયસાન્નિકર્ષઃ—શ્રોત ઇન્દ્રિય વડે શબ્દ ગુણવૃત્તિ શબ્દત્વ જાતિનું પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે, કેમકે આકાશ રૂપ શ્રોત ઇન્દ્રિયમાં શબ્દ સમવાય સંજ્ઞાથી કરીને રહે છે, માટે એ શબ્દ શ્રોત સમવેત કહેવાય છે. એવા શબ્દમાં શબ્દત્વ જાતિ સમવાય સંજ્ઞાથી કરીને રહે છે, માટે શ્રોત ઇન્દ્રિય સાથે સમવેત સમવાય સંજ્ઞાથી કરીને શબ્દત્વ જાતિનું, તથા ક, લ, વગેરે વર્ણમાં રહેલી કલ્પ. સત્ત્વ, વગેરે જાતિઓનું શ્રાવણ પ્રત્યક્ષ સંભવે છે.

સમષ્ટિત્વમ્—વનવદેકવૃદ્ધિવિપલત્વમ્ । જેમ અનેક વૃક્ષોના સમૂહમાં વનરૂપ એક બુદ્ધિ થાય છે, તેમ અનેક વ્યાપ્તિઓમાં એક બુદ્ધિનું વિપલત્વ તે સમષ્ટિત્વ.

૨. ગોત્વાદિક્ત સર્વત્ર વ્યષ્ટિષ્વનુસ્યૂતત્વમ્ । જેમ 'ગોત્વ' જાતિ પ્રત્યેક ગાયમાં અનુસ્યૂત છે, તેમ જે દરેક વ્યષ્ટિમાં અનુસ્યૂત હોય તે સમષ્ટિ કહેવાય.

સમષ્ટિસૂક્ષ્મશરીરમ્—સર્વ વ્યાપ્તિ લિંગ-શરીરોનો સમુદાય, જેમ, અનેક વૃક્ષોને

સમુદાય હોવા છતાં તેમાં 'વન' એવી એક બુદ્ધિ થાય છે, એવી રીતે અનેક વ્યક્તિ છતાં એક બુદ્ધિનો વિષય થાય ત્યારે તે 'સમષ્ટિ' કહેવાય છે; અને પ્રત્યેક ભિન્ન ભિન્ન વૃક્ષની પેઠે અનેક બુદ્ધિનો વિષય હોય તે વ્યષ્ટિ કહેવાય છે.

સમસમુચ્ચયઃ—જ્ઞાનકર્મણોઃ પરસ્પરરેકાસન્ વાલેન્નુદ્ધાનમ્ । જ્ઞાન અને કર્મનું એક બીજાની સાથે એકેન વળતે અનુદ્ધાન ને સમસમુચ્ચય.

સમાચ્યા—અન્વય સંજ્ઞા એટલે અર્થને વડે તેનું નામ. જેમ, કાષ્ઠ માણસ વિદ્યાનો વ્યસની હોય અને તેનું નામ પણ 'વિદ્યારામ' હોય ત્યારે તે અન્વય નામ કહેવાય. એને સમાખ્યા કહે છે.

૨. ઝોજ રીતે યૌગિક શબ્દોને પણ સમાખ્યા કહે છે, જેમ વર્ષાણુ કહે છે તેને 'વૃષ્ટિ' કહે છે. કુંભને (ધડાને) ખનાવે છે તે 'કુંભકાર' કહેવાય છે. એ પણ સમાખ્યા છે.

સમાધાનમ્—ધવળાવપેક્ષિતાચિત્તૈકાગ્ર્યમ્ । શ્રવણ વગેરે કરવામાં જરૂરની જે ચિત્તની એકાગ્રતા, તેનું નામ સમાધાન.

૨. નિદ્રાલસ્યપ્રમાદત્યાગેન સ્થિતિઃ । નિદ્રા, આળસ અને પ્રમાદનો ત્યાગ કરવાથી જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે તે સમાધાન.

૩. સિદ્ધાન્તાનુકૂલતર્કાદિના સમ્યગર્વાથા-રણમ્ । સિદ્ધાન્તને અનુકૂળ તર્ક વગેરેથી સારી રીતે અર્થનો નિશ્ચય કરવો તે સમાધાન.

૪. વિવાદમજ્જનમ્ । વિવાદનો નિર્ણય કરી વિવાદનો અંત આણીશો તે સમાધાન.

સમાધિઃ—સધર્મ્યા અનાત્માકાર વૃત્તિ-ઓથી રહિત હોઇને ચિત્તની જે કેવળ આત્મકાર અવસ્થા તેનું નામ સમાધિ.

૨. બ્યાં કેવળ ધ્યેય વસ્તુનું જ સ્ફુરણ થાય છે, પણ ધ્યાતા અને ધ્યાનનું સ્ફુરણ થતું નથી, તે સમાધિ.

૩. શબ્દાદિક વિષયોથી શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયોને દૂર કરીને સાક્ષાત્ કરેલી તત્ત્વ

વસ્તુમાં અતિ આદરથી મનનાં ધારણુપૂર્વક જે ચિંતન, તેનું નામ સમાધિ.

૪. વ્યુત્થાનનિરોધ સંસ્કારચોરમિભવપ્રાદુર્ભવિ સતિ ચિત્તસ્યૈકપ્રતાપરિણામઃ । વ્યુત્થાન સંસ્કારને અભિભવ (પરાજય) અને નિરોધ સંસ્કારને પાર્શ્વભાવ (ઉત્પત્તિ) સહિત જે ચિંતને એકાગ્રતા રૂપ પરિણામ તે સમાધિ.

૫. દષ્ટસ્વરૂપાવસ્થાનહેતુશ્ચિત્તશ્ચિત્તનિરોધઃ । દષ્ટાની પોતાના સ્વરૂપમાં જે સ્થિતિ, તે સ્થિતિનો હેતુ એવા જે ચિંતની વૃત્તિઓનો નિરોધ તે સમાધિ.

એ સમાધિના સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ એવા બે પ્રકાર છે. (વિશેષ માટે ' યોગ ' શબ્દ જુઓ.)

સમાનવાયુઃ—નાભિસ્થાનસ્થિતત્વે સતિ અશિતપીતાત્રપાનાદેઃ સમીકરઃ । જે વાયુ નાભિ સ્થાનમાં રહીને આધેલા પીધેલા અન્નપાનાદિને સમાન કરે છે. (તેમના યોગ્ય સ્થાનોમાં પહોંચીએ છે), તે સમાનવાયુ.

સમાનાધિકરણત્વમ્—एकाधिकरणकत्वम् । એક અધિકરણમાં હોવાપણું. જેમ, “ પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમરૂપ હેતુથી. ” ઇત્યાદિમાં અનુમાન લક્ષણના ઘટક અવયવ રૂપ ધૂમનું અને ઘટના અત્યંતાભાવનું સમાન અધિકરણત્વ (અગ્નિ) છે.

૨. કેટિદ્વયસહચરિત્ત્વમ્ । અને કોટિમાં જે સમાય (એક સરખો) હોય તે. જેમ, ધૂમ અને ધૂમાભાવ, અન્નેનું સમાનાધિકરણ અગ્નિ છે.

૩. મિત્રવિમજિરાહિત્યે સતિ અમેદનૈર્કાર્ય-
બોધજનકત્વમ્ । ભિન્ન વિલક્ષિત ન છતાં અભેદ વડે એક જ અર્થનો યોધ ઉત્પન્ન કરવાપણું તે સમાનાધિકરણત્વ. જેમ, ‘ નીલ ઘડો ’ એમાં ‘ નીલ ’ પદની તથા ‘ ઘડો ’ પદની વિલક્ષિત એક છે માટે તે બે પદોનું સમાના-
કરત્વ છે.

સમાસત્ત્વમ્—सम्यक् प्राप्तत्वम् । સારી રીતે પ્રાપ્ત થવાપણું.

૨. અવસાનપ્રાપ્તત્વમ્ । કોઈપણ કાર્યનો અંત આવવા પણું.

૩. ચરમવર્ણર્ણવસત્ત્વમ્ । બોલતાં બોલતાં જે છેવટના અક્ષરનું નાશ થવાપણું તે સમાપ્તત્વ.

૪. આરબ્ધકર્મણઃ સમ્પૂર્ણત્વમ્ । આરંભેલા કાર્યનું સંપૂર્ણપણું તે સમાપ્તત્વ.

સમાવેશઃ—बहूनामर्यानामेकत्र वाक्यादौ व्यवस्थापनम् । ઘણા અર્થોની એક વાક્ય વગેરેમાં વ્યવસ્થા કરવી તે.

સમાસઃ—द्वयादिपदानामेकपदतासम्पादकः । બે અથવા બેથી વધારે પદોનું એક વાક્ય કરનાર તે સમાસ.

વ્યસ્તપદયોર્વ્યસ્તપદાનાં वा एकत्र समसनम् । છૂટાછૂટાં બે પદ કે ઘણાં પદોનો એક પદમાં સમાવેશ કરવો તે સમાસ.

સમાસપ્રયોજનમ્—एकपदमैकस्वर्थमेका-
विभक्तिकत्वम् । બે પ્રકારના પદોનું એકપદપણું, એક સ્વરૂપણું, અને એક વિલક્ષિતપણું, એ સમાસનું પ્રયોજન છે.

સમુચ્ચયઃ—परस्परनिरपेक्षानामनेकेषामेक-
स्मिन्नव्ययः । પરસ્પર નિરપેક્ષ એવી અનેક ક્રિયા વગેરેનો એક ક્રિયા વગેરેમાં સંબંધ, તે સમુચ્ચય.

૨. કર્મદ્વયસ્યૈકક્રિયાનિષ્ઠત્વમ્ । બે કર્મની એક ક્રિયામાં સ્થિતિ હોવાપણું.

(સમુચ્ચય બે પ્રકારનો છેઃ (૧) સમ-સમુચ્ચય, અને (૨) ક્રમસમુચ્ચય.)

સમૂહત્ત્વમ્—‘ क ’ વગેરે અક્ષરોમાં જે એક જ્ઞાનની વિષયતા છે તેનું નામ ‘ સમૂહ ’ છે. અર્થાત્ અનેક સમાન વ્યક્તિઓમાં એક જ્ઞાનની વિષયતા તે સમૂહત્વ.

સમ્પ્રજ્ઞાતસમાધિઃ—कर्ता, कर्म, કરण्य, એવી ત્રિપુટીના અનુસંધાનથી રહિત એક લક્ષ્ય વસ્તુ વિષયક સંમતીય વૃત્તિઓનો પ્રવાહ તે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ.

૨. સમાધિનો દીર્ઘ કાળ પર્યંત અભ્યાસ તે સંપ્રત્યાત યોગ.

સમ્પ્રતિપાતિ:—નિશ્ચય.

સમ્પ્રદાનત્વમ્—દાનકર્મોદ્દેશ્યત્વમ્ । દાન કર્મનું જે ઉદ્દેશ્યપણું તે સમ્પ્રદાનત્વ.

૨. ત્યાગાનુયોગિત્વમ્ । અર્પણ કરવાપણાનો જે અનુયોગી હોય (એટલે જેને અર્પણ કરવાનું હોય) તેપણું.

સમ્પ્રદાય:—શિષ્ટપરમ્પરાવતીર્ણોપદેશ: । શિષ્ટ પુરોહિતો પરંપરાથી ચાલતો આવેલો જે ઉપદેશ તે સંપ્રદાય.

૨. ગુરુપરમ્પરાગનસદુપદિષ્ટવ્યક્તિસમૂહ: । ગુરૂની પરંપરાથી ચાલતા આવેલા ગુરૂઓના ઉપદેશવાળી વ્યક્તિઓનો સમૂહ.

સમ્પ્રસાદ:—સુધુધિસ્થાન.

સમ્બંધ:—સમ્બન્ધિમિત્રત્વે સત્તિ સમ્બન્ધ્યાઃ મિત્ર: સમ્બન્ધ: । જે પ્રતિયોગી અને અનુયોગી બન્ને સંબંધીઓથી ભિન્ન હોય તથા તે બન્ને સંબંધીઓને આશ્રિત હોય તે સંબંધ કહેવાય છે. જેમ, પક્ષી અને વૃક્ષનો સંયોગ તે પક્ષી અને વૃક્ષરૂપ પ્રતિયોગી અને અનુયોગી બન્ને સંબંધીઓને આશ્રિત પણ છે, માટે તે સંયોગને સંબંધ કહે છે. એજ રીતે પટરૂપ અવયવીનો જે તંતુરૂપ અવયવોમાં સમવાય છે, તે સમવાય પણ પટતંતુ પ્રતિયોગી-અનુયોગીરૂપ બન્ને સંબંધીઓથી ભિન્નપણું છે, તથા તે બન્ને સંબંધીઓને આશ્રિત પણ છે, માટે તે સમવાયને 'સંબંધ' કહે છે. આ લક્ષણ સંયોગ અને સમવાય બેમાંજ ઘટે છે. બીજા સંબંધોમાં ઘટતું નથી, માટે સંયોગ અને સમવાય એ બે જ મુખ્ય સંબંધો છે, અને બીજા ગૌણ સંબંધો છે.

૨. સંસૃષ્ટબુદ્ધિવ્યવહારયોર્હેતુ: સમ્બન્ધ: ।

જે પદાર્થો ભોગા થવારૂપ બુદ્ધિ અને વ્યવહારનો જે હેતુ તે સંબંધ.

૩. (વિદાન્તમાં) ચાર અનુબંધમાંનો એક (સંબંધ નામનો) અનુબંધ, સંબંધ એ

પ્રકારનો છે: (૧) સાક્ષાત્ સંબંધ; અને (૨) પરંપરા સંબંધ.

સમ્બન્ધ:—(અનુબંધ) મોક્ષને લગતાં શાસ્ત્રોમાં અનેક પ્રકારના સંબંધ જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે ન્યાયશાસ્ત્ર-લઘુએ તો તેમાં નીચે પ્રમાણે સંબંધો માલમ પડશે:—

(૧) પ્રતિપાદ્યપ્રતિપાદકતાસમ્બન્ધ:—પ્રતિપાદિ અભિધેય (વિષય) પ્રતિપાદ છે, અને ન્યાય-શાસ્ત્ર તેનું પ્રતિપાદક છે.

(૨) જન્યજનકતાસમ્બન્ધ:—'પદાર્થ તત્ત્વજ્ઞાન' જન્ય છે અને વિચારદ્વારા ન્યાય-શાસ્ત્ર તેનું જનક છે.

(૩) પ્રયોજ્યપ્રયોજકતાસમ્બન્ધ:—નિઃશ્રેયસુ પ્રયોજ્ય છે અને પદાર્થ તત્ત્વજ્ઞાન તેનું પ્રયોજક છે.

એવીજ રીતે ગ્રંથ અને તેમાંના વિષયનો પ્રતિપાદ્ય પ્રતિપાદકરૂપ સંબંધ; અધિકારી અને રૂળ (પ્રયોજન)નો સંબંધ, વગેરે અનેક સંબંધ કદંબી થકાય.

સમ્બોધનમ્—અન્યત્રાસક્તસ્યામિસુલીકરણમ્ । અન્યત્ર આસક્ત ચિત્તવાળાને અભિમુખ કરવો તે સંબોધન.

સમ્ભવપ્રમાણમ્—અવિનાશાવિનાશર્થસ્ય સત્તાપ્રહણાદન્યસ્ય સત્તાપ્રહર્ણ સમ્ભવ: । જે પદાર્થ જે પદાર્થ વિના રહેતો નથી, તે પદાર્થ તે પદાર્થના અવિનાશાવવાળો કહેવાય છે. એવા અવિનાશાવી પદાર્થના સંભવાવનું જ્ઞાન, તેનું નામ 'સંભવ' છે. જેમ, પચાસ વિના સો થતા નથી, પણ સો એ પચાસ-વડે ઘટિત છે; માટે એ સો, પચાસના અવિનાશાવવાળો છે. તે સોનું જ્ઞાન થયા પછી પુરૂષને પચાસનું જ્ઞાન અવશ્ય થાય છે. તેમાં 'આ સોવાળો છે' એ પ્રકારનું જ્ઞાન સંભવ પ્રમાણ છે. અને 'આ પચાસવાળો છે' એ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રમારૂપ છે.

એ સંભવ પ્રમાણ (૧) સંભાવનારૂપ અને (૨) નિર્ણયરૂપ, એમ બે પ્રકારનું છે. તેમાં 'આ આશય છે' આ પ્રકારનું જ્ઞાન થયા

મહી 'આ બ્રાહ્મણમાં ચૌદ વિદ્યાઓનું વેતા-
પણું સંભવે છે' એ પ્રકારનું જે જ્ઞાન થાય
છે તે સંભાવનારૂપ સંભવ પ્રમાણ કહેવાય છે.
અને બીજાં 'સો'નું જ્ઞાન થયા પછી 'પચાસ'નું
જ્ઞાન થાય છે, તે નિશ્ચયરૂપ સંભવ પ્રમાણ
કહેવાય છે.

સમ્ભાવના—શત્યુત્કર્ષમાવિષ્કર્તુમત્યુક્તિઃ ।
શક્તિના ઉત્કર્ષને (અતિશયપણુને) પ્રકટ
કરવાને જે અતિશયોક્તિ કથન કરવી તે
સંભાવના.

૨. નિઘયપ્રાય ઔત્કર્યાપન્નસંશયઃ । લગભગ
નિશ્ચય જેવો ઉત્કટપણુને સંશય તે સંભાવના.
અથવા—

૩. ડૉલ્ફેટકતરકોટિકસંશયઃ । સંશયની
બે બાજુઓમાંથી એક બાજુ ઉત્કટ હોય એટલે
નિશ્ચય જેવી હોય એવો સંશય તે સંભાવના.

સમ્યગ્જ્ઞાતાત્ત્વમ્—પદવાક્યમાનાદિવિશિષ્ટ-
જ્ઞાનવિષયતાશાલિત્વમ્ । પદ, વાક્ય અને પ્રમાણ
(અર્થાત્ વ્યાકરણ, મીમાંસા, અને ન્યાય)
વગેરેના વિશિષ્ટ જ્ઞાનના વિષયમાં પ્રવીણપણું.

સરૂપમનોનાશઃ—સ્વરૂપથી મન હોવા
છતાં ઉપાયવડે મનની વૃત્તિઓનો નાશ તે
સરૂપમનોનાશ કહેવાય છે. મનના સરૂપનાશવડે
શુભ-મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

સર્વજ્ઞત્વમ્—સ્વરૂપવૈતન્યેન સ્વાધ્યસ્તસર્વ-
જ્ઞાનદવમાસક્ત્વમ્ । સ્વરૂપ ચૈતન્યવડે પોતાનામાં
અધ્યાસથી દેખાતા સઘળા જગતને પ્રકાશ
આપવાપણું તે સર્વજ્ઞત્વ.

૨. સર્વ પદ્ધતિમાત્રાદિને જાણનારને તે
સર્વજ્ઞ કહેવાય.

સવિકલ્પકં (જ્ઞાનમ્)—વૈશિષ્ઠ્યાવગાહિ-
જ્ઞાનમ્ । વૈશિષ્ઠ્યને (વિશેષણયુક્તપણુને)
વિષય કરનારૂં જ્ઞાન. જેમ, 'હું ધડાને જાણું
છું' એ જ્ઞાન સવિકલ્પ છે, કેમકે વિશિષ્ટ
એવા 'ધડ' ને વિષય કરનારૂં એ જ્ઞાન છે.

સવિકલ્પસમાધિઃ । જ્ઞાતૃજ્ઞાનજ્ઞેયવિકલ્પા-
ત્વમાસપુરઃસરમાત્મનિ ચિત્તસમાધાનમ્ । જ્ઞાતા,

જ્ઞાન અને જ્ઞેયની કલ્પના સહિત આત્મામાં
ચિત્તનું આરોપણ કરવું તે સવિકલ્પ સમાધિ.
એનેજ સર્વીજસમાધિ અથવા સમ્પ્રજ્ઞાતસમાધિ
કહે છે.

સહકારી—જે અર્થને વેદાન્ત શાસ્ત્રી
પ્રતિપાદન કરે છે, તે અર્થને જે અનુમાન
સિદ્ધ કરે તે સહકારી કહેવાય.

૨. સ્વમિન્નત્વે સત્તિ સ્વકાર્યકારકત્વમ્ । જે
પોતાથી ભિન્ન હોઈને પોતાના કાર્યનું કારક
(કર્તાદિ છ કારકમાંથી ગમે તે એક) થાય
તે સહકારી કહેવાય.

સહકારિચિત્તારઃ—સમન્વય, અવિરોધ,
સાધન અને ફળ, એ ચારનો વિચાર બ્રહ્મ-
સૂત્રમાં ચાર અધ્યાયથી કરેલો છે. તે પ્રધાન
એવા બ્રહ્મના વિચારને સહાયક હોવાથી
સહકારી વિચાર કહેવાય છે.

સહચરિત્ત્વમ્—સામાનાધિકરણ્ય. ૨.
બ્યાપ્તિમત્ત્વ.

સહચારઃ—તદધિકરણવૃત્તિત્વમ્ । એકજ
અધિકરણમાં રહેવાપણું તે સહચાર.

સહજતાદાત્મ્યમ્—અહંકારનું ચિદાભાસ
સાથે તાદાત્મ્ય તે સહજતાદાત્મ્ય કહેવાય છે.

સહસાપતનતાપઃ—પુણ્યકર્મક્ષયે મુદ્ગરાદિ-
પ્રહરણજન્યતાપઃ । પુણ્યકર્મનો ક્ષય થયે મુદ્ગર
વગેરેના પ્રહારથી ઉત્પન્ન થયેલો તાપ.
(વાસ્તવિક જોતાં—પુણ્યકર્મનો ક્ષય થવાથી
એકાએક નીચા ક્ષેત્રમાં પડવાના ભયથી
ઉપજેલો તાપ) એમ જોઈએ.

સહાપ્રતીતિઃ—એકસ્મિન્નધિકરણે (દેશે)
એકસ્મિન્ કાલે અપ્રતીતિઃ । એકજ કાળે એકજ
અધિકરણમાં (દેશમાં) પ્રતીતિ ન થતી તે.

સહાયતા—અન્યકર્તૃકક્રિયાયામપ્રાધાન્યેનાન્વિ-
તત્ત્વમ્ । બીજો જે ક્રિયા કરતો હોય તેમાં
અમુખ્યપણે (ગોણપણે) સંબંધી હોવાપણું.

સહાવસ્થાનાવિરોધઃ—આધિકરણે એક-
સ્મિન્ (દેશે) કાલેકનવસ્થિતિઃ । એકજ કાળે એક
અધિકરણમાં (એકજ દેશમાં) ન રહેવાપણું.

સહાવસ્થાયિત્વમ્—એક દેશાવચ્છિન્ન અને એક ક્ષણાવચ્છિન્ન એવું જે સામાન્યાધિકરણ તે સહાવસ્થાયિત્વ કહેવાય.

સાક્ષાત્સંબધઃ—સંયોગ અને સમવાય, એ જે સંબંધોને નામ સાક્ષાત્ સંબંધ છે.

સાક્ષાદ્યાપ્યત્વમ્—તથાપ્યા વ્યાપ્યત્વે સતિ તથાપિત્વં તત્સાક્ષાદ્યાપ્યત્વમ્ । જે જાતિ, જે જાતિની વ્યાપ્ય જાતિઓની અવાપ્ય હોઈને જે જાતિની વ્યાપ્ય હોય છે, તે જાતિ જ તે જાતિ જ તે જાતિની સાક્ષાદ્વ્યાપ્ય કહેવાય છે. જેમ,—પૃથ્વીત્વ જાતિ એ, દ્રવ્યત્વ જાતિની વ્યાપ્ય જે જળત્વાદિ જાતિઓ તેની અવ્યાપ્ય હોઈને, દ્રવ્યત્વ જાતિની વ્યાપ્ય છે, માટે પૃથ્વીત્વ જાતિ દ્રવ્યત્વ જાતિની સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે જળત્વ, તેજસ્ત્વ, વાયુત્વ, આત્મત્વ, મનસ્ત્વ, એ જાતિઓ પણ દ્રવ્યત્વ જાતિની સાક્ષાત્ વ્યાપ્ય છે એમ જાણવું.

સાક્ષી—ઉદાસીનત્વે સતિ બોદ્યા । જે ચૈતન્ય નિર્વિકાર ઉદાસીન હોઈને બુદ્ધિ આદિકનો પ્રકાશ કરે છે અર્થાત્ પ્રમાતા, પ્રમાણ, પ્રમેય ઇત્યાદિ સર્વનો પ્રકાશ કરે છે. તે સાક્ષી કહેવાય છે.

૨. અકર્તૃત્વે સતિ દ્રષ્ટા સાક્ષી । જે કર્તા ન છતાં દ્રષ્ટા માત્ર હોય તે સાક્ષી.

૩. જીવેશ્વરાનુગતસર્વાનુસન્ધાતૃચૈતન્યમ્ । જીવ અને ઈશ્વરમાં અનુગત તથા તે સર્વનું (જીવ અને ઈશ્વરનું) અનુસંધાન કરનાર ચૈતન્ય તે સાક્ષી.

સાદૃશ્યમ્—તદ્ભિન્નત્વે સતિ તદસાધારણ-ધર્મશૂન્યત્વે વા સતિ તદગતમૂલો ધર્મવત્ત્વં સાદૃશ્યમ્ । જે પદાર્થમાં જે વસ્તુનું સાદૃશ્ય પ્રતીતિ થાય છે. તે વસ્તુ તે પદાર્થથી ભિન્ન હોય અને તે વસ્તુ વિષે જે અસાધારણ ધર્મ રહેલો હોય, તે સાદૃશ્યવાળી વસ્તુમાં હોય, એમ છતાં તેના ઘણાક ધર્મ સાદૃશ્યવાળી વસ્તુમાં હોય, ત્યારે તેને સાદૃશ્ય કહે છે. જેમ—આ મુખ ચંદ્ર જેવું છે એવી પ્રતીતિથી તે મુખમાં ચંદ્રનું સાદૃશ્ય સિદ્ધ થાય છે. હવે તે મુખ

ચંદ્રથી ભિન્ન પણ છે, તથા ચંદ્રમાના અસાધારણ ધર્મો (પ્રહત્વ, મહત્વ વગેરે) મુખમાં નથી, એમ છતાં ચંદ્રમામાં સાધારણ ધર્મરૂપે રહેલા જે આહ્વાદકત્વ, વર્તુલત્વ, તેજસ્વિત્વ આદિક ઘણા ધર્મો છે, તે સર્વ ધર્મોને મુખમાં પણ રહ્યા છે, માટે મુખનું ચંદ્રમા સાથે સાદૃશ્ય કહેવામાં આવે છે.

સાધકમ્—સ્વપક્ષપ્રમિતિજનકત્વમ્ ।

પોતાના પક્ષમાં પ્રમાણાનને ઉત્પન્ન કરવાપણું તે સાધકત્વ. ૨. સાધ્યનું સાધક. ૩. સાધન-કર્તા. ૪. સિદ્ધિકારક.

સાધકમાનમ્—સાધ્યવત્તા (સાધ્ય હોવા-પણા) નો નિશ્ચય.

સાધનત્વમ્—વ્યાપ્ત્યાધારત્વમ્ । વ્યાપ્તિના આધારરૂપ (હેતુ) પણું.

૨. કરણકારકત્વમ્ । કરણ નામે કારકપણું (તૃતીયા વિભક્તિનો અર્થ હોવાપણું.)

૩. કાર્યજનકત્વમ્ । કાર્યને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાપણું.

૪. જ્ઞાનપ્રાપ્ત્યુપાયત્વમ્ । જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ હોવાપણું.

૫. વ્રહ્મવિચારહેતુત્વમ્ । બ્રહ્મવિદ્યાનું હેતુપણું. એ સાધન (૧) સાક્ષાત્ સાધન, અને

(૨) પરંપરા સાધન બેદથી જે પ્રકારનું છે.

સાધર્મ્યમ્—સમાનધર્મપણું.

સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તઃ—જે દૃષ્ટાન્ત નિશ્ચિત સાધ્યવાળું તથા નિશ્ચિત સાધનવાળું હોય છે તે દૃષ્ટાન્ત સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત કહેવાય છે એને જ અન્યથા દૃષ્ટાન્ત કહે છે. જેમ—“પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમવાળો છે તેથી, જેમ મહાનસ (પાકશાળો)” એમાં મહાનસ દૃષ્ટાન્ત નિશ્ચિત સાધ્ય (અગ્નિ) તથા નિશ્ચિત સાધન (ધૂમ)વાળું હોવાથી એ સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે. ક્રોધ એને સાધર્મ્ય નિદર્શન પણ કહે છે.

સાધર્મ્યસમાજાતિઃ—સાધર્મ્યેણ સ્વાપના-હેતુદ્રવ્યક્તરં સાધર્મ્યસમા । સમાન ધર્મને લેખને સાધ્યનું સ્થાપન કરનારા હેતુને દ્રવ્ય આપ-

નાર ને ઉત્તર તે સાધર્મ્યસમાગતિ કહેવાય છે. જેમ,—કોઈએ કહ્યું કે, “આત્મા સક્રિય; ક્રિયાહેતુગુણવત્તાત્, સેષવત્” —“આત્મા ક્રિયાવાળો છે, ક્રિયાના હેતુભૂત ગુણવાળો હોવાથી, જેમ માટીનું ઢેકું છે તેમ.” (ક્રિયાનો જનક ને વાયુસંયોગાદિક છે, તેજ ક્રિયાનો હેતુભૂત ગુણ જાણવો.) આ પ્રકારનો અનુમાનથી કોઈએ આત્મામાં સક્રિયત્વ સ્થાપન કર્યું, તેના પ્રતિ કોઈ અન્ય વાદી અવે ઉત્તર કહે છે:—“જો કદાચિત્ સક્રિય માટીના ઢેકાના સાધર્મ્યથી આત્મા સક્રિય હોય, તો આકાશાદિક નિષ્ક્રિય દ્રવ્યના સાધર્મ્યથી આત્મા નિષ્ક્રિયપણે હોઈ શકે.” આ અને પક્ષોમાં એક પક્ષની સાધક કોઈ યુક્તિ નથી. આવા પ્રકારના ઉત્તરનું નામ સાધર્મ્યસમાગતિ છે.

સાધારણકારણમ્—કાર્યત્વાવચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિતકારણતાશાલિ સાધારણકારણમ્ । કાર્યત્વ ધર્મવડે અવચ્છિન્ન ને કાર્યતા છે, તે કાર્યતાવડે નિરૂપિત ને કારણતા છે, તે કારણતાવાળો પદાર્થ સાધારણ કારણ કહેવાય છે. અર્થાત્, સર્વકાર્યમાત્ર વિષે વર્તનારો ને કાર્યત્વ ધર્મ છે, તે કાર્યત્વ ધર્મવડે અવચ્છિન્ન ને સર્વ કાર્યમાત્ર વૃત્તિ કાર્યતા છે, તે કાર્યતાવડે નિરૂપિત (ઓળખાવેલી-જણાવેલી) ને કારણતા છે, તે કારણતાવાળાં ધર્મશ્રાદિક નવ કારણો છે, માટે તે ધર્મશ્ર આદિક નવ કારણો કાર્યમાત્રની પ્રતિ સાધારણ નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે. તે નવ કારણો આ પ્રમાણે છે:—(૧) ધર્મશ્ર, (૨) ધર્મશ્રનું જ્ઞાન, (૩) ધર્મશ્રની ધર્મિષ્ઠા, (૪) ધર્મશ્રનો પ્રયત્ન, (૫) દિશા, (૬) કાલ, (૭) પ્રાગભાવ, (૮) અદષ્ટ, અને (૯) પ્રતિબંધકાભાવ. એ નવ જ કાર્યમાત્રનાં સાધારણ નિમિત્ત કારણો છે.

સાધારણધર્મ:—તદિતરદૃષ્ટિત્વે સતિ તદ્દૃષ્ટિધર્મ: । જે ધર્મ કોઈ પદાર્થમાં રહેલો હોય અને તે સાથે તેનાથી ભિન્ન પદાર્થમાં પણ રહેલો હોય તે.

સાધારણાનૈકાન્તિકહેત્વાભાસ:—સાધ્યાભાવતદ્દૃષ્ટિહેતુ: સાધારણ: । જે હેતુ પોતાના સાધ્યના અભાવવાળા અધિકરણમાં રહે છે, તે હેતુ સાધારણ કહેવાય. જેમ,—“પર્વતો વહિમાન, પ્રમેયત્વાત્, મહાનસવત્ ।” —“આ પર્વત અગ્નિવાળો છે, પ્રમેયરૂપ હોવાથી. જે ને પ્રમેય હોય છે, તે તે અગ્નિવાળોજ હોય છે, જેમ મહાનસ પ્રમેયવાળું હોવાથી અગ્નિવાળું છે; તેમ પ્રમેયત્વ ધર્મવાળો હોવાથી આ પર્વત પણ અગ્નિવાળોજ હોવો જોઈએ.”

આ અનુમાનમાં પ્રમેયત્વરૂપ હેતુ પોતાનું સાધ્ય ને અગ્નિ તેના અભાવવાળા ક્ષેત્ર (પાણીના ધરા) માં પણ રહે છે. માટે એ પ્રમેયત્વ હેતુ સાધારણ અનૈકાન્તિક નામે હેત્વાભાસ કહેવાય છે.

આ અનુમાનમાં ‘પર્વતો વહિમાન’ (પર્વત અગ્નિવાળો છે.) આ અનુમાનના કરણરૂપ ‘વહિવ્યાપ્ય પ્રમેયત્વ’ (અગ્નિનું વ્યાપ્ય પ્રમેયત્વ છે) એવું વ્યાપ્તિજ્ઞાન થશે; એ વ્યાપ્તિજ્ઞાનની પ્રતિબંધકતા “વહ્યભાવવદ્દૃષ્ટિ પ્રમેયત્વમ્” (અગ્નિના અભાવવાળા પદાર્થમાં પ્રમેયત્વ રહે છે.) એ જ્ઞાનમાં રહેલી છે અને એ પ્રતિબંધક જ્ઞાન યથાર્થ પણ છે. એ રીતે વ્યાપ્તિજ્ઞાનના પ્રતિબંધકીભૂત યથાર્થ જ્ઞાનની વિષયતા એ પ્રમેયત્વરૂપ હેતુ વિષે છે, માટે હેતુ હેત્વાભાસનું લક્ષણ એ પ્રમેયત્વ હેતુમાં સંભવે છે.

સાધુત્વમ્—નિર્દોષત્વમ્ । નિર્દોષપણું.

૨. અપવ્રંશમિન્નત્વમ્ । અપવ્રંશથી ભિન્નપણું (શબ્દનું).

૩. અભ્યુદયસાધનપ્રયોગવિષયત્વમ્ । અભ્યુદયના સાધનરૂપ પ્રયોગનું વિષયપણું તે સાધુત્વ.

૪. સ્વપરકાર્ય સામ્નોતીતિ સાધુ: । જે પોતાનું તથા બીજાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે તે સાધુ.

૫. નિર્વૈર: સદય: શાન્તો દમ્માહંકારવર્જિત: । નિરપેક્ષો મુનિર્વૈરતપઃ સાધુરિહોચ્યતે ॥ જે પુરૂષ કોઈની સાથે વૈર વિનાનો, દયાળુ, શાન્ત,

દંભ અને અહંકારથી રહિત, અપેક્ષા વિનાનો, મુનિ (મનનશીલ), અને રાગરહિત હોય તે સાધુ કહેવાય છે.

સાધ્યમ્—વ્યાપ્તિરૂપકમ્ । જેનાવડે વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થઈ શકે તે સાધ્ય. અર્થાત્—પક્ષ વિષે લિંગ (હેતુ) જ્ઞાનવડે જે પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે તે સાધ્ય. જેમ, પર્વત (પક્ષ) વિષે ધૂમ (લિંગ) ના જ્ઞાનવડે અગ્નિનું જ્ઞાન થાય છે માટે અગ્નિસાધ્ય કહેવાય છે.

સાધ્યતા—(વેદાન્તમતે) અલિંગ્યકિત. ખીજાં શાસ્ત્રો જેમ જન્ય પદાર્થને સાધ્ય માને છે તેમ વેદાન્તીઓ માનતા નથી; માત્ર અલિંગ્યકિત (પ્રકટ થવાપણાને) નેજા સાધ્ય કહે છે.

સામ—પ્રિયવચ્નૈઃ ક્રોધોપશમનમ્ । મધુર વચ્ચેનાવડે ક્રોધનું ઉપશમન કરવું તે સામ (ઉપાય) કહેવાય છે.

૨. ગીતિવિશિષ્ટો મન્ત્રઃ । ગાયન વિશિષ્ટ મંત્ર—અર્થાત્ સામવેદના ૮૮૦૧૪ મંત્રો ગાન-રૂપ છે, તેમાંના દરેકને સામ (મંત્ર) કહે છે.

સામગ્રી—કારણસમૂહઃ । કારણોનો સમુદાય.

સામયિકાભાવઃ—ઉત્પત્તિવિનાશવાનભાવઃ । જે અભાવ ઉત્પત્તિવાળો તથા વિનાશવાળો હોય છે તે અભાવ સામયિકાભાવ કહેવાય છે. જેમ, સંયોગ સંબંધે કરીને ભૂતલમાં રહેલો જે ઘટ છે, તે ઘટને ભૂતલ પરથી ઉઠાવીને અન્યત્ર કંઈક ક્ષેષ્ટ જગ્યાએ ત્યારે ‘આ ભૂતલપર ઘડો નથી’ એવી અભાવને વિષય કરનારી પ્રતીતિ થાય છે; તથા તે ઘડાને પાછો ભૂતલ પર મૂકવામાં આવે ત્યારે ‘આ ભૂતલપર ઘડો નથી’ એવી પ્રતીતિ થતી નથી. એ ઉપરથી માલમ પડે છે કે, તે ભૂતલમાંથી તે ઘડાને જે વખતે ક્ષેષ્ટ લેવામાં આવ્યો તે વખતે તે ભૂતલમાં તે ઘડાનો કોઈ અભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, જે અભાવને ઉક્ત પ્રતીતિ વિષય કરે છે; અને તે ભૂતલમાં તે ઘડો પાછો મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તે ઘડાનો અભાવ નાશ પામે છે, તેથી ઉક્ત પ્રતીતિ થતી નથી.

એવો ઉત્પત્તિ વિનાશવાળો અભાવ તે ‘સામયિકાભાવ’ છે. જે એ અભાવને અત્યંતાભાવ માનીએ તો, અત્યંતાભાવ નિત્ય છે અને નિષ્ક્રિય છે, માટે ઘડાને પાછો ભૂતલમાં મૂકીએ છીએ તે વખતે અત્યંતાભાવનો નાશ તથા અન્યત્ર ગમન સંભવતું નથી, માટે તે ઘડાના વિષ્ણુમાન કાળમાં પણ ‘આ ભૂતલપર ઘટ નથી’ એવી પ્રતીતિ થવી જોઈએ! માટે અત્યંતાભાવથી ભિન્ન સામયિકાભાવ માનવાની જરૂર છે. આ સામયિકાભાવ કેવળ મૂર્ત દ્રવ્યનોજ હોય છે—ખીજા કોઈ પદાર્થનો હોતો નથી.

સામર્થ્યમ્—કાર્યજનનયોગ્યત્વમ્ । કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા.

સામવેદઃ—સામવહુલે વેદઃ । સામ મંત્રો જેમાં ઘણા છે એવો વેદ. અથવા—

૨. સામાવયકો વેદઃ । સામ મંત્રોરૂપ અવયવવાળો વેદ.

૩. સામદ્રવ્યકો વેદઃ । સામ રૂપ દ્રવ્યવાળો વેદ.

સામાનાધિકરણવદ્—સમાનાધિકરણવૃત્તિ-ત્વમ્ । સમાન અધિકરણમાં વર્તવાપણું—હોવાપણું,

૨. એકવિભવિત્તિવૃત્તે સત્યેકાર્યનિષ્ઠત્વમ્ । એક વિભક્તિવાળું હોઈને એકજ અર્થવાળું હોવાપણું.

સામાનાધિકરણ્યસમ્યગ્—ભિન્નપ્રવૃત્તિ-નિમિત્તાનાં શબ્દાનામેકસ્મિન્નર્થે પ્રવૃત્તિઃ । જે શબ્દોની જૂદા જૂદા અર્થમાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે, એમ છતાં તેમની જે અનેક અર્થમાં પ્રવૃત્તિ થવી તે, તે પદોનો સામાનાધિકરણ્ય સંબંધ કહેવાય. જેમ, ‘તે આ દેવદત્ત.’ એમાં ‘તે’ પદ તે કાળ અને તે દેશથી વિશિષ્ટપણું બતાવે છે; અને ‘આ’ પદ વર્તમાન કાળ તથા વર્તમાન દેશથી વિશિષ્ટપણું બતાવે છે. એમ ‘તે’ અને ‘આ’ એ બન્ને પદો ભિન્ન ભિન્ન દેશકાળમાં પ્રવૃત્તિ કરનારાં છતાં ભાગ્યાગ લક્ષણ વડે એકજ

‘દેવદત્ત’ અર્થમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, એ તેમનો સામાનાધિકરણ સંબંધ કહેવાય છે.

૨. મિન્નપ્રવૃત્તિનિમિત્તત્ત્વે સત્યેકાર્યપ્રતિ-
પાદકમ્ । જૂદા જૂદા અર્થમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર
શબ્દોનું એક અર્થ પ્રતિપાદકપણું.

૩. મિન્નપ્રવૃત્તિનિમિત્તયોઃ સમાનવિમત્તય-
ન્તયોરેકસ્મિન્નર્થે તાત્પર્યે સામાનાધિકરણ્યમ્ ।
જૂદા જૂદા અર્થમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર અને
સમાન વિભક્તિવાળા બે શબ્દોનું એક અર્થમાં
તાત્પર્ય સામાનાધિકરણ સંબંધ કહેવાય છે.

સામાનાધિકરણ સંબંધ બે પ્રકારનો છે:

(૧) મુલસામાનાધિકરણ્યમ્. (૨) વાચ-

સામાધિકરણ્યમ્.

સામાન્યમ્—નિત્યત્વે સત્યનેક સંભવેતત્ત્વં
સામાન્યમ્ । જે પદાર્થ નિત્ય હોય છે
તથા અનેક વ્યક્તિઓ સમવાય સંબંધે
કરીને રહે છે, તે પદાર્થ સામાન્ય કહેવાય
છે. એ સામાન્યને જ ન્યાયશાસ્ત્રમાં જાતિ કહે
છે. દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, એ ત્રણ પદાર્થોમાં
રહેનારી જે સત્તા જાતિ છે, તે સત્તા જાતિ
ઉત્પત્તિ વિનાશથી રહિત હોવાથી નિત્ય છે,
તથા દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મરૂપ અનેક વ્યક્તિઓમાં
સમવેત પણુ છે. (સમવાય સંબંધથી
રહેનારી વસ્તુનું નામ સમવેત છે.) માટે એ
સત્તા જાતિને સામાન્ય કહે છે. એજ રીતે
પૃથ્વી આદિક નવ દ્રવ્યોમાં રહેનારી દ્રવ્યત્વ
જાતિ, રૂપાદિ ચોવીશ ગુણોમાં રહેનારી
ગુણત્વ જાતિ, ઉદ્ભવપણાદિ પાંચ કર્મમાં
રહેનારી કર્મત્વ જાતિ; એજ પ્રમાણે પૃથ્વીત્વ
જાતિ, જલત્વ જાતિ વગેરે; તથા રૂપત્વ,
રસત્વ, વગેરે; તથા ઉદ્ભવપણત્વ, અપણત્વ,
વગેરે; તથા ઘટત્વ, પટત્વ વગેરે; એ સર્વ
જાતિઓ અનેક વ્યક્તિઓમાં સમવેત છે અને
નિત્ય છે, માટે તે સર્વનો સમાવેશ ‘સામાન્ય’
માં થાય છે.

૨. નિઃસામાન્યત્વે સત્તિ વિશેષાન્યત્વે ચ સત્તિ
સમવેત સામાન્યમ્ । જે પદાર્થ જાતિરૂપ
સામાન્યથી રહિત હોય છે તથા વિશેષ

પદાર્થથી ભિન્ન હોય છે, તથા સમવેત હોય
છે, તે પદાર્થ સામાન્ય કહેવાય છે. ખુલાસો:—
સામાન્યમાં કોઈ સામાન્ય રહેતું નથી માટે
પૂર્વ ઉક્ત સત્તા દ્રવ્યત્વાદિરૂપ સામાન્ય
જાતિરૂપ સામાન્યથી રહિત પણુ છે, તથા
વિશેષ નામના પદાર્થથી ભિન્ન પણુ છે, તથા
સમવેત પણુ છે, માટે ‘સામાન્ય’નું આ
ગ્રીજીનું લક્ષણ પણુ સંભવે છે.

૩. વહુવ્યાપક સામાન્યમ્ । જે ધર્મ
વગેરે બધા પદાર્થોમાં વ્યાપક હોય તે સામાન્ય.

૪. અનુગતધર્મે વા । અથવા જે ધર્મ
અનેક પદાર્થોમાં અનુગત હોય તે સામાન્ય.

સામાન્યગુણ:—સંખ્યા, પરિમાણ,
પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ,
નૈમિત્તિક દ્રવત્વ, યુરુત્વ, વેગ, એ દશ ગુણો
સામાન્ય ગુણો કહેવાય છે. જેમને મતે સ્થિતિ-
સ્થાપકત્વ પૃથ્વી વગેરે ચાર દ્રવ્યોમાં રહેલું છે,
તેમને મતે એ ગુણ પણુ સામાન્યમાં ગણાય છે.

સામાન્યતોદદ્યમનુમાનમ્—કાર્યકારણ-
મિન્નલિઙ્ગકમનુમાન સામાન્યતો દદ્યમ્ ।
જે અનુમાનમાં કાર્યરૂપ લિંગ નથી, તેમ
કારણરૂપ લિંગ પણુ નથી, પણુ તે કાર્ય
કારણથી ભિન્ન લિંગ હોય છે, તે અનુમાન
સામાન્યતો દદ્ય કહેવાય છે. જેમ, ‘इदं
દ્રવ્યં, પૃથ્વીત્વાત્ ।’ (આ પદાર્થ દ્રવ્ય છે,
પૃથ્વી છે તેથી.) આ અનુમાનમાં પૃથ્વીત્વરૂપ
હેતુ વડે દ્રવ્યત્વરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ કરી છે.
તેમાં પૃથ્વીત્વ જાતિરૂપ લિંગ, દ્રવ્યત્વ જાતિ-
રૂપ સાધ્યનું કાર્ય પણુ નથી, તેમ કારણ
પણુ નથી; માટે એ અનુમાન ‘સામાન્યતોદદ્ય’
કહેવાય છે.

કોઈક અંશકાર તો એમ કહે છે કે, જે
અનુમાનમાં અન્વય વ્યાપ્તિ તથા વ્યતિરેક
વ્યાપ્તિ બંને હોય છે, એવું અન્વય વ્યતિરેક
અનુમાન તે ‘સામાન્યતોદદ્ય’ કહેવાય છે.
જેમ, ‘पर्वतो वह्निमान्, धूमवत्त्वात् ।’
(પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમાડાવાળો હોવાથી.)

એ અન્યવય વ્યક્તિરેકી અનુમાનને સામાન્ય-
તોદષ્ટ અનુમાન કહેવું.

સામાન્યપદાર્થ:—જાતિરૂપ સામાન્ય
પદાર્થ દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ, એ ત્રણ પદાર્થોમાં
રહે છે. સામાન્ય (૧) પર અને (૨) અપર
એવા બે પ્રકારનું છે. તેમાં દ્રવ્ય, ગુણ અને
કર્મ, એ ત્રણમાં રહેનારી સત્તા જાતિ
પરસામાન્ય કહેવાય છે; નવ દ્રવ્યો વિષે
રહેનારી દ્રવ્યત્વ જાતિ, તથા ચોવીશ ગુણોમાં
રહેનારી ગુણત્વ જાતિ, તથા પાંચ કર્મોમાં
રહેનારી કર્મત્વ જાતિ, એ સર્વ અપર
સામાન્ય કહેવાય છે. જાતિરૂપ સર્વ સામાન્ય
જાતિ હોય છે.

સામાન્યલક્ષણસન્નિકર્ષ:—ઇન્દ્રિયસન્નિવહ-
વિશેષ્યકજ્ઞાનપ્રવારીભૂત સામાન્ય સામાન્ય-
લક્ષણસન્નિકર્ષ: । ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિયોના
સંયોગાદિક સંબંધવાળો જે પદાર્થ છે, તે
પદાર્થ જેમાં વિશેષ્ય હોય. એવું જે ચાક્ષુષાદિક
જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનમાં પ્રકારીભૂત જે સામાન્ય
છે, તે સામાન્યને સામાન્યલક્ષણસન્નિકર્ષ
કહે છે. જેમ, સ્ત્રોત વગેરેમાં ધૂમની સાથે
ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો સંયોગ સંબંધ થયા પછી
'આ ધૂમાડો છે' એ પ્રકારનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ
થાય છે. તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના
સંયોગવાળો ધૂમ એ વિશેષ્ય છે, અને
ધૂમમાં રહેલી ધૂમત્વ જાતિ એ પ્રકાર છે.
માટે તે, ચક્ષુ ઇન્દ્રિય સંબંધ-ધૂમ વિશેષ્યક
પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવિષે પ્રકારરૂપ હોવાથી, તે
ધૂમત્વ જાતિ સામાન્ય લક્ષણસન્નિકર્ષ કહેવાય
છે. એ ધૂમત્વ જાતિરૂપ સામાન્ય સર્વ ધૂમોમાં
સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે. અર્થાત પૂર્વે
નાશ પામેલા તથા હવે પછી ઉત્પન્ન થનારા
જેટલા ધૂમ છે, તથા હમણાં વર્તમાન કાળમાં
રહેલા દેશાન્તરોમાં જેટલા ધૂમ છે, તે સર્વ
ધૂમોમાં એ ધૂમત્વ સામાન્ય, સમવાય સંબંધે
કરીને રહે છે. એ ધૂમત્વ જાતિરૂપ સામાન્યજ
ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો તે સર્વ ધૂમો સાથે સંબંધ છે,

માટે 'આ ધૂમ' એ પ્રકારનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ
થયા પછી તે ધૂમત્વરૂપ સામાન્ય લક્ષણ
સન્નિકર્ષ વડે 'સર્વે ધૂમો' એ પ્રકારનું તે
ધૂમોવિષયક અલૌકિક ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન
થાય છે.

એજ રીતે એક અગ્નિમાં 'આ અગ્નિ'
એ પ્રકારના ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ પછી અગ્નિત્વરૂપ
સામાન્ય લક્ષણ સન્નિકર્ષવડે સર્વ અગ્નિઓનું
અલૌકિક ચાક્ષુષ ઉત્પન્ન થાય છે. એજ રીતે
ત્વક્ આદિ ઇન્દ્રિયો વિષે પણ સમજવી.

સામાન્ય લક્ષણ સન્નિકર્ષમાં લક્ષણ એવું
પદ છે. એ લક્ષણ પદના બે અર્થ થાય છે.
એક તો લક્ષણ એટલે સ્વરૂપ; અને બીજું,
લક્ષણ એટલે વિષય. પહેલી રીતે 'સામાન્ય
છે લક્ષણ (સ્વરૂપ) જેનું એવો સન્નિકર્ષ'
એવો અર્થ થાય; અને બીજી રીતે 'સામાન્ય
છે લક્ષણ (વિષય) જેનો એવો સન્નિકર્ષ'
એવો અર્થ થાય. પહેલી રીતે 'ધૂમત્વાદિક
સામાન્ય,' એજ સન્નિકર્ષ થાય છે; અને
બીજી રીતે 'ધૂમત્વાદિક સામાન્યનું જ્ઞાન' એ
સન્નિકર્ષ થાય છે.

અત્યાર સુધી જે સામાન્ય લક્ષણ સન્નિ-
કર્ષનો અર્થ કર્યો તે પહેલી રીતે (એટલે
લક્ષણનો અર્થ સ્વરૂપ માનીને) કર્યો છે. હવે
બીજી રીતે અર્થ કરવાનું કારણ કહે છે:

'આ ધૂમ છે,' આ પ્રકારના જ્ઞાનની
ઉત્પત્તિ થયા પછી બીજે દિવસે તે ધૂમની
સાથે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયના સંયોગનો અભાવ છતાં
પણ તે ધૂમત્વરૂપ સામાન્ય ધૂમવિષે વિશ્વ-
માન છે, માટે તે ધૂમત્વરૂપ સામાન્ય લક્ષણ
સન્નિકર્ષવડે બીજે દિવસે પણ સર્વ ધૂમ
વિષયક અલૌકિક પ્રત્યક્ષ થવું જોઈએ, પણ
તેમ થતું નથી; માટે ધૂમત્વાદિક સામાન્યના
જ્ઞાનનેજ સામાન્યલક્ષણસન્નિકર્ષ માનવો
જોઈએ, એવો કેટલાક અન્યકારોનો મત છે.

સામાન્યવિધિ:—વિશેષ વિધિના અપવાદ
રૂપે જે વિધિ કહી હોય તે. જેમ,—“અગ્નિ-

ભોમીયં પશુમાલમેત । ”-(અગ્નિષોભીય પશુની હિંસા કરવી.) આ એક વિશેષ વિધિ છે. તેનો અપવાદ કરીને “ ન હિંસ્યાત્ સર્વામૂતાનિ ” સર્વ પ્રાણીઓની હિંસા ન કરવી. ” એવો વિધિ છે તે સામાન્ય વિધિ છે.

સામાન્યાત્યન્તાભાવઃ—જે ભૂતલમાં કાંઈ પણ પ્રકારનો ઘડો નથી એવા ભૂતલમાં ‘ આ ભૂતલમાં ઘડો નથી ’ એવી પ્રતીતિ થાય છે; એ પ્રતીતિવડે સિદ્ધ થયેલો ઘડોનો જે અત્યંતાભાવ છે, તે સામાન્યાત્યંતાભાવ કહેવાય છે.

સામાન્યાન્યોન્યાભાવઃ—‘ આ ભૂતલમાં તે ઘડો નથી ’ એ પ્રકારની પ્રતીતિવડે સિદ્ધ જે ભૂતલમાં ઘડોનો અન્યોન્યાભાવ છે, તે સામાન્યાન્યોન્યાભાવ કહેવાય છે.

સામાન્યાદહ્કારઃ—સામાન્યતોડહમિત્યમિમાનાત્મિકાચિત્તવૃત્તિઃ । સામાન્યપણે ‘ હું ’ એવી અભિમાનાત્મિકા ચિત્તવૃત્તિ.

સામીપ્યમ્—ધૃશ્વરની સમીપમાં રહેવાપણું (એક પ્રકારની મુક્તિ).

સારૂપ્યમ્—ઉપાસકને ધૃશ્વરના સમાન રૂપની પ્રાપ્તિ (એક પ્રકારની મુક્તિ).

સાધ્યમોક્ષ—ઉપાસકને જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે વ્યાપાર સિવાય પરમેશ્વરના સમાન ઐશ્વર્ય અને ભોગની પ્રાપ્તિ તે (એક પ્રકારની મુક્તિ).

સાલોક્યમ્—ધૃશ્વરના લોકમાં રહેવાપણું (એક પ્રકારની મુક્તિ).

સાવયવત્ત્વમ્—અવયવોથી ઉત્પન્ન થવાપણું.

સાદ્ગુણ્યશાસ્ત્રમ્—સમ્યગ્વિવિચ્ચ ક્યાયન્તે પ્રક્ટીક્રિયન્તે-વત્તાનિ પ્રકૃતિપુરુષપદાર્થરૂપાણિ યસ્મિન્સ્તત્ । જે શાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ એવા પદાર્થ રૂપ તત્ત્વોનું સારી રીતે વિવેચન કરીને તે પ્રકટ કરવામાં આવ્યા હોય તે શાસ્ત્ર.

સાંવાદિકઃ—ન્યાયિક.

સાંલિદ્ધિકમ્ સ્વભાવનિર્જિતમ્—નિમિતાન્ત-રાગ્ન્યમ્ । સ્વભાવથી જે સિદ્ધ હોય તે, એટલે

બીજા કોઈ નિમિત્તથી નહિ થયેલું. જેમ જળમાં સાંસિદ્ધિક દ્રવ્ય છે, એટલે સ્વભાવથી જળ દ્રવગુણવાળું છે. (લાખ, ધાતુઓ, વગેરે તાપના નિમિત્તથી ઓગળે છે, માટે તેમાં જે દ્રવ્ય છે તે નૈમિત્તિક દ્રવ્ય કહેવાય છે. સાંસિદ્ધિક નહિ.)

સિદ્ધત્ત્વમ્—નિષ્પન્નત્ત્વમ્ । નિષ્પન્ન થવાપણું. (નિષ્પત્તિ એટલે સિદ્ધ.)

સિદ્ધસાધનમ્ પૂર્વ સિદ્ધ અર્થની જે હેતુ વડે સિદ્ધિ કરવામાં આવે છે, તે હેતુ સિદ્ધસાધન કહેવાય છે. પ્રાચીન નૈયાયિકો સિદ્ધસાધન હેતુનો આશ્રયાસિદ્ધ હેત્વાભાસમાં અંતર્ભાવ કરે છે, અને નવીન નૈયાયિકોને મતે સિદ્ધસાધન એ નિગ્રહસ્થાનમાં આવી જાય છે. (‘ નિગ્રહસ્થાન ’ શબ્દ જુઓ) અથવા,

૨. પ્રમાણેનાવગતાર્થસાધનં (અનુમાનં) સિદ્ધસાધનમ્ । પ્રમાણથી નિશ્ચિત થયેલા અર્થનું પાણું અનુમાન કરવું તે સિદ્ધસાધન. જેમ, પર્વતમાં અગ્નિ નક્કી થયા પછી પણ ‘ પર્વતો વહિમાન ધૂમાત્ ’ એવું અનુમાન કરવું તે.

સિદ્ધાન્તઃ—પ્રમાણિક્ત્વેનામ્યુપગતોર્થઃ સિદ્ધાન્તઃ । શાસ્ત્રવેત્તા પુરૂષોએ પ્રમાણિકતા રૂપ વડે અંગીકાર કરેલો જે અર્થ છે, તેને સિદ્ધાન્ત કહે છે.

૨ પ્રમાણાનુપન્યાસેન પૂર્વપક્ષનિરાસકઃ સિદ્ધાન્તઃ । પ્રમાણાદિકત્વં કથન કરીને પૂર્વ પક્ષનું ખંડન કરનારા અર્થ તે સિદ્ધાન્ત.

એ સિદ્ધાન્ત ચાર પ્રકારનો છે: (૧) સર્વતંત્રસિદ્ધાન્ત, (૨) પ્રતિતંત્રસિદ્ધાન્ત, (૩) અધિકરણસિદ્ધાન્ત, અને (૪) અભ્યુપગમસિદ્ધાન્ત. એ ચારનાં ચારનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) સર્વતંત્ર સિદ્ધાન્તઃ—અર્થાં શાસ્ત્રોથી અવિરુદ્ધ એવો જે ચોતાના શાસ્ત્રવિષે અંગીકાર કરેલો સિદ્ધાન્ત તે સર્વતંત્રસિદ્ધાન્ત કહેવાય છે. જેમ—પ્રાણાદિકામાં ઇદ્રિયત્વનો અંગીકાર; ગંધાદિકા વિષે દ્રાણાદિક ઇદ્રિયોના અર્થપણાનો અંગીકાર; પૃથ્વી આદિક પાંચમાં ભૂતપણાનો અંગીકાર; ઇત્યાદિ.

૨. પ્રતિતંત્રસિદ્ધાન્ત—જે અર્થ વાદીએ અથવા પ્રતિવાદીએ એક જણાએ જ અંગીકાર કર્યો છે, ખીજાએ અંગીકાર કર્યો નથી, તે અર્થ પ્રતિતંત્ર સિદ્ધાન્ત કહેવાય છે. જેમ, મીમાંસકોના મત વિષે શબ્દના નિત્ય-પણાનો અંગીકાર છે, તે પ્રતિતંત્રસિદ્ધાન્ત.

૩. અધિકરણસિદ્ધાન્ત—જે અર્થની સિદ્ધિ થયા પછી પ્રસ્તુત અર્થની સિદ્ધિ થાય, તેને અધિકરણસિદ્ધાન્ત કહે છે. જેમ, બ્રહ્મ-કાદિ રૂપ કાર્યને પક્ષ માનીને, ઉપાધાન ગોચર અપરોક્ષ જ્ઞાન-ચિકીર્ષાકૃતિવાળા પુરૂષવડે જન્મત્વ સિદ્ધ કર્યા પછી ઈશ્વરનું સર્વજ્ઞપણું સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ એ અનુમાનનો આકાર આવેા થાય. જ્યુક્તાદિ કાર્ય ઉપાધાનગોચર-પરોક્ષજ્ઞાનચિકીર્ષાકૃતિમત્પુરુષજન્યં, કાર્યત્વાત્ ષટ્વત્. “બ્રહ્મકાદિ કાર્ય, ઉપાધાન ગોચર અપરોક્ષ જ્ઞાન, ચિકીર્ષા, અને કૃતિ, એ ત્રણથી યુક્ત એવા પુરૂષવડે જન્મ છે; કાર્ય છે માટે; ધરાની બેઠે.” આને અધિકરણ સિદ્ધાન્ત કહે છે, કેમકે ષટાદિ કાર્ય તો કુંભાર કરી શકે છે, કેમકે તેને ઉપાધાન જે મૃત્તિકા તે વિષે અપરોક્ષ જ્ઞાન છે, ઘડો કરવાની ઇચ્છા છે, અને કૃતિ રૂપ પ્રયત્ન પણ તે કરે છે; પણ બ્રહ્મક રૂપ કાર્ય તો અતીન્દ્રિય હોવાથી તેમાં ઈશ્વર સિવાય ખીજા કોઇને ઉપાધાન ગોચર અપરોક્ષ જ્ઞાનાદિ સંભવતાં નથી; માટે એવા જ્ઞાનવાળો બ્રહ્મકાદિનો કર્તા ઈશ્વર તે સર્વજ્ઞ હોવો જોઈએ. આવી રીતે ઈશ્વરનું સર્વજ્ઞત્વ સિદ્ધ કર્યું છે, માટે એ અધિકરણસિદ્ધાન્ત કહેવાય છે.

૪. અબ્યુપગમસિદ્ધાન્ત—સાક્ષાત્ સૂત્રમાં નહિ કથન કરેલા અર્થનો જે અંગીકાર અબ્યુપગમસિદ્ધાન્ત કહેવાય છે. જેમ મન વિષે ઇન્દ્રિયપણાનો અંગીકાર એ અબ્યુપગમ-સિદ્ધાન્ત છે.

સુત્રમ્—સર્વેષામનુકૂલતયા વેદાનોયં સુત્રમ્। સર્વ પ્રાણીઓને અનુકૂળતા રૂપે એટલે

ઇષ્ટવસ્તુ જે જ્ઞાનનો વિષય હોય છે, અર્થાત્ ઇષ્ટરૂપ જાણીને સર્વે પ્રાણી આ અમને પ્રાપ્ત થાઓ, એ પ્રમાણે જેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરે છે તે સુખ કહેવાય છે.

૨. ઇષ્ટસાધનતાજ્ઞાનાજન્યજન્યેચ્છાવિષયગુણઃ સુત્રમ્। આ અમારે ઇષ્ટનું સાધન છે, એ પ્રમાણે ઇષ્ટ સાધનતા જ્ઞાનવડે અજન્ય એવી જે જન્ય ઇચ્છા છે, તે ઇચ્છાનો જે વિષય હોય તથા ગુણ હોય તે સુખ કહેવાય. અહીં આમ સમજવાનું છે—શબ્દરૂપશીદિ વિષયો સુખરૂપ ઇષ્ટનાં સાધન છે, પણ સુખ કોઈ ખીજા ઇષ્ટનું સાધન નથી, કેમકે તે સુખ જ ઇષ્ટરૂપ છે, તેથી તે પોતેજ ઇષ્ટ છે. એવા સુખમાં કોઇકને જે ઇચ્છા થાય છે, તે સુખ માત્રના જ્ઞાન વડે જ જન્ય છે. ઇષ્ટ સાધનતા જ્ઞાનવડે જન્ય નથી, માટે ઇષ્ટ સાધનતા જ્ઞાનવડે અજન્ય અને ‘મને સુખ થાઓ’ એ પ્રમાણે સુખ માત્રના જ્ઞાનથી જન્ય એવી ઇચ્છા છે. તે ઇચ્છાના વિષયભૂત સુખ છે, અને તે ગુણ પણ છે, માટે ઉક્ત લક્ષણ સંભવે છે.

૩. લઘં સુહૃત્યનુમનવિષયગુણઃ સુત્રમ્। હું સુખી છું એ પ્રકારના માનસ પ્રત્યક્ષ રૂપ અનુભવનો જે વિષય હોય તથા ગુણ હોય તે સુખ.

૪. અન્યેચ્છાનવીનેચ્છા વિષયત્વે સતિ ભાવત્ સુત્રમ્। પોતાની ઇચ્છાનો વિષય ખીજાની ઇચ્છાને અધીન ન હોય એવું ભાવપણું તે સુખ.

૫. સત્ત્વપરિણામરૂપપ્રીત્યાત્મકચિત્તવૃત્તિવિશેષઃ સત્ત્વ ગુણના પરિણામ રૂપ ચિત્તની પ્રીતિ નામે એક પ્રકારની વૃત્તિ તે સુખ.

સુત્રગુણઃ—સુખ ગુણ કેવળ જીવાત્મામાં જ રહે છે. એ ચાર પ્રકારનો છે:—(૧) વૈષયિક, (૨) આભિમાનિક, (૩) માનોરથિક અને (૪) અભ્યાસિક. એ સવળાં સુખ અનિત્ય છે.

સુખાદિગોચર પ્રમા—સુખ દુઃખાદિને વિષય કરનારી અંતરપ્રત્યક્ષપ્રમા.

સુખાદિવિષયકપ્રમા—હું સુખી છું, હું દુઃખી છું, ઇત્યાદિ પ્રમા.

સુવિચારણા (જ્ઞાનભૂમિઃ)—શુદ્ધમુપસૃત્ય વેદાન્તવાક્યવિચારાત્મકશ્રવણમનનાત્મિકાવૃત્તિઃ । શુરની પાસે જઈને વેદાન્ત વાક્યના વિચારરૂપ શ્રવણ મનનરૂપ વૃત્તિ.

સુપુત્તિજાગ્રત્—સુપુત્યવસ્થાયાં સાત્ત્વિકી યા સુખાકારા વૃત્તિઃ (યદનન્તરં પ્રવુદ્ધસ્ય સુખમહમસ્વાપ્સમિતિ પરમર્શઃ) સા । સુપુત્તિ અવસ્થામાં જે સુખાકાર વૃત્તિ થાય છે (એટલે સુપુત્તિમાંથી જગ્યા જગ્યા પછી જાગેલાને હું સુખથી ઉંઘ્યો ' એવું જે સુખનું સ્મરણ થાય છે) તે સુપુત્તિ જાગ્રત કહેવાય.

સુપુત્તિસુપુત્તિઃ—સુપુત્યવસ્થાયાં યા તામસી વૃત્તિઃ (યદનન્તરં ગાઢ મૂઢાહમસ્વાપ્સમિતિ પરમર્શઃ) સા । જે તામસી ચિત્તવૃત્તિ (એટલે હું ગાઢ નિદ્રામાં ઉંઘ્યો, મેં કાંઈ જાણ્યું નહિ એવું જગ્યા પછી સ્મરણ થાય છે) તે સુપુત્તિસુપુત્તિ કહેવાય.

સુપુત્તિસ્વપ્નઃ—સુપુત્યવસ્થાયાં યા રાજસી વૃત્તિઃ (યદનન્તરં દુઃસ્વમહમસ્વાપ્સમિતિ પ્રવુદ્ધસ્ય પરમર્શઃ) સા । સુપુત્તિ અવસ્થામાં જે રાજસી વૃત્તિ (એટલે જગ્યા પછી ' મને સારી ઉંઘ આવી નહિ—હું દુઃખમાં ઉંઘ્યો ' એવું જે સ્મરણ થાય છે) તે સુપુત્તિસ્વપ્ન.

સુપુત્યવસ્થા-સંપ્રસાદાવસ્થા—જાગ્રત્ સ્વપ્નોભયમેગપ્રદકર્મોપરમે સતિ દ્વિવિધદેહાભિમાન-નિવૃત્તિદ્વારા વિશેષવિજ્ઞાનોપરમાત્મિકા યા બુદ્ધેઃ કારણાત્મનાવસ્થિતિઃ । જાગ્રત અને સ્વપ્ન બન્નેનાં ભોગ આપનારાં કર્મો વિરામ પામ્યા પછી રથૂલ અને સૂક્ષ્મ બન્ને દેહનું અભિમાન નિવૃત્ત થાય છે. તે વખતે બુદ્ધિનું વિશેષ વિજ્ઞાન પણ ઉપરામ પામે છે, અને બુદ્ધિ પોતાના કારણ અજ્ઞાન રૂપે રહે છે, તે સુપુત્તિ એને સંપ્રસાદ પણ કહે છે.

સુહૃદ્—પ્રત્યુપકારમનપેક્ષ્યોપકારી । ઉપકારના બદલામાં ઉપકારની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય ઉપકાર કરનારો તે ' સુહૃદ્ ' કહેવાય.

સૂક્ષ્મભૂતાનિ—અત્યક્ષ વ્યવહારને અયોગ્ય એવાં સૂક્ષ્મભૂત.

સૂક્ષ્મશરીરમ્—લિંગશરીરમ્—અપચીકૃત-ત્મભૂતકાર્યમ્ । અપચીકૃત પંચ ભૂતાનું કાર્ય તે સૂક્ષ્મશરીર અથવા લિંગ શરીર કહેવાય છે.

૨. દગ્ગોચરત્વે સતિ કારણદેહમિન્નત્ત્વમ્ । દૃષ્ટિથી ન દેખાય એવું હોઈને જે કારણ-શરીરથી ભિન્ન હોય તે શરીર સૂક્ષ્મ શરીર કે લિંગ શરીર.

સૂત્રમ્—અલ્પાક્ષરત્વે સતિ બહુર્થસૂચકત્વમ્ । થોડા શબ્દમાં ઘણા અર્થને સૂચવનારું (વાક્ય).

૨. અલ્પાક્ષરમસંદિગ્ધં, (ન્યાયવત્) સારવ-દ્વિશ્વતો મુખમ્ । અત્તોમમનવર્ચં ચ સૂત્રં સૂત્રવિદો વિદુઃ ॥૧૧॥ જે વાક્ય થોડા અક્ષરોવાળું, સંદેહ રહિત, (ન્યાયવાળું અથવા) સારવાળું, સર્વ તરફથી અર્થ યથા શકે એવું એટલે એકજ અર્થને ઉદ્દેશીને કહેલું છતાં તેવા તેવા બધા પ્રસંગે લાગુ પડે એવું, રોડાણુ વગરનું અને દોષ રહિત હોય તેને સૂત્ર કહે છે.

સૂત્રાત્મા—હિરણ્યગર્ભઃ; સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ-શરીર. કપડાંમાં સૂત્રની પેઠે સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી સૂત્રાત્મા કહેવાય છે.

સૃષ્ટિઃ—ઉત્પત્ત્યનુકૂલવ્યાપારવિશેષઃ । ઉત્પત્તિ કરવાને અનુકૂળ એવો અમુક વ્યાપાર.

સૃષ્ટિદ્વયમ્—એ પ્રકારની સૃષ્ટિઃ (૧) યુગપત્ એટલે એકજ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થવી તે; અને (૨) ક્રમ સૃષ્ટિ એટલે માયા, મહત્ત્વ, અહંકાર, પંચ મહાશૂત, ઇત્યાદિ ક્રમે સૃષ્ટિ થવી તે. અથવા, દૃષ્ટિસૃષ્ટિ અને સૃષ્ટિદૃષ્ટિ, એવા પણ બે પ્રકાર છે. (તે તે શબ્દ જુઓ)

સેવા—સર્વભાવેનાચાર્યાનુકૂલકારિત્વમ્ । સંપૂર્ણ ભાવથી આચાર્યને અનુકૂળ હોય તેમ કરવું, તે સેવા.

સોપાધિકમેદત્ત્વમ્—ઉપાધિસત્તાવ્યાપ્યસત્તા-ક્ત્વમ્ । જેનું સત્તાવાળા હોવાપણું (એટલે અસ્તિત્વ) ઉપાધિનું સત્તાનું વ્યાપ્ય હોય છે તે સોપાધિકમેદત્ત્વ કહેવાય છે.

સોપાધિકભ્રમ:—ઉપાધિસત્તાનિરૂપણાધી-
નનિરૂપણમ્ । જે ભ્રમ અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન થયા
છતાં પણ નિવૃત્ત થતો નથી, તે સોપાધિક
ભ્રમ કહેવાય છે. (અર્થાત્ ‘ આ ભ્રમ છે ’
એમ જાણ્યા છતાં પણ ઉપાધિ ચાલુ રહે
ત્યાં સુધી ભ્રમ પણ ચાલુ રહે તે સોપાધિક
ભ્રમ.) એ બે પ્રકારનો છે: (૧) આહ-
સોપાધિકભ્રમ અને (૨) આંતરસોપાધિક ભ્રમ.

(૧) આહસોપાધિક ભ્રમ—આ
ભ્રમ ઉપાધિને લીધે થયેલો હોય છે. જેમ,
રાતા ફૂલરૂપ ઉપાધિને લીધે સ્ફટિકમાં રાતા-
પણું દેખાય છે, તે આહસોપાધિક ભ્રમ છે.

(૨) આંતરસોપાધિક ભ્રમ—કર્મ
રૂપે પરિણામ પામેલી અવિદ્યાના કાર્યરૂપ
હોવાથી કર્તાપણાનો ભ્રમ, એ આંતરસોપાધિક
ભ્રમ જાણવો.

સૌત્રાન્તિક:—બોદ્ધમાર્ગનો ત્રીજો અનુ-
યાયી. તેનું માનવું એમ છે કે આહ પદાર્થોનું
અસ્તિત્વ તો છે, પણ તે પ્રત્યક્ષ થતું નથી;
વિજ્ઞાનમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેથી તેનું
અનુમાન થાય છે. અર્થાત્ સૌત્રાન્તિક આહ
અર્થનું અસ્તિત્વ તો માને છે, પણ તે પદાર્થો
કેવળ અનુભૂતિ જ્ઞાનનો વિષય છે એમ
માને છે.

સ્તુતિ:—આરોપ્યગુણકથનમ્ । કોઇ પદાર્થ-
થીદિમાં ગુણનું આરોપણ કરીને તેનું કથન
કરવું તે સ્તુતિ.

(૨) ગુણનિષ્ઠગુણાભિધાનમ્ । ગુણવાળામાં
રહેલા ગુણોનું કથન તે સ્તુતિ.

સ્તુત્યર્થવાદ:—સાક્ષાદ્વિષ્યર્થસ્ય પ્રસંગસાર્યકં
વાક્યમ્ । વિધેય અર્થનું સાક્ષાત્ પ્રશંસા
કરનારું વાક્ય.

સ્તોત્રમ્—સામગાનવિશિષ્ટપ્રકરણકં ગુણાભિ-
ધાનમ્ । સામગાનયુક્ત મંત્રપ્રકરણ—જેમાં (દ્રવ્ય-
દેવતાદિના) ગુણનું કથન કરેલું હોય છે તે.

૨. સામાન્યતઃ કોઇ પણ દેવાદિની
સ્તુતિના શ્લોક.

સ્તોમ:—અર્થશૂન્યત્વે સતિ ઉચ્ચારણમાત્ર-
પ્રયોજનત્વમ્ । જેમાં અર્થ કાંઇ હોય નહિ,
એમ છતાં ઉચ્ચારણ કરવું એજ જેમાં પ્રયોજન
હોય છે એવા અક્ષરાદિ. જેમ, સામવેદમાં
જ્ઞાનના સ્વર પરિપૂરણાર્થ જે અર્થશૂન્ય શબ્દો
આવે છે તે. જેમ, ‘ ઇલા-હોઈ ’ વગેરે.

સ્તોમ:—પોતાના ગુણ પ્રકટ કરવા તે.
૨. સમૂહ. ૩. યજ્ઞ. ૪. સ્તુતિ. ૫. ધન. ૬.
મસ્તક. ૭ ધાસ કે ધાન્યના છોડ. ૮. ભાવો.

સ્થાલમ્—તત્ત્વવહારજન્યશબ્દવોધવિષયઃ ।
તે તે વ્યવહારથી ઉત્પન્ન થતો શબ્દના બોધનો
વિષય હોય તે.

સ્થાનમ્—સ્વામિપ્રાયજોધાનુકૂળ સ્થિતિઃ ।
પોતાનો અભિપ્રાય સમજવાને અનુકૂલ સ્થિતિ.

૨. સન્નિધિવિશેષત્વં સ્થાનમ્ । (મીમાંસકોને
મતે) અમુક પ્રકારની સમીપતા તે સ્થાન.

સ્થાયિત્વમ્—સમયિકકાલજ્ઞાતિત્વમ્ । ધણું
કાળ સુધી રહેવાપણું—સ્થિરપણું—ટકાઉપણું.

સ્થિતપ્રજ્ઞ:—‘હું બ્રહ્મ છું’ એવું જ્ઞાન
ચલાયમાન થતું નથી, તે પુરૂષ સ્થિતપ્રજ્ઞ
કહેવાય.

સ્થિતિસ્થાપક:—પૃથિવીવૃત્તિશક્તિમનોદૃષ્ટ-
વૃત્તિસંસ્કારત્વવ્યાપ્યજાતિમાન્ સ્થિતિસ્થાપકઃ ।

પૃથ્વીમાં રહેનારા ગુણમાં રહેનારી તથા મનમાં
રહેનારા પદાર્થોમાં નહિ રહેનારી, તથા
સંસ્કારત્વ જાતિની વ્યાપ્ય જે (સ્થિતિ-
સ્થાપકત્વ) જાતિ છે, તે જાતિવાળો ગુણ
સ્થિતિસ્થાપક કહેવાય છે. અર્થાત્, પૃથ્વીમાં
રહેનારા સ્થિતિસ્થાપક ગુણમાં સ્થિતિસ્થા-
પકત્વ જાતિ સમવાય સંબંધથી રહેલી છે
માટે તે પૃથિવીવૃત્તિવૃત્તિ કહેવાય છે; વળી તે
સ્થિતિસ્થાપક ગુણ મનમાં રહેતો નથી,
માટે તે સ્થિતિસ્થાપકત્વ જાતિ મનમાં રહેનારા
વેગાદિકમાં અવૃત્તિ (ન રહેનારી) પણ છે;
એ સ્થિતિસ્થાપકત્વ જાતિ સંસ્કારત્વ જાતિની
વ્યાપ્ય પણ છે. (‘ સ્થિતિસ્થાપકસંસ્કાર ’

શબ્દ બુદ્ધિ.) એવી સ્થિતિસ્થાપકત્વ જાતિ સમવાય સંબંધથી સર્વ સ્થિતિસ્થાપકોમાં રહે છે, માટે ઉક્ત લક્ષણ સંભવે છે.

સ્થિતિસ્થાપકસંસ્કાર:—યથાપૂર્વસંયોગ-જનકક્રિયાહેતુઃ । પૂર્વે જેવો હોય તેવો સંયોગ ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયારૂપ કર્મનો હેતુ તે સ્થિતિસ્થાપક સંસ્કાર.

૨. અન્યથા કરેલી વસ્તુની પૂર્વે હતી તેવી સ્થિતિ કરાવનારો સંસ્કાર તે સ્થિતિ-સ્થાપક સંસ્કાર કહેવાય છે. જેમ, ઝાડની ડાળી, ધતુખ, નેતરની સોટી, ઇલાદિ.

સ્થિરપ્રજ્ઞા—યોગાભ્યાસથી જેણે ચિત્ત વશ કર્યું છે, એવા મનુષ્યની બુદ્ધિ નિરંતર અહમતુજ ચિંતન કરે છે ત્યારે તે જ્ઞાન સ્થિર-પ્રજ્ઞા કહેવાય છે.

સ્થૂલશરીરત્વમ્—પૃથ્વીકૃતપદ્મભૂતકાર્યત્વે સત્તિ હ્યોગચરત્વમ્ । પંચીકૃત પંચભૂતોતું કાર્ય હોઇને જે નેત્રથી જણાય એવું હોય છે તે શરીર સ્થૂલશરીર કહેવાય છે.

૨ શુક્રશોણિતનિમિત્તત્વે સત્તિ અધ્યાદિ-સમુદાયત્વમ્ । પૌર્થ અને રક્તથી બનેલું હોઇને જે હાડકાં વગેરેના સમુદાયરૂપ હોય તે સ્થૂલ શરીર. સ્થૂલ શરીર ચાર પ્રકારનાં હોય છે: (૧) જરાયુજ, (૨) અંડજ, (૩) સ્વદેજ, અને (૪) ઉદ્ભિજન. (ખીજું લક્ષણ માત્ર પહેલા બે પ્રકારનાં શરીરોને જ લાગુ પડે છે.)

સ્થૂલભૂતાનિ—પંચીકરણપણાને પામેલાં જે પાંચ મહાભૂતા છે, તે સ્થૂલ ભૂતા કહેવાય છે. એ સ્થૂલભૂતા અપંચીકૃત સુક્ષ્મભૂતાના તામસ અંશમાંથી ઉપજેલાં છે.

સ્નેહ:—ચૂર્ણાદિપિષ્ઠીમાવહેતુર્ગુણઃ સ્નેહઃ । ચૂર્ણ, ધૂળ, આદિક દ્રવ્યોનો પિંડીલાવ (ગોળા બનાવવાપણું) કરવામાં ઉપયોગી જે સંયોગ વિશેષ છે, તે સંયોગ વિશેષરૂપ પિંડીલાવના નિમિત્ત કારણરૂપ જે ગુણ છે, તેને સ્નેહ કહે છે.

૨. સાંસિદ્ધિકદ્રવ્યભિન્નત્વે સત્તિ ચૂર્ણાદિ-પિષ્ઠીમાવહેતુર્ગુણઃ સ્નેહઃ । સાંસિદ્ધિક દ્રવ્યત્વથી ભિન્ન હોઇને ચૂર્ણાદિના પિંડીલાવના હેતુ જે ગુણ તે સ્નેહ કહેવાય છે.

૩. જલેતરસમવેતાશ્ચિત્તજલસમવેતશ્ચિત્તગુણત્વ-વ્યાપ્યાવ્યાપ્યજાતિમાન્ સ્નેહઃ । જળથી ભિન્ન પૃથ્વી આદિકવિષે સમવેત વસ્તુમાં ન રહેનારી, તથા જળવિષે સમવેત વસ્તુમાં રહેનારી, ગુણત્વ જાતિની વ્યાપ્ય જાતિની અવ્યાપ્ય એવી જે જાતિ છે, તે જાતિવાળો ગુણ તે સ્નેહ કહેવાય છે. હવે સ્નેહગુણ કેવળ જળમાત્રમાં જ રહે છે, જળથી ભિન્ન પૃથ્વી આદિક દ્રવ્યોમાં રહેતો નથી. એવા સ્નેહ ગુણમાં રહેનારી જે સ્નેહત્વ જાતિ છે, તે જળથી ધતર પૃથ્વી આદિક દ્રવ્યો વિષે સમવેત ગંધાદિ ગુણોમાં અવૃત્તિ છે, તેમ જળમાં સમવાય સંબંધથી રહેલા સ્નેહ ગુણમાં વૃત્તિ (રહેનારી) છે, તથા ગુણત્વ જાતિના વ્યાપ્ય રૂપવાદિક જાતિઓની અવ્યાપ્ય છે. એવી સ્નેહત્વ જાતિ સર્વ સ્નેહોમાં રહે છે, માટે સ્નેહત્વ એ લક્ષણ નિર્દોષ છે.

૪. દર્શન સ્પર્શતે વાપિ શ્રવણે માપણેડપિ કા । યત્ર દ્રવ્યત્વન્ટરર્થ સસ્નેહ इति कथ्यते । ॥૧॥ જેના દર્શન, સ્પર્શન, શ્રવણ કે ભાવણથી ન્યાં અંતઃકરણ દ્રવે છે તેને સ્નેહ કહે છે.

સ્નેહગુણ:—સ્નેહ ગુણઃ (૧) પ્રકૃષ્ટ સ્નેહ અને (૨) અપ્રકૃષ્ટ સ્નેહ, એવા બે પ્રકારવાળો છે, તથા તે એક જળમાં જ રહે છે. તેમાં તેજ વગેરેમાં રહેલા જળમાં તો પ્રકૃષ્ટ સ્નેહ રહે છે અને કૃત્રા વગેરેના જળમાં તો અપ્રકૃષ્ટ સ્નેહ રહે છે એ સ્નેહ પરમાણુરૂપ નિત્ય જળમાં નિત્ય હોય છે અને દ્રવ્યકાદિક અનિલ જળમાં અનિત્ય હોય છે.

સ્પર્શ:—ચક્ષુરગ્રાહ્યત્વગ્રાહ્યશ્ચિત્તગુણત્વવ્યા-પ્યજાતિમાન્ સ્પર્શઃ । યક્ષુ ઇન્દ્રિયવડે અગ્રાહ્ય તથા ત્વક્ ઇન્દ્રિયવડે ગ્રાહ્ય એવી વસ્તુમાં રહેનારી-ગુણત્વ જાતિની વ્યાપ્ય જાતિ—

(સ્પર્શત્વ), તે જાતિવાળો ગુણ સ્પર્શ કહેવાય છે.

૨. ત્વગ્નિન્દ્રિયાત્રાણોગુણઃ સ્પર્શઃ । જે ગુણ માત્ર ત્વક ઊદ્રિય વડે જ પ્રદણ કરી શકાય છે તે સ્પર્શ.

સ્પર્શગુણઃ—સ્પર્શ ગુણઃ (૧) શીત, (૨) ઉષ્ણ અને (૩) અનુષ્ણાશીત, એમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે; તથા તે પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ, એ ચાર દ્રવ્યોમાં રહે છે. તેમાં, જળમાં શીત સ્પર્શ રહે છે; તેજમાં ઉષ્ણ સ્પર્શ રહે છે; અને પૃથ્વી તથા વાયુમાં અનુષ્ણાશીત સ્પર્શ રહે છે. એ સ્પર્શ પરમાણુ રૂપ નિત્ય જળમાં, તથા નિત્ય તેજમાં, તથા પરમાણુ રૂપ નિત્ય વાયુમાં નિત્ય હોય છે; અન્યત્ર અનિત્ય હોય છે.

સ્પષ્ટવ્રક્ષાલિઙ્ગકત્વમ્—વિવચવાચ્યે વ્રક્ષ-ધર્મેત્યા નિર્ણાતવ્રક્ષાલિઙ્ગકત્વમ્ । વિષય રૂપ શ્રુતિ વાક્યમાં 'આ વાક્ય બ્રહ્મનું પ્રતિપાદક છે' એમ જણાવનારે બ્રહ્મનું લિંગ હોય અને તેથી એ લિંગ બ્રહ્મના ધર્મ રૂપે સ્પષ્ટ પ્રતીત થતું હોય તે વાક્ય સ્પષ્ટ બ્રહ્મલિંગવાળું કહેવાય.

સ્ફૂર્તિઃ—પ્રકટ થતું; અનુભવ થતો; મનમાં સમજવું તે.

સ્ફુટત્વમ્—તદ્વિષયકજિજ્ઞાસાનધીનપ્રતિ-પ્રતિવિષયત્વમ્ જે વિષયનું જ્ઞાન તે સંજ્ઞા જિજ્ઞાસાને અધીન ન હોય (અર્થાત્ તે સમ-જવામાં કાંઈ પૂછવાપણું ન રહેતું હોય) તેવા જ્ઞાનનું વિષયપણું તે સ્ફુટત્વ.

સ્ફોટઃ—વર્ણાતિરિક્તો વર્ણાભિવ્યૂહયો ડર્ઘ પ્રત્યાયકો નિત્યશબ્દઃ સ્ફોટઃ । પદમાં રહેલા વર્ણો વડે અભિવ્યંજ્ય એવો અને વર્ણોથી ભિન્ન અર્થને જણાવનારો નિત્ય શબ્દ તેને સ્ફોટ કહે છે. અર્થાત્ પદમાંના વર્ણોથી કે વર્ણ સમુદાય રૂપ પદથી પદનો અર્થ સમજાતો નથી, પણ વર્ણ કે વર્ણસમુદાયમાંથી વ્યંજના શક્તિ વડે અર્થ સ્ફુટ થાય છે, તેને 'સ્ફોટ' કહે છે, એવી વૈયાકરણીની માન્યતા છે.

૨. સ્ફુટતિ અભિવ્યક્તો મવત્વયોઽસ્માદિતિ સ્ફોટઃ । જેના વડે અર્થ ક્ષુદ્રી નીકળે છે એટલે સ્ફુટો થાય છે, તેને સ્ફોટ કહે છે.

૩. અર્થનિષ્ઠવિષયતાપ્રયોજકશક્તિમત્ત્વં સ્ફોટઃ । અર્થમાં રહેલી (શબ્દની) વિષયતાનો હેતુ જે (શબ્દનું) શક્તિમાનપણું તે સ્ફોટ.

સ્મરણમૈથુનમ્—ક્રોધ પણ સ્ત્રીને પોતાના મનમાં ભોજ્ય તરિકે ચિંતવન તે.

સ્મારિકાશક્તિઃ—વેદાન્તીઓના મત પ્રમાણે ઘટત્વ જાતિ વિશિષ્ટ ઘટ વ્યક્તિ વિષે જે શક્તિ કથન કરી છે. તે અર્થાત્ જાતિ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ વિષયક પદોની શક્તિ તે 'સ્મારિકાશક્તિ' કહેવાય છે.

સ્મૃતિઃ—સંસ્કારમાત્રજન્યં જ્ઞાનં સ્મૃતિઃ । સંસ્કારમાત્ર વડે જન્ય જે જ્ઞાન છે તે જ્ઞાન સ્મૃતિ કહેવાય છે; જેમ, પૂર્વે અનુભવ કરેલાં માતાપિતાદિકાનું, 'તે મારા માતા હતી, તે મારા પિતા' એ પ્રકારે મનુષ્યને અનુભવ-જન્ય સંસ્કારથી કાળાન્તરમાં સ્મરણ થાય છે. એ સ્મરણ અને સ્મૃતિ શબ્દો એકજ અર્થના વાચક છે.

૨. અનુભૂતવિષયધિકાનવગાહિ જ્ઞાનમ્ । અનુભવેલા વિષય કરતાં અધિકતે વિષય ન કરનાર જ્ઞાન, તે સ્મૃતિ.

૩. પ્રમાકરણાજન્યત્વે સતિ સંસ્કારજન્યજ્ઞાનમ્ । પ્રમાનું કરણ જે નેત્રાદિ પ્રમાણ તેવડે જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થયું હોય, પણ સંસ્કારથી ઉપજ્યું હોય તે જ્ઞાન સ્મૃતિ કહેવાય છે.

૪. હૃદ્યુતસંસ્કારમાત્રજન્યં જ્ઞાનમ્ । હૃદ્યુત (પ્રકટ થયેલા) સંસ્કાર માત્રથીજ ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન તે સ્મૃતિ.

૫. ચિરાનુભૂતાર્યસ્મરણશક્તિઃ—વૃણા વખત પહેલાં અનુભવ કરેલા અર્થનું સ્મરણ કરવાની શક્તિ તે સ્મૃતિ.

સ્મૃતિશાસ્ત્રમ્—ધર્મશાસ્ત્રમ્—વેદાર્યસ્મર-ણપૂર્વકં રચિતં શાસ્ત્રમ્ । વેદના અર્થનું પ્રથમ સ્મરણ કરીને પછી તે ઉપરથી રચેલું શાસ્ત્ર.

૨. ઋષિપ્રણીતત્વે સતિ વેદાર્થાનુભવજન્યત્વે સતિ વેદાર્થાનુવાદકઃ । જે ગ્રંથ ઋષિઓએ રચેલો હોય તથા વેદના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તેમજ વેદના અર્થનો અનુવાદ કરતો હોય તે સ્મૃતિ. જેમ,—મનુસ્મૃતિ, પરાશર સ્મૃતિ, વગેરે એને ધર્મશાસ્ત્ર પણ કહે છે.

સ્મૃત્યુદ્ભોધકહેતવઃ । સાદૃશ્ય જ્ઞાન, અદૃષ્ટ, ચિંતા અને સંબંધીનું દર્શન એ ચાર સ્મૃતિના ઉદ્ભોધક હેતુઓ છે. જેમ:—

(૧) સાદૃશ્યજ્ઞાન—ચક્રચક્રી છીપ જોધને રૂપાની સ્મૃતિ થઇ આવે છે; અહીં સાદૃશ્યજ્ઞાન સ્મૃતિનું ઉદ્ભોધક થાય છે.

(૨) અદૃષ્ટ—આલકને ભૂખ લાગતાં સ્તનપાન શોધે છે; એમાં અદૃષ્ટ સ્મૃતિનું ઉદ્ભોધક છે.

(૩) ચિંતા (ચિંતન)—ભૂલી ગયેલા શ્લોકાદિને સંભારી કાઢવાને તેનું ચિંતન કરવામાં આવે છે; અહીં ચિંતા સ્મૃતિની ઉદ્ભોધક છે.

(૪) સંબંધીદર્શન—આપ દીકરાને સાથે જોયા પછી એકલા દીકરાને દેખીને આપની સ્મૃતિ થઇ આવે છે; અહીં સંબંધી દર્શન સ્મૃતિનું ઉદ્ભોધક છે.

સ્વગતભેદઃ—સ્વાવયવૈઃ કૃતો ભેદઃ । અંગીને અંગ સાથે કે અવયવીને અવયવ સાથે જે ભેદ તે. જેમ, વૃક્ષને પોતાનાં પત્ર, પુષ્પ, ડાળાં, વગેરે સાથે જે ભેદ છે, તે સ્વગત ભેદ કહેવાય છે.

સ્વત ઉત્પત્તિકત્વમ્—સ્વતઃપ્રામાણ્યવાદ-ધાગનુક્રમાવકારણાનપેક્ષજ્ઞાનસામગ્રીજન્યત્વમ્ । આગતુક ભાવરૂપ કારણોની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ્ઞાનની સામગ્રી (હેતુઓ) થી જે જન્યપણું તે સ્વતઉત્પત્તિકત્વ અથવા સ્વતઃપ્રામાણ્યવાદ કહેવાય છે.

૨. દોષાભાવસદ્કૃતજ્ઞાનસામગ્રીજન્યત્વમ્ । દોષના અભાવવાળી જ્ઞાનની સામાન્ય સામગ્રીથી જન્ય હોવાપણું.

૩. વિજ્ઞાનસામગ્રીજન્યત્વે સતિ તદતિરિક્તહેત્વ-જન્યત્વમ્ । જ્ઞાનની સામગ્રીથી જન્ય હોઈને તેનાથી ભિન્ન હેતુઓવડે જે અજન્યપણું તે સ્વતઃ ઉત્પત્તિકત્વ.

સ્વતન્ત્રઃ—કર્તુમર્તુમન્યથા વા કર્તુ સમર્થઃ । કોઈ કાર્ય કરવાને અથવા ન કરવાને અથવા કરેલાને ખીજી રીતે કરવાને જે સમર્થ હોય તે સ્વતંત્ર.

૨. કારકાન્તરવ્યાપારાનધીનત્વે સતિ કાર-કર્ત્ત્વ સ્વતન્ત્રમ્ । ખીજા કારકોના (કર્તાદિ વગેરે છ કારકમાંથી કોઈના) વ્યાપારને આધીન ન હોઈને પોતે કારક હોય તે સ્વતંત્ર.

૩. દૂરવ્યાપારાનધીન વ્યાપારસ્વત્ત્વમ્ । ખીજાના વ્યાપારને અધીન ન હોઈને જે વ્યાપારવાળું હોવાપણું તે સ્વતંત્રત્વ.

સ્વતન્ત્રોચ્ચારણમ્—અન્યવીચત્વાર્થતાત્પર્યો-ચ્ચારણાનધીનોચ્ચારણમ્ । ખીજાએ પોતાના ઉચ્ચારણમાં જે અર્થની કલ્પના કરી હોય તે અર્થના તાત્પર્યવાળા ઉચ્ચારણને આધીન ન રહીને જે ઉચ્ચારણ કરવું તે.

સ્વતોગ્રાહ્યાત્મ—યાવત્સ્વાશ્રયગ્રાહકગ્રાહ્ય-ત્વમ્ । પ્રમાત્વ ધર્મનું આશ્રયભૂત જે પ્રમાણન છે, તે પ્રમાણના જેટલા ગ્રાહક છે, તેમનાવડે પ્રમાત્વમાં જે ગ્રાહ્યતા છે, એજ એ પ્રમાત્વમાં સ્વતોગ્રાહ્યતા છે. જેમ,—પ્રમાત્વ આશ્રયભૂત ' આ ઘડો ' એવું વૃત્તિજ્ઞાન છે. તે વૃત્તિજ્ઞાનને ગ્રહણ કરનાર સાક્ષી ચૈતન્ય છે. તે સાક્ષી ચૈતન્યથી વૃત્તિજ્ઞાનની પેઠે પ્રમાત્વનું પણ ગ્રહણ કરાય છે. એજ તે પ્રમાત્વમાં સ્વતોગ્રાહ્યતા છે.

૨. દોષાભાવસદ્કૃતયાવત્સ્વાશ્રયગ્રાહકસામગ્રી-ગ્રાહ્યત્વમ્ । દોષના અભાવ સહિત (અથવા દોષનો અભાવ હોઈને) પ્રમાત્વ ધર્મનું આશ્રયભૂત જે પ્રમાણ તેની ગ્રાહક સામગ્રી (સાક્ષી) વડે જે પ્રમાત્વનું ગ્રાહ્યપણું તે સ્વતોગ્રાહ્યત્વ.

૩. જ્ઞાનગ્રાહકસામગ્રીજન્યગ્રહવિષયત્વમ્ । જ્ઞાન-
ની ગ્રાહક સામગ્રીથી જન્ય એવું ગ્રહણનું
વિષયત્વ (એટલે ગ્રાહ્યત્વ) તે સ્વતોગ્રાહ્યત્વ.

સ્વતઃ પ્રમાત્વમ્—જાગત્તુકમાવકારણાનપેક્ષ-
જ્ઞાનસામાન્યસામગ્રી પ્રયોજ્યત્વમ્ । આગતુંક એવા
ભાવરૂપ કારણની અપેક્ષા વગર જ્ઞાનની
સામાન્ય સામગ્રીથી જન્યત્વ તે સ્વતઃ પ્રમાત્વ.

સ્વતઃ પ્રમાણમ્—અન્યપ્રમાણનિરપેક્ષસ્વાય-
બોધનસમર્થમ્ । ખીજ પ્રમાણની અપેક્ષા
રાખ્યા સિવાય પોતાના અર્થનો ઓધ કરવાનું
સામર્થ્ય તે સ્વતઃ પ્રમાણ, જેમ, વેદ વાક્ય
સ્વતઃ પ્રમાણ છે, કેમકે તેમાંના અર્થને સાચીત
કરવાને ખીજા પ્રમાણની અપેક્ષા નથી. (ગુઓ
પૂર્વ મીમાંસા અ. ૧ પા. ૧)

સ્વત્ત્વમ્—શાસ્ત્રસન્મતયથેષ્ટવિનિયોગાર્હત્વમ્ ।
શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છા મુજબ
પદાર્થની યોજના કરવાને (પદાર્થનું) યોગ્ય-
પણું તે સ્વત્ત્વ.

સ્વઘા—પિતૃદેશેન દ્રવ્યત્વાગઃ । પિતૃએને
ઉદેશીને દ્રવ્ય (પુષ્પપત્ર અન્નપાનાદિ) અર્પણ
કરવું તે સ્વઘા.

સ્વપ્નજાગૃત્—સ્વપ્ને મિત્રાદિપ્રાપ્તિઃ । સ્વપ્ન-
માં મિત્ર વગેરેની મુલાકાત થવી તે
સ્વપ્ન જાગૃત.

સ્વપ્નજ્ઞાનમ્—પુરીતત્ નામની સૂક્ષ્મ
નાડીમાં મન સ્થિત થાય છે ત્યારે સુષુપ્તિ
થાય છે; અને પુરીતત્માંથી બાહ્યદેશમાં મન
સ્થિત થાય છે ત્યારે જાગૃત થાય છે; પણ
પુરીતત્ દેશ તથા બાહ્યદેશ એ બંનેના સંધિ
વિષે મન સ્થિત થાય છે, ત્યારે સ્વપ્ન થાય
છે. એ સ્વપ્ન પુષ્પપાપરૂપ અદૃષ્ટ વિશેષથી
પણ જન્ય હોય છે, તથા જાગૃત સમયની
ખાસ ચિંતા (ચિંતન)થી પણ જન્ય હોય છે,
તેમ વાત, પિત્ત, કફરૂપ ધાતુ દોષથી પણ
જન્ય હોય છે. (એનો (સ્વપ્નજ્ઞાનનો) માનસ
વિષય જ્ઞાનમાં સમાવેશ થાય છે.)

સ્વપ્નસુષુપ્તિઃ—જાગૃદશાયાં વક્તુમશક્ત્યં
યત્કિંચિત્સ્વપ્નેઽનુમયતે તત્ સ્વપ્નસુષુપ્તિરિત્યુચ્યતે ।
જાગ્યા પછી (વિસ્મૃતિ આદિ કારણથી)
કહેવાને અશક્ત એવું જે કંઈ સ્વપ્નમાં અનુ-
ભવવામાં આવે છે, તે અવસ્થા સ્વપ્નસુષુપ્તિ
કહેવામાં આવે છે.

સ્વપ્નસ્વપ્નઃ—સ્વપ્નેઽપિ સ્વપ્નો મયા દૃષ્ટ
ઈતિ બુદ્ધિઃ । સ્વપ્નમાં મને વળી ખીજું સ્વપ્ન
આનું એવી બુદ્ધિ થાય છે તે.

સ્વપ્નાવસ્થા—ઇન્દ્રિયાજન્યવિષયગોચરાપેક્ષ
જ્ઞાન્તઃકર્તૃગૃહ્યત્વત્વા । ઇન્દ્રિયોવડે ગ્રહણ કરવાને
અયોગ્ય એવા વિષયોને અપેક્ષાપણે (પ્રત્યક્ષ-
પણે) વિષય કરનારી એવી અંતઃકરણની
વૃત્તિની અવસ્થા તે સ્વપ્નાવસ્થા

૨. જાગ્રમોગપ્રદર્શનપરમે સતિ ઇન્દ્રિયોપરમે
જાગ્રદનુભવજન્યસંસ્કારોદ્ભૂતવિષયતજ્ઞાનાવસ્થા ।
જાગ્રત અવસ્થામાં ભોગ આપનારાં કર્મ
વિરામ પામ્યે છતે અને ઇન્દ્રિયો પણ પોતાના
વિષયોને ગ્રહણ કર્યાંથી વિરામ પામ્યે છતે,
જાગ્રતના અનુભવથી ઉત્પન્ન થનારા સંસ્કાર-
વડે ઉદ્ભૂતરૂપવાળા વિષયો તથા તેમનું
જ્ઞાન જે કાળે થાય છે તે અવસ્થાને સ્વપ્ના-
વસ્થા કહે છે.

૩. પ્રવૃત્તિભાવત્ત્વે સતિ મિથ્યાવસ્તુદર્શનમ્ ।
જાગ્રત અવસ્થાનો અભાવ હોયને મિથ્યા
વસ્તુનું દર્શન તે સ્વપ્ન.

૪. વિપરિતદર્શનત્વમ્ । વસ્તુનું વિપરિત
દર્શન થવાપણું તે સ્વપ્ન.

સ્વપ્રકાશત્વમ્—સ્વચર્યંજ્યોત્તિઃ—સજાતીય-
પ્રકાશપ્રકાશ્યત્વમ્ । પોતાના સજાતીય પ્રકાશ
વડે જેનો પ્રકાશ કરવાની જરૂર રહેતી નથી
તે સ્વપ્રકાશ અથવા સ્વચર્યંજ્યોતિ કહેવાય.
(અહીં બધે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ સમાવેલો.)

૨. સ્વપ્રકાશ્યત્વે સતિ સંવિદવિષયત્વે વા
સતિ પ્રકાશમાનત્વમ્ । ખીજ કશાથી જે પ્રકાશ
કરના યોગ્ય ન હોય, તેમ સંવિદ નામે
જ્ઞાનનો પણ જે વિષય ન હોય, એમ છતાં

તે પ્રકાશમાન હોય, તે સ્વપ્રકાશ અથવા સ્વયંભ્યોતિ બોલે.

૩. સ્વવ્યવહારે સ્વાતિરિકસંવિદનપેક્ષત્વમ્ । પોતાના વ્યવહારમાટે પોતાથી લિન્ન બીજી સંવિતની જેને જરૂર હોતી નથી તે સ્વપ્રકાશ.

૪. અવેચત્વે સતિ અપરોક્ષવ્યવહાર યોગ્યત્વમ્ । દૂલબ્યાક્ષિતો અવિષય હોઇને જે અપરોક્ષ વ્યવહારનું યોગ્યપણું તે સ્વપ્રકાશત્વ.

૫. અન્યાનવમાસ્યત્વે સતિ સ્વવ્યતિરિક્ત સંકલ્પમાસક્ત્વમ્ । જે બીજાથી પ્રકાશ્ય ન હોઇને પોતાથી લિન્ન સર્વનું અવભાસક (પ્રકાશક) હોય તે સ્વપ્રકાશ.

સ્વભાવ:-ઇતરનિરપેક્ષં વસ્તુસ્વરૂપમ્ । વસ્તુના જે સ્વરૂપમાં બીજાની અપેક્ષા હોય નહિ એવું વસ્તુનું સ્વરૂપ.

૨ જન્માન્તરકૃતો ધર્માધર્માદિ શ્રુમસંસ્કારઃ । પૂર્વ જન્મોમાં કરેલા ધર્મ કે અધર્મ આદિના શુભ કે અશુભ સંસ્કાર તે સ્વભાવ.

સ્વર:-કાકાદિકૃતે વર્ણાણુચારણ્વનિવિશેષઃ પ્રશ્ન પૂછવા વગેરે માટે વર્ણ વગેરેનું ઉચ્ચારણ કરવામાં અમુક પ્રકારનો ધ્વનિ (અવાજ) કરવામાં આવે છે તે સ્વર.

(૨) શ્રુત્યનન્તરમાવી યઃ શબ્દોઽનુરણનાત્મકઃ । સ્વતો રણયતિ શ્રોતૃચિત્તં સ સ્વર ઉચ્યતે ॥૧॥ (ગાન વગેરેમાંની) શ્રુતિની પછી જે રણકારા જેવો શબ્દ થાય છે અને જે સાંભળનારાના મનને રંજન કરે છે તે સ્વર.

૩. વ્યાકરણમાં અચ્ પ્રત્યાહારમાંનો અકારાદિ પ્રત્યેક સ્વર કહેવાય છે.

સ્વરસ:-વિવાદ વગર; નિર્વિવાદ.

સ્વરૂપયોગ્યત્વકારણતા-કારણતાવચ્છેદકધર્મવત્ત્વે સ્વરૂપયોગ્યત્વમ્ । કારણતાનો અવચ્છેદક જે ધર્મ છે, તે ધર્મવાળા હોવાપણું, તે સ્વરૂપ યોગ્ય કારણતા કહેવાય; જેમ, કુંભારના આકરેરવવાના દંડમાં ઘટની કારણતા છે, તે કારણતાનો અવચ્છેદક ધર્મ દંડત્વ છે, તે દંડત્વ ધર્મ જેમ કુંભારના હાથમાં

રહેલા દંડમાં છે, તેમ જંગલમાં રહેલા દંડમાં પણ છે. એવી રીતે જંગલના દંડમાં રહેલા કારણતાવચ્છેદકદંડત્વધર્મ, એ દંડત્વ-ધર્મવાળા હોવાપણું, એ ઘટની સ્વરૂપયોગ્ય-ત્વરૂપ કારણતા છે.

સ્વરૂપલક્ષણમ્-સ્વરૂપ સત્ત્વ વ્યાવર્તકમ્ । જે લક્ષ્યનું સ્વરૂપ ભૂત હોઇને લક્ષ્યને અન્ય પદાર્થથી લિન્ન કરી બતાવે છે તે સ્વરૂપ લક્ષણ જેમ, પૃથ્વીત્વ એ પૃથ્વીનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે. હવે જાતિ અને વ્યક્તિનું તાદાત્મ્ય હોય છે, માટે પૃથ્વીત્વ જાતિનું પણ પૃથ્વી વ્યક્તિ સાથે તાદાત્મ્ય છે, અને તે સાથે જ જલાદિ ઇતર પદાર્થોથી પૃથ્વીને લિન્ન કરી બતાવે છે, માટે માટે પૃથ્વીત્વ એ પૃથ્વીનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે.

૨. ઇતરનિરૂપ્યં લક્ષણં સ્વરૂપલક્ષણમ્ । લક્ષ્ય પદાર્થ સિવાય બીજા કશાથી જેનું નિરૂપણ થઈ શકે નહિ તે સ્વરૂપ લક્ષણ કહેવાય છે.

૩. સ્વરૂપમેવ લક્ષણં વા । અથવા લક્ષ્યનું સ્વરૂપ એજ જેનું લક્ષણ હોય તે જેમ, “સત્યજ્ઞાનનાન્દાઃ” “સત્ય, જ્ઞાન, અને આનંદ” એ બ્રહ્મનું લક્ષણ છે અને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પણ તેજ છે.

સ્વરૂપસમ્વન્ધ:-સંયોગ સંબંધ તથા સમવાય સંબંધ, એ બન્ને સંબંધ બન્ને સંબંધીઓથી લિન્ન હોય છે, પણ જે સંબંધ બન્ને સંબંધીઓથી ન હોતાં એમાંથી એક સ્વરૂપ હોય તે સ્વરૂપ સંબંધ કહેવાય. દુંકામાં,—સંયોગ અને સમવાય સિવાયના બાકીના તમામ સંબંધ તે સ્વરૂપ સંબંધ કહેવાય છે. જેવા કે,—કાલિક સંબંધ, દૈશિક સંબંધ, વિશેષણતા સંબંધ, વિશેષ્યતા સંબંધ, પ્રતિયોગિતા સંબંધ, અનુયોગિતા સંબંધ, આધારતા સંબંધ, આધેયતા સંબંધ, વિપયતા સંબંધ, પ્રત્યાદિ.

૨. સમ્મન્થાન્તરેણ વિશિષ્ટપ્રતીતિજનનાયોગ્યત્વમ્ । યથા ભૂતલે ઘટો નાસ્તીત્યાદૌ ઘટાભાવાદેર્ભૂતલે

સમ્યન્વયઃ સ્વરૂપસમ્યન્વયઃ । સંયોગ સંબંધ અને સમવાય સંબંધપટે વિશિષ્ટ પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરવાનું અયોગ્યત્વ. જેમ, ‘ પૃથ્વી ઉપર ઘડા નથી ’ એ વાક્યમાં ‘ ઘડાભાવ ’ નો પૃથ્વી સાથે સમવાય સંબંધ નથી કે સંયોગ સંબંધ પણ નથી, એમ છતાં સંબંધની પ્રતીતિ તો થાય છે માટે એ સ્વરૂપ સંબંધ છે.

૩. પ્રતિયોગ્યનુયોગ્યન્યતરાત્મકઃ સમ્યન્વયઃ । પ્રતિયોગી કે અનુયોગી એમાંથી ગમે તે એકનો સંબંધ. જેમ, ઉપરના જ ઉદાહરણમાં ઘડા-ભાવનો પ્રતિયોગી ઘટ છે, અને જૂતલ અનુયોગી છે. ઘડાભાવનો સંબંધ તે એમાંના એક એટલે અનુયોગી જૂતલ સાથે છે માટે તે સ્વરૂપ સંબંધ છે.

સ્વરૂપાધ્યાસઃ-અધિક્ષાનનો અધ્યસ્તના સ્વરૂપે ભાસ થવો તે. જેમ, દોરડીમાં સાપનો અધ્યાસ, તથા આત્મામાં અનાત્માનો અધ્યાસ એ સ્વરૂપાધ્યાસ છે. (આત્મા પારમાર્થિક વસ્તુ છે, માટે તેનો સ્વરૂપાધ્યાસ હોતો નથી.)

સ્વરૂપાસિદ્ધિઃ-પક્ષમાં હેતુનું ન હોવું તે સ્વરૂપાસિદ્ધિ.

સ્વરૂપાસિદ્ધો હેત્વાભાસઃ-પદ્માવૃત્તિહેતુઃ સ્વરૂપાસિદ્ધિઃ । જે હેતુ પોતાના પક્ષમાં રહેતો નથી તે સ્વરૂપાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ, “ શબ્દો ગુણઃ ત્રાક્ષુપત્વાદ્ રૂપવત્ । ”-“ શબ્દ ગુણ હોવાને યોગ્ય છે, ત્રાક્ષુપ હોવાથી-અર્થાત્ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયજન્ય ત્રાક્ષુપ પ્રત્યક્ષનો વિષય હોવાથી રૂપ ગુણની પેઠે. ” આ અનુમાનમાં ત્રાક્ષુપત્વ રૂપ હેતુ શબ્દ રૂપ પક્ષમાં વર્તેલો જ નથી; કેમકે શબ્દ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયજન્ય ત્રાક્ષુપ પ્રત્યક્ષનો વિષય હોતો નથી, પણ શબ્દ તો શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયજન્ય શ્રાવણ પ્રત્યક્ષનો જ વિષય હોય છે; માટે ત્રાક્ષુપત્વ રૂપ હેતુ શબ્દ રૂપ પક્ષમાં અવૃત્તિ હોવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધ કહેવાય છે. આ સ્વરૂપાસિદ્ધ હેતુનું જ્ઞાન પરામર્શનું પ્રતિગંધક થાય છે, માટે એ હેત્વાભાસ કહેવાય છે.

એ સ્વરૂપાસિદ્ધ હેતુ (૧) શુદ્ધાસિદ્ધ, (૨)

ભાગાસિદ્ધ, (૩) વિશેષણાસિદ્ધ અને (૪) વિશેષ્યાસિદ્ધ, એમ ચાર પ્રકારનો છે તેમાં:-

(૧) શુદ્ધાસિદ્ધ-જે હેતુ પોતાના પક્ષમાત્રમાં સ્વરૂપથી રહેતો નથી, તે હેતુ શુદ્ધાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ ઉપરના ઉદાહરણમાં કહેલો ત્રાક્ષુપત્વ હેતુ શબ્દ માત્રમાં સ્વરૂપથી જ રહેતો નથી, માટે એ ત્રાક્ષુપત્વ હેતુ શુદ્ધાસિદ્ધ કહેવાય છે. અને

(૨) ભાગાસિદ્ધ-જે હેતુ પોતાના પક્ષના એક ભાગમાં તો રહે છે, અને એક ભાગમાં નથી રહેતો, તે હેતુ ભાગાસિદ્ધ કહેવાય છે જેમ-“ વૃષ્યાદયવત્તારઃ પરમાણ્વો નિત્યાઃ ગન્ધવત્ત્વાત્ । ”-“ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, એ ચાર જૂતોના પરમાણુઓ નિત્ય છે, ગંધ ગુણવાળો હોવાથી. ” આ અનુમાનમાં પૃથ્વી આદિક ચારે જૂતોના પરમાણુ પક્ષ છે, તે સર્વ પક્ષમાં ગંધવત્ત્વ હેતુ રહેતો રહેતો નથી, પણ કેવળ પાર્થિવ પરમાણુઓ વિષે જ એ ગંધવત્ત્વ રહે છે. માટે તે સર્વ પરમાણુરૂપ પક્ષના જ્યાહિ પરમાણુ રૂપે એક ભાગમાં અવૃત્તિ હોવાથી એ ગંધવત્ત્વ હેતુ ભાગાસિદ્ધ કહેવાય છે.

(૩) વિશેષણાસિદ્ધ-જે હેતુનું વિશેષણ પક્ષમાં અવૃત્તિ હોય તે હેતુ વિશેષણાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ, “ વાયુઃ પ્રત્યક્ષઃ, રૂપવત્ત્વે સતિ સ્પર્શવત્ત્વાદ્ ઘટવત્ । ”-“ વાયુ પ્રત્યક્ષ હોવાને યોગ્ય છે, રૂપવાળો હોવાને સ્પર્શ ગુણવાળો હોવાથી, ઘડાની પેઠે. આ અનુમાનમાં રૂપવત્ત્વ વિશિષ્ટ સ્પર્શવત્ત્વ હેતુ છે. તેમાં વાયુરૂપ પક્ષ વિષે જે કે ‘ સ્પર્શવત્ત્વ ’ વિશેષ્ય તો રહે છે, પણ રૂપવત્ત્વ વિશેષણ રહેતું નથી, અને ન્યાં વિશેષણનો અભાવ હોય છે, ત્યાં વિશેષણ વિશિષ્ટનો પણ અભાવ હોય છે. માટે એ રૂપવત્ત્વવિશિષ્ટ સ્પર્શવત્ત્વ રૂપ હેતુ વિશેષણાસિદ્ધ કહેવાય છે.

(૪) વિશેષ્યાસિદ્ધ-જે હેતુનો વિશેષ્ય ભાગ પક્ષમાં રહે તો નથી, તે હેતુ વિશેષ્યા-

તે પ્રકાશમાન હોય, તે સ્વપ્રકાશ અથવા સ્વયંભ્યોતિ બાણુવા.

૩. સ્વવ્યવહારે સ્વાતિરિકસંવિદનપેક્ષત્વમ્ । પોતાના વ્યવહારમાટે પોતાથી ભિન્ન બીજી સંવિતની જેને જરૂર હોતી નથી તે સ્વપ્રકાશ.

૪. અવેશત્વે સતિ અપરોક્ષવ્યવહાર યોગ્યત્વમ્ । ક્ષલ્પ્યાપ્તિનો અવિષય હોઇને જે અપરોક્ષ વ્યવહારનું યોગ્યપણું તે સ્વપ્રકાશત્વ.

૫. અન્યાનવમાસ્યત્વે સતિ સ્વવ્યતિરિક સકલવમાસક્ત્વમ્ । જે બીજાથી પ્રકાશ્ય ન હોઇને પોતાથી ભિન્ન સર્વનું અવભાસક (પ્રકાશક) હોય તે સ્વપ્રકાશ.

સ્વભાવ:-ઇતરનિરપેક્ષં વસ્તુસ્વરૂપમ્ । વસ્તુના જે સ્વરૂપમાં બીજાની અપેક્ષા હોય નહિ એવું વસ્તુનું સ્વરૂપ.

૨ જન્માન્તરકૃતો ધર્માધર્માદિ શુભસંસ્કારઃ । પૂર્વ જન્મોમાં કરેલા ધર્મ કે અધર્મ આદિના શુભ કે અશુભ સંસ્કાર તે સ્વભાવ.

સ્વર:-કાકાદિકૃતે વર્ણાચારણધ્વનિવિશેષઃ પ્રશ્ન પૂછવા વગેરે માટે પણ વગેરેનું ઉચ્ચારણ કરવામાં અમુક પ્રકારનો ધ્વનિ (અવાજ) કરવામાં આવે છે તે સ્વર.

(૨) શ્રુત્યનન્તરભાવી યઃ શબ્દોઽનુરણનાત્મકઃ । સ્વૈતો રજયતિ શ્રોતૃચિત્તિ સ સ્વર ઉચ્યતે ॥૧॥ (ગાન વગેરેમાંની) શ્રુતિની પછી જે રણુકારા જેવો શબ્દ થાય છે અને જે સાંભળનારાના મનને રંજન કરે છે તે સ્વર.

૩. વ્યાકરણમાં ઇવ પ્રત્યાહારમાંનો ઇકારાદિ પ્રત્યેક સ્વર કહેવાય છે.

સ્વરસ:-નિવાદ વગર; નિર્વિવાદ.

સ્વરૂપયોગ્યત્વકારણતા-કારણતાવચ્છેદકધર્મવત્ત્વં સ્વરૂપયોગ્યત્વમ્ । કારણતાનો અવચ્છેદક જે ધર્મ છે, તે ધર્મવાળા હોવાપણું, તે સ્વરૂપ યોગ્ય કારણતા કહેવાય; જેમ, કુંભારના ચાક ફેરવવાના દંડમાં ઘટની કારણતા છે, તે કારણતાનો અવચ્છેદક ધર્મ દંડત્વ છે, તે દંડત્વ ધર્મ જેમ કુંભારના હાથમાં

રહેલા દંડમાં છે, તેમ જંગલમાં રહેલા દંડમાં પણ છે. એવી રીતે જંગલના દંડમાં રહેલા કારણતાવચ્છેદકદંડત્વધર્મ, એ દંડત્વ-ધર્મવાળા હોવાપણું, એ ઘટની સ્વરૂપયોગ્ય-ત્વરૂપ કારણતા છે.

સ્વરૂપલક્ષણમ્-સ્વરૂપં સત્ત્વ વ્યવર્તકમ્ । જે લક્ષ્યનું સ્વરૂપ જૂત હોઇને લક્ષ્યને અન્ય પદાર્થથી ભિન્ન કરી બતાવે છે તે સ્વરૂપ લક્ષણ જેમ, પૃથ્વીત્વ એ પૃથ્વીનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે. હવે જાતિ અને વ્યક્તિનું તાદાત્મ્ય હોય છે, માટે પૃથ્વીત્વ જાતિનું પણ પૃથ્વી વ્યક્તિ સાથે તાદાત્મ્ય છે, અને તે સાથે જ જલાદિ ધતર પદાર્થોથી પૃથ્વીને ભિન્ન કરી બતાવે છે, માટે માટે પૃથ્વીત્વ એ પૃથ્વીનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે.

૨. ઇતરનિરૂપ્યં લક્ષણં સ્વરૂપલક્ષણમ્ । લક્ષ્ય પદાર્થ સિવાય બીજા કશાથી જેનું નિરૂપણ થઈ શકે નહિ તે સ્વરૂપ લક્ષણ કહેવાય છે.

૩. સ્વરૂપમેવ લક્ષણં વા । અથવા લક્ષ્યનું સ્વરૂપ એજ જેનું લક્ષણ હોય તે જેમ, “સત્યજ્ઞાનાનન્દા.” “સત્ય, જ્ઞાન, અને આનંદ” એ બ્રહ્મનું લક્ષણ છે અને બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પણ તેજ છે.

સ્વરૂપસરવન્ધઃ-સંયોગ સંબંધ તથા સમવાય સંબંધ, એ બન્ને સંબંધ બન્ને સંબંધીઓથી ભિન્ન હોય છે, પણ જે સંબંધ બન્ને સંબંધીઓથી ન હોતાં મેમાંથી એક સ્વરૂપ હોય તે સ્વરૂપ સંબંધ કહેવાય. દંડમાં,-સંયોગ અને સમવાય સિવાયના બાકીના તમામ સંબંધ તે સ્વરૂપ સંબંધ કહેવાય છે. જેવા કે,-કાલિક સંબંધ, દૈશિક સંબંધ, વિશેષણતા સંબંધ, વિશેષ્યતા સંબંધ, પ્રતિયોગિતા સંબંધ, અનુયોગિતા સંબંધ, આધારતા સંબંધ, આધેયતા સંબંધ, વિષયતા સંબંધ, ધત્યાદિ.

૨. સમ્પન્ન્યાન્તરેણ વિશિષ્ટપ્રતીતિજનનાયોગ્યત્વમ્ । યથા મૂતલે ઘટો નાસ્તીત્યાદૌ ઘટાભાવાદેર્મૂતલેન

સમ્બન્ધઃ સ્વરૂપસમ્બન્ધઃ । સંયોગ સંબંધ અને સમવાય સંબંધવડે વિશિષ્ટ પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરવાનું અયોગ્યત્વ. જેમ, ‘પૃથ્વી ઉપર ઘડો નથી’ એ વાક્યમાં ‘ઘટાભાવ’ નો પૃથ્વી સાથે સમવાય સંબંધ નથી કે સંયોગ સંબંધ પણ નથી, એમ છતાં સંબંધની પ્રતીતિ તો થાય છે માટે એ સ્વરૂપ સંબંધ છે.

૩. પ્રતિયોગ્યનુયોગ્યન્યતરાત્મકઃ સમ્બન્ધઃ । પ્રતિયોગી કે અનુયોગી બેમાંથી ગમે તે એકનો સંબંધ. જેમ, ઉપરના જ ઉદાહરણમાં ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી ઘટ છે, અને ભૂતલ અનુયોગી છે. ઘટાભાવનો સંબંધ તે બેમાંના એક એટલે અનુયોગી ભૂતલ સાથે છે માટે તે સ્વરૂપ સંબંધ છે.

સ્વરૂપાધ્યાસઃ—અધિષ્ઠાનનો અધ્યસ્તના સ્વરૂપે ભાસ થવો તે. જેમ, દોરડીમાં સાપનો અધ્યાસ, તથા આત્મામાં અનાત્માનો અધ્યાસ એ સ્વરૂપાધ્યાસ છે. (આત્મા પારમાર્થિક વસ્તુ છે, માટે તેનો સ્વરૂપાધ્યાસ હોતો નથી.)

સ્વરૂપાસિદ્ધિઃ—પક્ષમાં હેતુનું ન હોવું તે સ્વરૂપાસિદ્ધિ.

સ્વરૂપાસિદ્ધો હેત્વાભાસઃ—પક્ષાવૃત્તિહેતુઃ સ્વરૂપાસિદ્ધઃ । જે હેતુ પોતાના પક્ષમાં રહેતો નથી તે સ્વરૂપાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ, “શબ્દો ગુણઃ ચાક્ષુષત્વાત્ રૂપવત્ ।” —“શબ્દ ગુણ હોવાને યોગ્ય છે, ચાક્ષુષ હોવાથી—અર્થાત્ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયજન્ય ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષનો વિષય હોવાથી રૂપ ગુણની પેઠે.” આ અનુમાનમાં ચાક્ષુષત્વ રૂપ હેતુ શબ્દ રૂપ પક્ષમાં વર્તેલો જ નથી; કેમકે શબ્દ ચક્ષુ ઇન્દ્રિયજન્ય ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષનો વિષય હોતો નથી, પણ શબ્દ તો શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયજન્ય શ્રાવણ પ્રત્યક્ષનો જ વિષય હોય છે; માટે ચાક્ષુષત્વ રૂપ હેતુ શબ્દ રૂપ પક્ષમાં અવૃત્તિ હોવાથી સ્વરૂપાસિદ્ધ કહેવાય છે. આ સ્વરૂપાસિદ્ધ હેતુનું જ્ઞાન પરામર્શનું પ્રતિબંધક થાય છે, માટે એ હેત્વાભાસ કહેવાય છે.

એ સ્વરૂપાસિદ્ધ હેતુ (૧) શુદ્ધાસિદ્ધ, (૨)

ભાગાસિદ્ધ, (૩) વિશેષણાસિદ્ધ અને (૪) વિશેષ્યાસિદ્ધ, એમ ચાર પ્રકારનો છે તેમાં—

(૧) શુદ્ધાસિદ્ધ—જે હેતુ પોતાના પક્ષમાત્રમાં સ્વરૂપથી રહેતો નથી, તે હેતુ શુદ્ધાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ ઉપરના ઉદાહરણમાં કહેલો ચાક્ષુષત્વ હેતુ શબ્દ માત્રમાં સ્વરૂપથી જ રહેતો નથી, માટે એ ચાક્ષુષત્વ હેતુ શુદ્ધાસિદ્ધ કહેવાય છે. અને

(૨) ભાગાસિદ્ધ—જે હેતુ પોતાના પક્ષના એક ભાગમાં તો રહે છે, અને એક ભાગમાં નથી રહેતો, તે હેતુ ભાગાસિદ્ધ કહેવાય છે જેમ—“પૃથ્વીદયશ્ચત્ત્વારઃ પરમાણ્વો નિત્યાઃ ગન્ધવત્ત્વાત્ ।” —“પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, એ ચાર ભૂતોના પરમાણ્વો નિત્ય છે, ગંધ ગુણવાળો હોવાથી.” આ અનુમાનમાં પૃથ્વી આદિક ચારે ભૂતોના પરમાણ્વ પક્ષ છે, તે સર્વ પક્ષમાં ગંધવત્ત્વ હેતુ રહેતો રહેતો નથી, પણ કેવળ પાર્થિવ પરમાણ્વો વિષે જ એ ગંધવત્ત્વ રહે છે. માટે તે સર્વ પરમાણ્વરૂપ પક્ષના જલાદિ પરમાણ્વ રૂપે એક ભાગમાં અવૃત્તિ હોવાથી એ ગંધવત્ત્વ હેતુ ભાગાસિદ્ધ કહેવાય છે.

(૩) વિશેષણાસિદ્ધ—જે હેતુનું વિશેષણ પક્ષમાં અવૃત્તિ હોય તે હેતુ વિશેષણાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ, “વાયુઃ પ્રત્યક્ષઃ, રૂપવત્ત્વે સતિ સ્પર્શવત્ત્વાત્ ઘટવત્ ।” —“વાયુ પ્રત્યક્ષ હોવાને યોગ્ય છે, રૂપવાળો હોવાને સ્પર્શ ગુણવાળો હોવાથી, ઘડાની પેઠે. આ અનુમાનમાં રૂપવત્ત્વ વિશિષ્ટ સ્પર્શવત્ત્વ હેતુ છે. તેમાં વાયુરૂપ પક્ષ વિષે જો કે ‘સ્પર્શવત્ત્વ’ વિશેષ્ય તો રહે છે, પણ રૂપવત્ત્વ વિશેષણ રહેતું નથી, અને જ્યાં વિશેષણનો અભાવ હોય છે, ત્યાં વિશેષણ વિશિષ્ટનો પણ અભાવ હોય છે. માટે એ રૂપવત્ત્વવિશિષ્ટ સ્પર્શવત્ત્વ રૂપ હેતુ વિશેષણાસિદ્ધ કહેવાય છે.

(૪) વિશેષ્યાસિદ્ધ—જે હેતુનો વિશેષ્ય ભાગ પક્ષમાં રહે તો નથી, તે હેતુ વિશેષ્યા—

સિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ, ઉપર કહેલા અનુમાનમાંજ 'સ્પર્શવત્ત્વે સતિ. રૂપવત્ત્વાદ' 'સ્પર્શવાળો હોઇને રૂપવાળો છે તેથી' એવી રીતે સ્પર્શવત્ત્વ વિશિષ્ટ રૂપવત્ત્વ હેતુ રાખવાથી વાચુ રૂપ પક્ષમાં રૂપવત્ત્વ વિશેષ્યનો અભાવ હોવાથી આખા વિશિષ્ટ હેતુનો પણ અભાવજ થશે. માટે એ સ્પર્શવત્ત્વવિશિષ્ટરૂપવત્ત્વ હેતુ વિશેષ્યાસિદ્ધ કહેવાય છે.

સ્વરૂપોપકારકાક્ષમ્—સન્નિપત્યોપકારકમ્— પ્રધાનસાધનદ્રવ્યાદિસ્તંસ્કારદ્વારાપ્રાધાનોપકારકમ્ । પ્રધાનકર્મ. (અંગી કર્મ)ના સાધનરૂપ દ્રવ્યાદિ તેને સંસ્કાર આપવો ઇત્યાદિ જે અંગબૂત કર્મ, તે દ્વારા પ્રધાન કર્મને જે ઉપકારક થાય છે, તેને સ્વરૂપોપકારક અંગ કહે છે. એનેજ સન્નિપત્યોપકારક અંગ પણ કહે છે. જેમ, જ્ઞાન સાધન અંતઃકરણ-સંસ્કાર દ્વારા નિષ્કામ કર્મનું અનુષ્ઠાન તે પણ સન્નિપત્યોપકારિ કહેવાય છે.

સ્વહસ્તિતત્ત્વમ્—સ્વીકૃતત્ત્વમ્. સ્વીકાર કરવાપણું.

સ્વાધ્યાયઃ— યુર પાસેથી ગ્રહણ કરેલા પોતાનાં વેદાદિનું પઠન, ૨ પ્રણવાદિ મંત્રોનો જપ.

સ્વાધ્યાયત્ત્વમ્— સ્વશાસ્ત્રાધ્યયનત્ત્વમ્ । વેદની જે શાખાનું પોતાના કુળમાં પરંપરાથી અધ્યયન ચાલતું આવેલું હોય તેને 'સ્વ-શાખા' કહે છે. એવી સ્વશાખાના વેદનું અધ્યયન તે સ્વાધ્યાય કહેવાય છે, ૨ પ્રણવાદિ મંત્રોનો જે જપ તે પણ સ્વાધ્યાય કહેવાય છે.

સ્વારસિકઃ— સધળા લોકોને સાધારણ; સધળા લોકોને ગમે તેવું. જેમ કોઇ સારા શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હોય અને તે બધાને ગમે તેવો હોય ત્યારે તે 'સ્વારસિક' કહેવાય.

સ્વારસિકલક્ષણા— અણુનાતનતાત્પર્ય વિષયીભૂતાર્યનિષ્ઠા લક્ષણા । હમણાંના વખતના પુરૂષના તાત્પર્યનો વિષયભૂત જે અર્થ છે, તે અર્થમાં રહેલી જે લક્ષણા તે સ્વારસિક લક્ષણા કહેવાય છે. જેમ કોઇ માણસે ગંગામાં

મોટો મત્સ્ય જોઇને ખીખ પુરૂષ પ્રતિ કહ્યું કે "ગક્ષ્યાં ઘોષઃ"—"ગંગામાં ઘોષ (ગૌશાળા)" એ વચન સાંભળીને શ્રીના પુરૂષ ઘોષ પદની મત્સ્યમાં લક્ષણા કરે છે, તે સ્વારસિક લક્ષણા કહેવાય છે.

સ્વાર્થાનુમાનમ્— ન્યાયાપ્રયોજ્યાનુમાનં સ્વાર્થાનુમાનમ્ । ન્યાય વડે ('ન્યાય' શબ્દ જુઓ.) અનન્ય જે અનુમાન, તે સ્વાર્થાનુમાન કહેવાય છે. અર્થાત—પુરૂષની અનુમિતિના હેતુશ્રુત સ્વાર્થાનુમાન પ્રતિજ્ઞા વગેરે પાંચ વાક્યોના સમુદાયરૂપ ન્યાયવડે જન્ય હોતું નથી; પણ એ પુરૂષ પોતેજ પાકશાળા વગેરે સ્થળેથી ધૂમરૂપ હેતુમાં અગ્નિરૂપ સાધ્યની વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કરીને, તે પછી કોઇક વખતે પર્વતાદિક પક્ષમાં ધૂમરૂપ હેતુને જોઇને એ વ્યાપ્તિનું સ્મરણ કરે છે. તથા પરામર્શ ('પરામર્શ' શબ્દ જુઓ.) જ્ઞાનવાળો યજ્ઞને પર્વતાદિક પક્ષમાં અગ્નિવિષયક અનુમિતિવાળો થાય છે. આ સ્વાર્થાનુમાનની રીતિ છે.

સ્વાર્થાનુમિતિઃ— સ્વસ્વ વ્યાપ્ય પ્રતીત્યનન્તરં વ્યાપકપ્રત્યયઃ । ખીખના ઉપદેશ વિના પ્રથમ પોતાને વ્યાપ્ય (હેતુ) ની પ્રતીતિ થયા પછી વ્યાપ્તિજ્ઞાનાદિકથી જે વ્યાપક (સાધ્ય) નું જ્ઞાન થાય છે તે સ્વાર્થાનુમિતિ-જેમ, ધૂમ અને અગ્નિના સહચારરૂપ વ્યાપ્તિ જ્ઞાનવાળો માણસ પર્વતમાં વ્યાપ્ય (ધૂમાગ્નિ) ને જોઇને અનુમાન કરે કે 'પર્વતમાં વ્યાપક (અગ્નિ) છે, ધૂમ દેખાય છે માટે, રસોડાની પેડે'. આ સ્વાર્થાનુમિતિ છે.

સ્વાહા— દેવનોદેશેન હવિસ્ત્યાગઃ । દેવતાને ઉદેશીને હુતદ્રવ્યનું અર્પણ કરવું તે.

સ્વીકારઃ— અસ્વસ્ય સ્વસ્યકારો વ્યાપારઃ । જે પોતાનું નથો તેને પોતાનું છે, એમ કરવાનો વ્યાપાર.

સ્વેદજશરીરમ્— પાણી જેવા પરસેવાથી જે શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્વેદજ કહેવાય છે. કૃમિ, મચ્છર, ગૂઓ, જુઆ, જોગોડિયો વગેરેના શરીરો સ્વેદજ કહેવાય છે.

હ

હૃદયનિગ્રહઃ—('કર્માનગ્રહશબ્દ જ્યોત્સના.')

હર્ષઃ—ચિત્તગતસુખાભિવ્યજ્ઞિકા મુક્તવિકાશાદિ-
હેતુર્ધૃતિઃ । મનમાં રહેલા સુખને અભિવ્યક્ત
કરનારી મુખની પ્રકૃષ્ટતાદિ બુદ્ધિની વૃત્તિ તે હર્ષ.

હવનમ્—દેવાયુદ્દેશેન મન્ત્રપૂર્વકં વહો હવિઃ
પ્રક્ષેપઃ । દેવાદિને ઉદ્દેશીને મંત્રપૂર્વકં અગ્નિ
હૃતદ્રવ્ય નાંખવું તે.

હાસ્યમ્—વિકૃતવેપવાકૃત્યેષાદિદર્શન-જન્ય
સુસુવિશેષોરદવિકાશાદિહેતુઃ । વિકૃત વેપ, વિકૃત
વાણી, વિકૃત ચેષ્ટા, વગેરે જોવાથી જે અમુક
પ્રકારનું સુખ થાય છે તે જણાવનારો દાંત
દેખાવા વગેરેનો હેતુ તે હાસ્ય.

હિરણ્યગર્ભઃ—સમષ્ટિસૂક્ષ્મકારણશરીરોપહિતં
ચૈતન્યમ્ । સમાષ્ટિ સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીર
જે માયા તે બંને રૂપ ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય
તે હિરણ્યગર્ભ.

૨. અપદ્મોદ્ભૂતભૂતકાર્યસમષ્ટિસૂક્ષ્મશરીરોપહિતં
ચૈતન્યમ્ । અપદ્મીકૃત જ્યોત્સના કાર્ય એવું
સમાષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીર રૂપ ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય.

૩. સમાષ્ટિ પ્રાણ. ૪. સુત્રાત્મા. (જ્ઞાન
શક્તિવાળાં અંતઃકરણ અને છદ્મિયોથી બનેલું
હોવાથી તે હિરણ્યગર્ભ કહેવાય છે.)

હેતુઃ—અસાધારણ નિમિત્ત કારણ.

૨. તૃતીયાન્તં પદ્મન્યન્તં વા । ત્રીજી કે
પાંચમી વિભક્તિવાળો શબ્દ, જેમ, ધૂમેન
કે ધુમાત.

૩. સાધ્યવિષયકજ્ઞાનજનકવચ્ચં હેતુઃ । સાધ્ય
વિષે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર વચન તે હેતુ.

૪ પ્રતિજ્ઞાવાક્યધીજન્યકારણાકાંક્ષા નિવર્તક-
જ્ઞાનજનકહેતુવિભક્તિમદ્વાક્યત્વં હેતુત્વમ્ । પ્રતિજ્ઞા
વાક્યના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી જે કારણની
આકાંક્ષા, તે આકાંક્ષાનું નિવર્તક જે
જ્ઞાન, તે જ્ઞાનનું જનક એવું, હેતુ બતાવ-
નારી પાંચમી કે ત્રીજી વિભક્તિવાળું વાક્ય
તે હેતુ. જેમ, ' પર્વત અગ્નિવાળો છે ' એ

પ્રતિજ્ઞા વાક્યના જ્ઞાનથી તેનું કારણ (લિંગ)
જાણવાની આકાંક્ષા થઈ; એ આકાંક્ષાની
નિવૃત્તિ કરનાર જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર
' ધૂમાડાવાળો છે તેથી ' એવું પાંચમી વિભ-
ક્તિવાળું વાક્ય છે, માટે એ હેતુ છે.

એ હેતુ બે પ્રકારનો છે:—(૧) ઉત્પાદક-
અને (૨) જ્ઞાપક.

(૧) ઉત્પાદક હેતુ—જેમ, ' માટીથી
ઘડો થાય છે. ' એમાં માટી ઘડાની ઉત્પાદક
હેતુ છે. અને—

(૨) જ્ઞાપક હેતુ—' પર્વત અગ્નિવાળો
છે, ધૂમાડાથી. ' એમાં ધૂમાડો અગ્નિનો જાણ-
વનારો હોવાથી જ્ઞાપક હેતુ છે.

હેતુવાક્યમ્—પદ્મન્યન્તં તૃતીયાન્તં વા
લિંગપ્રતિપાદકં વચ્ચં હેતુવાક્યમ્ । પાંચમી
વિભક્તિ જેને છેડે હોય અથવા ત્રીજી વિભક્તિ
જેને છેડે હોય એવું જે ધૂમાદિક લિંગનું
પ્રતિપાદક વચન છે, તે વચન હેતુ વાક્ય
કહેવાય છે. જેમ,—"પર્વતો વહિમાન, ધૂમવત્ત્વાત્"
" પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમાડાવાળાપણું છે
તેથી. " એમાંના ' ધૂમવત્ત્વાત્ ' એ વચન
પંચમ્યંત છે તથા ધૂમરૂપ લિંગનું પ્રતિપાદક
પણ છે, તેથી તે વચન હેતુ વાક્ય કહેવાય છે.

હેત્વન્તરમ્—પરોક્ષદૂષણેદિધીર્વચા પૂર્વાક-
હેતુકોટી વિશેષણાન્તરોપાદાનં હેત્વન્તરમ્ । પ્રતિ-
વાદીએ ક્યન કરેલા દૂષણને દૂર કરવાની
ધૃત્યથી પ્રથમ કહેલા હેતુની ટ્રાટિમાં જે
બીજું વિશેષણ ઉમેરી આપવું, તેનું નામ
હેત્વંતર છે. જેમ,—"શબ્દોઽનિત્યઃ પ્રત્યક્ષત્વાત્"—
" શબ્દ અનિત્ય છે, પ્રત્યક્ષ હોવાથી. " આ
અનુમાનથી વાદીએ શબ્દમાં અનિત્યત્વ સિદ્ધ
કર્યું, પ્રતિવાદીએ કહ્યું કે, જાતિરૂપ સામાન્યમાં
અનિત્યત્વ ન છતાં પણ પ્રત્યક્ષત્વ હેતુ રહે
છે, માટે એ હેતુ વ્યભિચારી છે. એ દોષ
દૂર કરવાના હેતુથી વાદીએ ' જાતિમત્ત્વે સતિ '
એવું વિશેષણ હેતુને જોડીને ' જાતિમત્ત્વે સતિ '
પ્રત્યક્ષત્વાત્ ' અર્થાત્ ' જાતિ સામાન્યવાળો.

હોઈને પ્રત્યક્ષ હોવાથી '—(શબ્દ અનિત્ય છે.)
એવા હેતુ કથન કર્યો, તેથી બળતિ સામાન્યમાં
એ હેતુનો વ્યભિચાર થાય નહિ. આ રીતે
પ્રતિવાદીએ કહેલા દોષની નિવૃત્તિ માટે હેતુ
કોટિમાં જે બીજું વિશેષણ ઉમેરી આપવું,
તેનું નામ હેતુવંતર છે.

હેત્વાભાસ:—અનુમિતિતત્કરણાન્યતરપ્રતિ-
બન્ધકયથાર્થજ્ઞાનવિષયો હેત્વાભાસઃ । અનુમિતિનું
અથવા અનુમિતિના કરણરૂપ વ્યાપ્તિજ્ઞાનનું,
તથા પરામર્શનું પ્રતિબંધક જે યથાર્થજ્ઞાન
છે, તે જ્ઞાનનો જે વિષય તે હેત્વાભાસ કહે-
વાય છે. અર્થાત્ જે હેતુ વ્યાપ્તિ, પક્ષધર્મતા,
વગેરે સત્ હેતુનાં લક્ષણથી રહિત હોય, તથા
હેતુ જેવો પ્રતીત થતો હોય, તે હેતુ હેત્વા-
ભાસ કહેવાય છે. એવા હેત્વાભાસથી કોષ
પણુ સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી.

હેત્વાભાસપ્રકાર:—હેત્વાભાસ પાંચ
પ્રકારનો છે:—(૧) સવ્યભિચાર, (૨) વિરુદ્ધ,
(૩) સતપ્રતિપક્ષ, (૪) અસિદ્ધ, અને (૫)
બાધિત. તેમાંથી સવ્યભિચાર નામે હેત્વા-
ભાસને પ્રાચીન નૈયાયિકો 'અનૈકાન્તિક'
એવા નામથી કથન કરે છે. એ અનૈકાન્તિક
હેત્વાભાસ વળી ત્રણ પ્રકારનો છે:—(૧) સાધા-
રણુ, (૨) અસાધારણુ, અને (૩) અનુપસંહારી.

(એ સર્વનાં લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)
વળી અસિદ્ધ નામે હેત્વાભાસના પણ ત્રણ
પ્રકાર છે: (૧) આશ્રયાસિદ્ધ, (૨) સ્વરૂપાસિદ્ધ,
અને (૩) વ્યાપ્તવાસિદ્ધ.

હંસસન્યાસી—શિશાવર્જ યજ્ઞોપવીતશિક્ષકૈક-
દણ્ડકમળહલ્લુચ્ચરો પ્રામૈકરાત્રકુચ્છુચાન્દ્રાયણપરો હંસઃ ।
શિખારહિત, યજ્ઞોપવીત, શિક્ષક, એક દંડ
અને કમંડળ ધારણુ કરનાર, ગામમાં એક
રાત્રી રહેનાર અને કૃષ્ણચંદ્રાયણુ કરનાર
તે હંસસન્યાસી કહેવાય.

હિંસા—પ્રાણિવૃત્તિચ્છેદઃ । પ્રાણીઓની
વૃત્તિ (જીવિકા) નો છેદ કરવો તે.

૨. અવિધિપૂર્વક પ્રાણ્યુપઘાતઃ । અવિધિપૂર્વક
પ્રાણીનો ઘાત કરવો તે, એટલે વેદમાં યજ્ઞો
માટે જે પ્રાણીઓની હિંસા કહી છે તે સિવાય
પ્રાણીનો ઘાત કરવો તે હિંસા.

હેયત્વમ્—હાનક્રિયાવિષયત્વમ્ । ત્યાગ
કરવાની ક્રિયાનું જે વિષયપણું તે હેયત્વ.

હોમઃ—દેવતોદ્દેશેન વહ્નો મન્ત્રદ્વારા ધૃતાદિ-
પ્રક્ષેપઃ । દેવતાને ઉદ્દેશીને મંત્ર જોડીને અગ્નિમાં
ઘી વગેરે હુતરૂપને નાંખવું તે હોમ.

હ્રીઃ—અકાર્યપ્રવૃત્ત્યારમ્ભપ્રતિબન્ધિકા ભ્રુ-
લજ્ઞા । અકાર્યમાં પ્રવૃત્તિનો આરંભ કરતાં
તેને અટકાવનાર જે લોકલાજ તે હ્રી કહેવાય છે.

૨૧૭૩૩

